Titlul original
DICTIONNAIRE DE SOCIOLOGIE

Redactor de carte: ADINA CHELCEA
Traducerea: LIA DECEI şi RADU GÂRMACEA
Tehnoredactor: RADU DOBRECI
Consultanţi ştiinţifici:
prof. univ. dr. SEPTIMIU CHELCEA
prof. univ. dr. ADRIAN NECULAU

Tipar: SC POLIROM SA
Iaşi, Calea Chişinăului nr. 32
Telefon/Fax 032 - 21 41 00
Distribuţie: 032 - 21 74 40

Pentru comenzi vă rugăm să contactaţi:
S.C. „ŞTIINŢĂ & TEHNICĂ" SA
Telefon: 617 58 33
Telefon/Fax: 222 84 94
Editura POLIROM
Iaşi, Bd Copou nr. 3, et. 3, CP 266
Telefon/Fax 032-21 41 00
Distribuţie: 032-21 74 40

ISBN 973-9236-30-8
ISBN 973-683-054-3

Gilles Ferréol (coordonator)

DICŢIONAR DE SOCIOLOGIE

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

Prefaţă la ediţia în limba română:
Septimiu Chelcea, Adrian Neculau

PREFAŢĂ
la ediţia în limba română

Punem la dispoziţia, în primul rînd, a studenţilor de la facultăţile cu profil socio-umanist şi economic, dar şi a tuturor celor care sînt preocupaţi de înţelegerea şi ameliorarea traiului laolaltă al oamenilor, un nou dicţionar de sociologie. Este cel de-al patrulea care apare în România după decembrie '89. Anterior au existat proiecte care nu s-au realizat însă, din motive ce au ţinut deopotrivă de factori politico-ideologici, ca şi de lipsa de cooperare a specialiştilor, pentru a ne exprima eufemistic. Evenimentele din decembrie '89 au antrenat schimbări radicale, inclusiv în modul de a înţelege sociologia ca disciplină academică şi ca profesie. Într-un moment de entuziasm creator, 32 de cadre didactice universitare şi cercetători ştiinţifici din domeniul sociologiei au realizat, sub coordonarea profesorilor Cătălin Zamfir şi Lazăr Vlăsceanu, de la Universitatea Bucureşti, primul dicţionar de sociologie din ţara noastră (**Dicţionar de sociologie**, Editura Babel, Bucureşti, 1993, 769 pag.). Rămîne o lucrare de referinţă în evoluţia gîndirii sociologice româneşti, prin pionierat, vastitatea informaţiei, selectivitate şi, nu în ultimul rînd, prin includerea unor termeni sociologici specifici autorilor români.

La scurt timp, în 1994, prof. univ. dr. Lisette Coandă, de la Academia de Studii Economice, împreună cu asist. cercet. Florin Curta, de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", propun un alt dicţionar de sociologie în care - aşa cum se arată în *Cuvînt înainte*: „O mare parte din termeni au fost selectaţi, traduşi şi adaptaţi pe baza lucrărilor reprezentative din bibliografia citată, iar o alta a fost redactată de către autori" (**Mic dicţionar de sociologie**, Editura ALL, Bucureşti, 1994, 189 pag.). Şi acesta, în ciuda faptului că nu se indică de fiecare dată de unde au fost preluaţi termenii, constituie un „instrument util" pentru „generaţia aflată astăzi sub semnul Almei Mater" (idem, p. 7). Menţionăm că în acest dicţionar apar pentru prima dată în literatura de specialitate de la noi articole consacrate marilor sociologi străini şi români, precum şi un glosar de termeni român-francez-englez.

În 1996 este tradus din limba franceză dicţionarul de sociologie coordonat de R. Boudon, P. Besnard, M. Cherkaoui, B.-P. Lécuyer, la care îşi mobilizează competenţele aproximativ 60 de cadre universitare şi cercetători. Dr. Maria Larionescu face completări bine venite privind sociologia românească. Această operă colectivă, în care sînt analizaţi peste 300 de termeni, „încearcă - aşa cum se precizează în *Avertisment* - să rezolve două cerinţe: pe de o parte, să fie concis, deoarece se adresează studenţilor şi publicului larg, iar pe de altă parte, să propună definiţii riguroase, precum şi scurte notiţe consacrate principalilor sociologi clasici şi moderni" (**Dicţionar de sociologie Larousse**, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1996, 336 pag.).

Louvain) şi în economie două diplome („Istoria gîndirii economice" şi „Tehnici cantitative şi politici conjuncturale"), la Besançon şi Paris I. Doctoratul l-a trecut cu R. Boudon („Procédures d'agrégation et méthodologie des sciences sociales"), obţinînd unanimitatea juriului şi menţiunea *Très bien*. Şi-a început cariera didactică în Algeria (1979-1981), unde a predat metodologia sociologică şi tehnici de cercetare, iar din 1982 a venit la Lille I. Aici a ţinut cursuri pentru studenţii din toate ciclurile, în paralel a predat sociologia la Şcoala militară de la Saint-Cyr, a ţinut conferinţe şi a condus lucrări la universităţile Lille III şi Paris V. A funcţionat ca membru al juriului naţional CAPES (echivalentului definitivatului nostru în învăţămînt), pentru economie şi ştiinţe sociale, şi ca vicepreşedinte al juriului pentru examenul de agregaţie. Este membru şi în alte comisii naţionale de examene şi asociaţii profesionale. Animă grupuri de cercetare şi intervenţie, colaborează la programe de cercetare. Ţine comunicări la colocvii şi „zile de studiu" la universităţi de vară, stagii academice sau susţine conferinţe, pentru un public larg. Figurează în comitetele de redacţie ale revistelor *Espace, population et sociétes, Documents pour l'enseignement économique et social, Cahiers lillois d'économie et sociologie, Sciences humaines*. Este directorul colecţiei *Cursus Sociologie* la prestigioasa editură Armand Colin.

Domeniile de interes ale lui Gilles Ferréol sînt metodologia ştiinţelor sociale, paradigmele sociologiei, economia şi sociologia muncii, resurse umane şi relaţii profesionale, integrare şi excludere, tehnicizarea societăţii şi mutaţiile valorilor, evaluarea violenţei în colegii. Lista publicaţiilor sale este cu totul impresionantă: articole în reviste de specialitate precum *Revue française de sociologie, Recherches sociologiques, Education et management, Cahiers lillois d'économie et de sociologie, Sociétes*: rapoarte de cercetare sau de evaluare către Ministerul Educaţiei Naţionale, universităţi şi consilii generale; note critice şi recenzii; contribuţii la volume colective, manuale şi enciclopedii; prefeţe; manuale şi cărţi dirijate; dicţionare.

După unele dintre manualele sale universitare se iniţiază majoritatea studenţilor francezi în ştiinţe sociale. Au acest statut *Introduction à la sociologie*, scrisă împreună cu J.P. Noreck, care a fost reeditată anul trecut, *Méthodologie des sciences sociales* (coautor Philippe Deubel), *Economie du travail* (cu Deubel), *Histoire de la pensée sociologique. Les „grands classiques"* (două ediţii), *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*. În total 17 cărţi, scrise integral sau în colaborare, unele cunoscînd deja două-trei ediţii. Anul acesta îi va apărea un masiv *Dictionnaire de l'Union europénne*. O carte importantă, dirijată de Gilles Ferréol, este *Intégration et exclusion dans la société française contemporaine*, un volum de 450 pagini, abordînd probleme ca: rasismul, imigrarea, viaţa tinerilor în periferii (banlieux), şomajul şi excluderea, sărăcia, analfabetismul, handicapul şi stigmatizarea, rolul comunităţilor. Acest volum stă alături, fără complexe, de bestsellerul lui Pierre Bourdieu, *La misere du monde*. Cea mai recentă lucrare publicată este un volum colectiv editat în România, în 1997, la Editura *Polirom* din Iaşi: *Minoritari, marginali, excluşi* (coordonată împreună cu Adrian Neculau).

Prof. dr. Septimiu Chelcea,
Universitatea Bucureşti
noiembrie 1997

Prof. dr. Adrian Neculau,
Universitatea „Al. I. Cuza" - Iaşi

CUVÎNT ÎNAINTE

Sociologia este o disciplină relativ recentă: recunoaşterea oficială şi instituţionalizarea sa datează de la începutul secolului. Ei îi sînt asociaţi termeni şi expresii specifice: alienare, anomie, birocraţie, clasă, comunitate, grup, ideologie, nomenclatorul categoriilor socio-profesionale, normă, putere, sondaj, stratificare, tabele de mobilitate, valori... Unele dintre acestea sînt legate de un cadru conceptual foarte precis: individualism instituţional, interacţionism simbolic, determinism, teoriile reproducerii. Altele se referă la probleme de teren, trimit la instrumente de analiză sau necesită o incursiune în domeniul economiei sau psihologiei. Recurgerea la istorie, demografie sau etnologie completează, de asemenea, discuţia.

Terminologia are deci o mare importanţă. De aceea, dicţionarul de faţă propune aproape cinci sute de intrări (termeni). Este vorba de definirea vocabularului de bază, de examinarea diferitelor accepţii şi de oferirea punctelor de reper, atît factuale, cît şi teoretice. Recenzarea efectuată nu are pretenţia de exhaustivitate. Alegerea a fost dificilă şi sacrificiile, adesea, dureroase. Ţinînd seama de obiectivele lucrării (de a oferi esenţialul), nu au fost reţinute în final decît noţiunile absolut fundamentale sau cel mai frecvent utilizate.

Firesc, cititorul îşi poate pune întrebări (în funcţie de propriile preocupări şi aşteptări); de aceea, selecţia efectuată încearcă să îmbine claritatea cu rigoarea. În funcţie de necesităţi sau împrejurări, accentul este pus pe etimologie, pe evoluţia semantică, pe tehnicile de investigare sau pe controversele de interpretare. Trimiterile (*) sau corelaţiile (▶ sau ▷) operează prin regrupare şi permit aprofundarea acestor prime informaţii.

Articole de sinteză (de cîte zece pagini), însoţite de **indicaţii de lectură** şi de **referinţe bibliografice** (●), continuă informaţiile precedente. Principalele teme abordate sînt: schimbarea, cultura, comportamentul politic, devianţa şi criminalitatea, educaţia, anchetele, familia, metodele cantitative, metodologia explicaţiei şi comprehensiunii, mobilitatea, obiectivarea cunoştinţelor, organizaţiile, paradigmele, procedurile de agregare, religia, munca. Alte abordări, mai recente, cum ar fi identităţile, profesiile, viaţa cotidiană sau reprezentările sînt de asemenea avute în vedere. Fiecare contribuţie, de altfel, se înscrie într-o perspectivă didactică: cadru socio-istoric, prezentarea mizelor şi problematicilor, studii de caz, reînnoirea problematicii.

Marii clasici (precursori şi fondatori) fac obiectul unei anexe, la sfîrşitul lucrării; numeroase note (democraţie, pauperizare, protestantism, sinucidere...) le sînt consacrate, sugerînd atît opoziţiile, cît şi complementarităţile între şcoli sociologice. Între

structură şi eveniment, actor şi sistem se desfăşoară diverse medieri. De la local la global, căile de trecere sînt deci multiple, nerezumîndu-se la urmarea unui traseu privilegiat. Un **index de nume proprii**, precum şi **anexe** referitoare la anuare, instituţii şi reviste de specialitate încheie acest **Dicţionar**, rodul muncii unui colectiv de profesori şi cercetători de la Universitatea din Lille*.

Dicţionarul este un **instrument de lucru** ce se adresează studenţilor şi, în general, tuturor celor care doresc să se iniţieze sau să se specializeze în sociologie.

Semne utilizate:

■ articulări
▶ vezi... (articol tematic)
▷ vezi... (intrare)
* vezi... (intrare sau articol tematic)
● bibliografie

* În indicele intrărilor care figurează la sfîrşitul volumului există lista articolelor redactate (fiecare autor fiind desemnat prin iniţiale).

A

Absenteism (Absentéisme). Accepţie tradiţională: obiceiul proprietarilor funciari de a locui în afara terenurilor lor. Desemnează, din anii '50, absenţa unui salariat de la locul său de muncă. Amploarea fenomenului: în medie, 15 zile lucrătoare pe an. Public avut în vedere: în special mîna de lucru puţin calificată şi slab remunerată. Comportament „deviant*", putînd corespunde unei „strategii raţionale de compensare". Indicator al insatisfacţiei sau al lipsei de interes.

Abstenţionism (Abstentionnisme). Atitudinea celui care, bucurîndu-se de dreptul de vot, decide să nu participe la o consultare electorală. Fenomen variabil în funcţie de tipul de scrutin. Probleme de măsurare (modalităţile reţinute diferă în funcţie de ţară). Diverse interpretări: trebuie pus accentul pe problema depolitizării, subliniate disfuncţionalităţile sistemului democratic sau evocată lipsa de integrare* a unei categorii sau a alteia de populaţie (inactivi, persoane în vîrstă, familii monoparentale)? Altă explicaţie posibilă: raţionalitatea comportamentelor. În acest caz se discută în termeni de alegere strategică, refuzul de a se pronunţa fiind determinat de o serie de parametri: partide înscrise, importanţa mizelor, personalitatea candidaţilor...

Aculturaţie (Acculturation). Provenind din vocabularul antropologilor americani de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, termenul desemnează mecanismele de însuşire* şi de socializare*, integrarea unui individ într-o cultură* care îi este străină şi, mai ales, procesele şi schimbările antrenate de contactele şi interacţiunile reciproce între grupuri etnice diferite (asimilare, confruntare, crearea de noi identităţi). ▷ Culturalism ▶ Cultură ▷ Personalitate de bază

Acţiune (sociologia ~) (Action; sociologie de l'). Curent sociologic care plasează actorii în centrul analizei fenomenelor sociale. Conduitele individuale sau comportamentele colective nu sînt, cum susţinea istoricismul*, rodul legilor generale ale evoluţiei. Ansamblul structurat al raporturilor umane nu mai este deci modelat în mod pasiv de către condiţionări, ci rezultă din confruntarea dintre raţionalităţi divergente. A se vedea lucrările lui M. Crozier, R. Boudon sau A. Touraine. ▶ Mişcări sociale ▶ Paradigme sociologice

Administraţie (Administration). La început studiată ca birocraţie*, în cadrul sociologiei organizaţiilor* (Weber, Crozier), administraţia - ansamblu de servicii şi agenţi însărcinaţi cu gestiunea afacerilor publice - a făcut de asemenea obiectul unor analize specifice: tip de recrutare, relaţii cu sectorul privat, reţele notabiliare sau cabinete ministeriale (Birnbaum); logica de corp (Thoenig); descentralizare şi putere periferică (Grémion). Cf. F. Dupuy şi J.-C. Thoenig, *Sociologie de l'administration française*, Paris, A. Colin, 1983. ▶ Organizaţii (sociologia ~)

Agregare (efecte de ~) (Agrégation; effets d'). Numite şi „efecte de compoziţie*". Orice fapt social nu este altceva decît rezultanta interacţiunii unui ansamblu de comportamente sociale, chiar şi atunci cînd acestea sînt supuse influenţei normelor* sau valorilor colective. Vezi contribuţiile lui R. Boudon, M. Olson şi T. Schelling.

Alianţă (Alliance). Relaţie de schimb matrimonial între două grupuri exogame*.

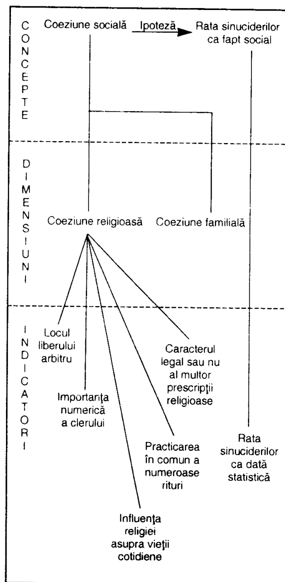
Alienare (Aliénation). ■ La Hegel, conceptul de alienare este polisemantic. Să reţinem, simplificînd, două aspecte principale: alienarea are mai întîi sensul de „extraneitate" (*Entaüsserung*). Expresia evocă negaţia, prim moment al conştiinţei, dar şi reconcilierea fiinţei cu ea însăşi. „Travaliul negativ" este o etapă necesară în construcţia unei realităţi raţionale.

■ Cu toate acestea, alienarea poate fi înţeleasă ca fiind destinul „conştiinţei nefericite". Este „negativul în stare brută", uitarea de

Să detaliem acum fiecare dintre aceste componente. Să examinăm mai întîi proiectul de cercetare. Întrebarea inițială trebuie să fie formulată cu claritate, deci în mod precis, neambiguu. Alt imperativ: fezabilitatea. Este vorba, în această optică, de a dovedi realism, de respectarea caietului de sarcini și de a nu depăși deci bugetul disponibil. Se va avea în vedere, printre altele, ca tema aleasă să poată da loc unor investigații aprofundate în termeni de relații de putere*, de strategii* sau de relații sociale. A doua fază: munca exploratoare. Cunoașterea producțiilor anterioare (articole de specialitate, lucrări de referință) trebuie încurajată în măsura în care lectura acestor contribuții permite îmbogățirea reflecției. Conversațiile se dovedesc, de asemenea, foarte importante. Discursul, în fapt, nu este numai o sursă de informare, ci și un „proces de dezvăluire", cu tot ceea ce acesta comportă ca incoerență, contradicții sau lacune. Confruntarea perspectivelor precedente face obiectul unor discuții, sprijinite pe o problematică. Aceasta se referă la orientări teoretice și pune în joc una sau mai multe paradigme*. În unele cazuri va exista tendința privilegierii interpretărilor de tip holist*; în altele, punctul de vedere adoptat va fi cel al individualismului metodologic* sau cel al interacționismului simbolic*.

Construirea modelului (*modélisation*, echivalentul operaționalizării - n.n.) necesită un efort de abstractizare și de formalizare. Fiecărui concept (religie, de exemplu) îi corespund „dimensiuni" (experiențială, ideologică, ritualistă sau consecvențială) și „atribute" particulare (vedenii, credință în Dumnezeu, participare la oficierile religioase, altruism etc.). Să examinăm, drept ilustrare, analiza durkheimiană a sinuciderii*. Variabila fundamentală este gradul de integrare* (sau de coeziune socială). Cu cît legăturile de solidaritate* sînt mai strînse, cu atît indivizii sînt mai apărați; cînd, dimpotrivă, atașamentul față de grup cedează locul unor atitudini de retragere sau de dezangajare, trecerea la act devine mai frecventă (coeficient de agravare): o dovedesc indicatorii referitori la situația matrimonială sau la respectarea preceptelor. De unde celebra tipologie: egoism/altruism*/anomie*. Argumentarea poate fi reluată sub o formă mai sintetică (cf. schema de mai jos).

Din momentul în care ipotezele sînt supuse probei faptelor (principiul falsificării), observația* dobîndește o importanță capitală. Să ne gîndim, spre exemplu, la compararea unor date pertinente, la selectarea unor eșantioane* reprezentative sau la alcătuirea chestionarelor*. Informațiile obținute trebuie tratate în mod adecvat. Trebuie deosebită aici

(*Sursa*: QUIVY R. și VAN CAMPENHOUDT L., *op. cit.*, p. 105.)

adunarea de juxtapunere sau - mai general - operația matematică de culegerea empirică. Pentru rigoare, „nu vom spune despre Margot că a întîlnit trei căpitani. Ea a întîlnit niște căpitani. Ea i-a numărat. Erau trei. Nu există mai multe motive pentru a întîlni trei căpitani decît pentru a întîlni un inel al lui Boole. Singura diferență este aceea că noi știm să numărăm de foarte mult timp și că în ceea ce privește întregii cei mai uzuali, ne imaginăm că îi vedem în produsele sau în realizările pe care le cuprind" (J.-T. Desanti, *La Philosophie silencieuse*, Paris, Seuil, 1975, p. 226).

Inaptitudinea de a concepe realitatea unei mărimi altfel decît prin asimilare cu ceea ce percepem prin intermediul simțurilor conduce astfel la neînțelegerea statutului obiectelor cărora le este asociat un număr. În *Fondements philosophiques de la physique* (trad. fr., Paris, A. Colin, 1973, p. 228), R. Carnap ne pune în gardă în legătură cu asemenea derive: „Ar fi de dorit ca fizicianul să spună clar ce înțelege prin cuvintele: electricitate, magnetism, greutate, moleculă (...). Este însă zadarnic a cere asemenea definiții care, avînd în vedere natura problemei, nu pot fi date. Unui copil care nu știe ce este un elefant i se poate răspunde că acesta este un animal enorm, cu urechi mari și trompă lungă (...). Prin analogie, este tentant să credem că un om de știință poate fi capabil să explice în termeni familiari noțiunile teoretice pe care le folosește. Dar aceasta nu este posibil. Un fizician nu ne poate arăta o imagine a electricității așa cum i-ar arăta copilului său imaginea elefantului". Numai teoria* în ansamblul său este capabilă să definească ce este o mărime, situînd-o în cadrul sistemului de relații în care proprietățile sale sînt specificate (G. Ferréol și P. Deubel,1993).

Astfel, realul nu se oferă ca un spectacol; el nu se relevă decît în contextul acțiunii, prin felul în care reacționează la operațiile prin intermediul cărora este abordat: „Structurarea sa nu poate viza ceea ce este probat prin experiență decît printr-un imens ocol, prin intermediul unor construcții din ce în ce mai abstracte, printr-un efort neîntrerupt al *logos*-ului, al cărui acord cu *physis*-ul rămîne întotdeauna nesigur și fragmentar" (J. Ladrière, *Vie sociale et destinée*, Gembloux, Duculot, 1973, p. 48). Concluziile la care se ajunge sînt susceptibile să contrazică certitudinile cele mai bine stabilite sau, dimpotrivă, să confirme intuițiile inițiale și chiar să ne reînnoiască abordarea fenomenelor studiate. Să reamintim aici faptul că orice descoperire este și un enunț și că ea trebuie să satisfacă, să convingă și să își atragă adeziunea spiritelor pentru a cîștiga asentimentul comunității și pentru a dobîndi, prin aceasta, statutul invidiat de paradigmă*.

■ TEHNICILE DE CULEGERE. Faptele științifice sînt în același timp „dobîndite, construite și constatate". În centrul dispozitivului se află culegerea informațiilor și selectarea datelor (vezi pagina 16).

În funcție de tipul cercetării, procedeele folosite răspund mai multor exigențe:

Abordare cantitativă		Abordare calitativă
Validitate	- internă	Credibilitate
	- externă	Transferabilitate
Fidelitate		Consistență
Obiectivitate		Fiabilitate

Reprezentativitatea eșantionului, precum și „triunghiularizarea" sau încrucișarea surselor și metodelor se înscriu în această perspectivă. În ce privește primul punct, pot fi utilizate diferite tehnici. Unele sînt de ordin probabilistic (estimare punctuală sau prin interval), altele se sprijină pe o bază empirică sau pe planuri experimentale. A se consulta, pentru mai multe precizări, lucrările lui Chauchat (1985) și Stoetzel/Girard (1973).

În caz de nonrăspunsuri sau de erori de observație*, nu trebuie excluse erorile statistice (*bias*). În acest caz, se operează prin „redresări" sau „similitudini". Adoptarea unui demers sau a altuia depinde în realitate de nevoile analizei și de constrîngerile materiale. În

	Observație Informații ⟷	Selecție Date ⟷	Reducere Fapte
Transformări tehnice	Cuantificare Codificare Descriere	Indicatori Trăsături Fenomene	Variabile Semne Esențe

(*Sursa*: BRUYNE P. de, HERMAN J., SCHOUTHEETE M. de, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974, p. 197).

privința modurilor de culegere, trebuie menționate trei dintre acestea: anchetele, observațiile* și analizele documentare.

Să începem cu interviurile* și chestionarele*. Interviul* poate fi mai mult sau mai puțin dirijat, variind în funcție de intenția de a controla, de a verifica, de a aprofunda sau de a explora o situație sau un domeniu dat. Pentru R. Ghiglione și B. Matalon, cea mai bună adecvare ar fi cea prezentată la pagina 17.

Pentru a duce la bun sfîrșit acest tip de convorbiri trebuie îndeplinite anumite condiții: stabilirea unui climat de încredere, accesibilitatea limbajului, motivarea respondentului, contextul spațio-temporal... Din timp în timp, se pot dovedi judicioase „relansările" (procedeul "oglinzii" sau „ecoului": repetarea unui cuvînt sau a unei expresii este astfel foarte adesea considerată ca o invitație la continuarea ideii exprimate). Se poate, de asemenea, apela la „contraexemple", se pot evoca argumente de autoritate sau se poate stimula ignoranța (tehnica numită a „incomprehensiunii voluntare"). Și aici riscă să se producă distorsiuni legate de condiționarea* verbală sau de efecte de prestigiu*, de halo* sau de conformism*. Aceeași remarcă este valabilă și pentru chestionare*: negațiile, termenii prea abstracți sau cu dublu sens trebuie eliminați. Oricare ar fi opțiunea reținută (formulare deschisă, închisă sau în evantai), se impun precauții (pentru o recapitulare a avantajelor și inconvenientelor acestor metode, cf. p. 18).

Toate aceste elemente se integrează într-un „lanț statistic" foarte complex (P. Champagne și alții, 1989, p. 157). Codificatori, informaticieni, mass-media intervin în cifrare, în exploatarea fișierelor și în difuzare. Cererea socială nu poate fi, de altfel, ignorată și comandă în mare parte alegerea temelor sau a problematicilor (cf. p. 20).

În ceea ce privește observația*, aceasta are două modalități principale: directă sau participantă. Prima este de uz curent în psi-

MODEL / DESCRIPTIV	Probabilistic	Empiric	Cvasiexperimental
Principiu (sau bază de sondare)	Tragere la sorți (exhaustivă sau fără miză). Tabel de numere aleatorii (*random sampling*)	Cunoașterea repartizării populației în funcție de anumite variabile	Combinare a modalităților Studiu al interacțiunilor
Tehnici de eșantionare	Elementară Cu mai multe grade Prin grappes Areolară Stratificată	Prin cote Prin unități-tip Prin itinerare („alegeri raționale", controale încrucișate sau marginale)	Plan sistematic (factorial sau corelație) Plan reprezentativ

CONVERSAȚIE / CERCETARE	LIBERĂ	SEMIDIRIJATĂ	DIRIJATĂ
Control			●
Verificare		●	●
Aprofundare	●	●	
Explorare	●		

(*Sursa*: GHIGLIONE R., MATALON B., *Les Enquêtes sociologiques. Théories et pratique*, Paris, A. Colin, 1978, p. 77.)

hologie și permite studierea fenomenelor de interacțiune în cadrul grupurilor restrînse. S-a recurs în acest caz la categoriile lui Bales (simetrie pol pozitiv/pol negativ: solidaritate/antagoism, destindere/tensiune, acord/dezacord). Exterioritatea este acceptată și obiectivul urmărit constă în înregistrarea și descrierea fidelă a evenimentelor produse. Celălalt procedeu a fost experimentat de etnologi și pretinde o mai mare implicare a cercetătorului. Trebuie cîștigată încrederea oamenilor și cercetat „imponderabilul vieții cotidiene" (după expresia lui B. Malinowski). Două reușite exemplare în acest domeniu: cele ale lui W.F. Whyte (*Street Corner Society*, 1943) și L. Wylie (*Peyrane*, 1957). Fiecare din aceste monografii* ajută la o mai bună înțelegere a problemelor sociabilității*, proprii unui anumit grup (imigranții italieni dintr-un cartier popular din Boston, comunitatea sătească din Vaucluse). La fel, informațiile disponibile sînt grupate în tabelul de la p. 19).

Altă abordare interesantă: analiza documentară (cf. tabelul de mai jos). Pot fi consultate diferite surse: anuare profesionale, arhive, opere literare, corespondență, carnete de note, jurnale private, literatură „gri", iconografie... Relația emițător/receptor apare aici ca esențială (lucrările lui Harold Lasswell, Bernard Berelson sau Schuyler Forster):

- Cine vorbește? (identificarea și personalitatea actorilor).

Niveluri de reflecție	Principalele caracteristici	Obiective	Autori de referință
Tematic	Categorii	Calculare și comparare a frecvențelor anumitor caracteristici	B. Berelson
	Evaluare	Examinare a judecăților formulate de interlocutor	C.E. Osgood *și alții*
Format	Expresie	Analiză a semnificanților și a organizării acestora	N. Chomsky, Z.S. Harris
	Enunțare	Studierea proceselor discursive („acte de limbaj")	J. Austin, J. Searle
Structural	Co-ocurență	Căutarea asocierilor dintre itemi	A. Greimas
	Construire de modele	Punere în evidență a „ordinii latente" a discursului	C. Lévi-Strauss, R. Barthes

Interviu şi chestionar

Moduri de culegere	Tipuri de informaţii	Opţiuni tehnice	Obstacole (care trebuie minimizate)	Avantaje
ANCHETĂ PRIN: A - **Interviu** (oral): - structurat (protocol prestabilit); - liber, pe o temă generală; - centrat pe o temă particulară (listă-control); - informal şi continuu; - panel, interviuri repetate; - în profunzime, indirect.	- fapte observate şi/sau opinii exprimate despre: - evenimente; - ceilalţi; - sine; - schimbări ale atitudinii, ale influenţelor; - evoluţii ale fenomenelor; - semnificaţia răspunsurilor; - conţinutul latent.	- selectarea informaţiilor (apţi şi dispuşi să răspundă): - eşantion; - respondenţi „reprezentativi"; - persoane „competente" (*keyinformants*).	- barieră în calea comunicării; relaţie artificială; - mecanisme de apărare (fugă, refuz, raţionalizare, conformism etc.); - stare de informare aleatorie a respondenţilor; - subiectivitate; - disparitate între declaraţii şi comportamente; - inadecvarea la realitate a conceptelor, dificultăţi de limbaj, incomprehensiuni.	- incitare la răspuns (acceptare, dorinţă de comunicare etc.); - cantitate şi calitate a informaţiilor sporite, probleme mai complexe sau cu încărcătură afectivă mai mare; - flexibilitate.
B - **Chestionar** (scris):		- formulare a întrebărilor (pentru A şi B); - închise (alegere a răspunsurilor limitată); - deschise (conţinutul şi forma răspunsurilor lăsate la alegere).	- *idem* - erori datorate rigidităţii; - extragerea informaţiilor din chestionar şi clasificarea mai dificilă; - interpretare delicată, risc de eroare; - cost mai ridicat.	- economie; - uniformitate; - anonimat; - uşurinţa extragerii; - filtrarea întrebărilor; - răspunsuri mai complexe.

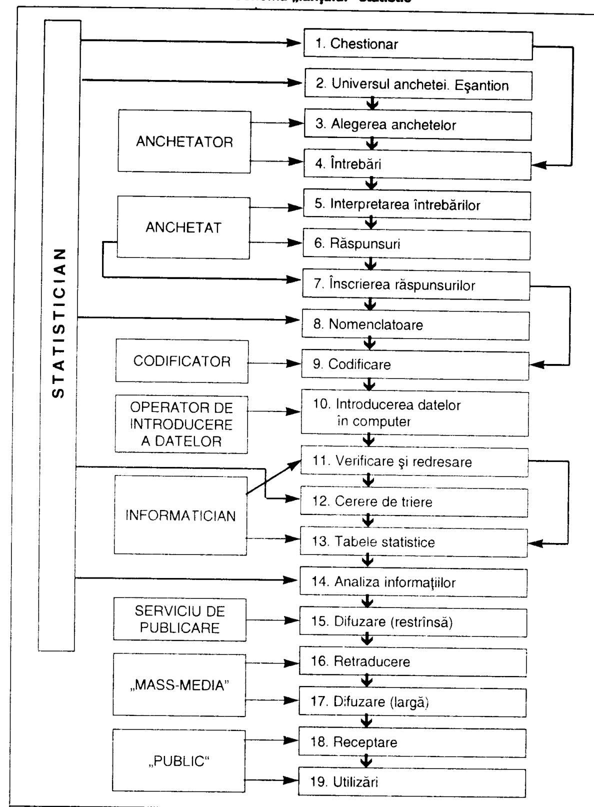
(*Sursa:* BRUYNE P. de *şi alţii, Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique,* Paris, PUF, 1974, p. 202.)

Observaţie directă şi observaţie participativă

Mod de culegere	Tipuri de informaţii	Opţiuni tehnice	Obstacole (care trebuie minimizate)	Avantaje
OBSERVAŢII **A - Observaţie directă, sistematică** (observator exterior)	- caractere sau proprietăţi ale unui număr de evenimente sau de unităţi (distribuţii, frecvenţe); - mai multe caractere sau proprietăţi ale aceleiaşi situaţii sau ale aceluiaşi obiect; - acţiuni constante, explicaţii primite, semnificaţii raportate; - incidente sau povestiri, fapte recurente.	- definire a obiectelor de observat şi a unităţilor; - eşantioane reprezentative; - numărare; - selectare a datelor; - monografie sau etnografie (eşantion mic, masă de observaţii); - necesitatea de a sistematiza notele (categorii, scale).	- manifestări sensibile (semne de interpretat); - diversitatea obiectivelor şi nivelurilor observaţiei; - cadru de referinţă „supradeterminant"; - subiect observat care se comportă altfel decît dacă ar fi singur, comportament diferit de gîndire, conduite ambigue; - imprecizie, acumulare inutilă de date; observaţie intenţionată; interpretare *ex post* a notelor.	- intervenţie minimă a cercetătorului.
B - Observaţie participativă (observator cunoscut sau ascuns)	- faptele aşa cum sînt ele pentru subiecţii observaţi; - fenomene latente (care scapă subiecţilor, dar nu şi observatorului).	- interviu „pe viu", în timpul desfăşurării evenimentului, şi o observare, fie directă, fie prin persoane interpuse (informatori-"colegi"); - relaţie directă *(face à face)*, durabilă, activă sau nu (văzut, ascultat, participat); observator detaşat şi implicat în acelaşi timp.	- posibilă respingere a observatorului sau integrare şi socializare excesive; - evenimentul interesant este adesea fortuit; - probleme de etică.	- participare maximă a cercetătorului; - relaţie mai puţin artificială.

(*Sursa*: BRUYNE P. *şi alţii, op. cit.*, p. 203-204.)

Schema „lanţului" statistic

(*Sursa:* Champagne P. *şi alţii, Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989, p. 157.)

- Ce spune? (tipul mesajului: implicit/explicit, reprezentativ/instrumental, informativ/ demonstrativ...).
- Prin ce mijloace? (natura argumentării, tonul şi stilul adoptate).
- Cui? (publicul vizat, „ţintă" privilegiată).
- Cu ce efect? (impact scontat, receptare şi audienţă, consecinţe directe sau indirecte).
- În ce circumstanţe? (ţară, epocă, mediu social).

Orice comunicare (scrisă sau orală) trimite la nişte semnificaţii mai mult sau mai puţin imediate. Conţinutul său (latent sau manifest) poate fi luat în considerare dintr-un punct de vedere tematic, formal sau structural (L. Bardin, 1977).

Trebuie precizat faptul că aceste investigaţii sînt nu numai descriptive, ci şi inferenţiale, iar cuantificarea se bazează pe unităţi de recensămînt (semantic sau lingvistic), de numărare (aritmetică sau geometrică) şi de context (local sau global).

Subliniem, în concluzie, trei aspecte:

- Pentru a relua o definiţie deja clasică, „a realiza o anchetă înseamnă a chestiona un anumit număr de indivizi, în vederea unei generalizări" (R. Ghiglione şi B. Matalon, 1978, p. 6). Înseamnă, de asemenea, conceperea unei metodologii, construirea unei problematici şi aplicarea unui protocol experimental. Observaţia, în particular, nu intervine decît după o muncă de pregătire îndelungată.
- Tehnicile prezentate mai sus trebuie utilizate cu bună-credinţă, în funcţie de cadrul teoretic şi caracteristicile obiectului de studiu.
- Alte procedee (joc de rol, biografie*, *sortare Q*...) îşi au locul lor şi completează în mod util grilele de analiză.

▷ Conţinut (analiză de ~) ▷ Date (analiza ~) ▷ Eşantion ▷ Indice ▷ Item ▶ Metode cantitative ▶ Obiectivarea cunoştinţelor ▷ Panel ▷ Cotă ▷ Istoria vieţii ▷ Sondaj ▷ Teste ▷ Tipologie ▷ Variabile

● BARDIN Laurence, *L' Analyse de contenu*, Paris, PUF, 1977.

BRUYNE Paul de, HERMAN Jacques, SCHOUTHEETE Marc de, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la practique méthodologique*, Paris, PUF, 1974.

CHAMPAGNE Patrick, LENOIR Rémi, MERLLIÉ Dominique, PINTO Louis, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989.

CHAUCHAT Hélène, *L'Enquête en psycho-sociologie*, Paris, PUF,1985.

FERRÉOL Gilles, DEUBEL Philippe, *Méthodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

GHIGLIONE Rodolphe, MATALON Benjamin, *Les Enquêtes sociologiques. Théories et pratique*, Paris, A. Colin, 1978.

GRAWITZ Madeleine, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, Dalloz, 1972.

MATALON Benjamin, *Décrire, expliquer, prévoir. Démarches expérimentales et terrain*, Paris, A. Colin, 1988.

QUIVY Raymond, VAN CAMPENHOUDT Luc, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 1988.

STOETZEL Jean, GIRARD Alain, *Les Sondages d'opinion publique*, Paris, PUF, 1973.

Anchetă privind postul de muncă (Enquête-emploi) ▷ Populaţie activă

Anderson (paradoxul lui ~) (Anderson; paradoxe d'). La începutul anilor '60, mai multe anchete efectuate în ţările anglo-saxone arătau că dobîndirea unei diplome de studii superioare celei a tatălui nu garanta neapărat o poziţie socială mai bună. Invers, rezultate mai puţin bune nu se traduceau în mod necesar printr-un fenomen de derogare. Concluzia sociologului american Anderson: postulatul meritocratic* trebuia repus în mod serios în cauză.

Studiul cazului Franţei confirmă rezultatele precedente. Cf., în această privinţă, tabelul de la pagina 22.

Paradoxul se clarifică în cazul ipotezei că structura diplomelor nu este omoloagă cu cea a posturilor oferite pe piaţa muncii. Într-un mod mai general, pune în evidenţă efecte perverse* (devalorizarea anumitor formaţii, de exemplu). Cf. R. Boudon, *L'Inégalité des*

ză a prejudecăţilor şi a atitudinilor. Acestea din urmă sînt considerate ca alcătuind un sistem, iar o atitudine pro sau antidemocratică devine în acest caz simptomul ansamblului personalităţii. Astfel, o atitudine antisemită este însoţită de conformism*, de respectul excesiv al autorităţii*, de o viziune maniheistă şi pesimistă a lumii. ▷ Atitudine ▷ Etnocentrism ▷ Prejudecată ▷ Stereotip

Autoritate (Autorité). Vizează „controlul acţiunilor membrilor societăţii în legătură cu tot ceea ce ţine de realizarea scopurilor colective". Tipul de autoritate depinde de modul în care se exercită puterea. Diferite variante: tradiţională (cutume, drept divin), raţională (competenţă, ştiinţă specializată), charismatică* (prestigiu*, notorietate)... Cf. lucrările lui F. Bourricaud, B. de Jouvenel sau R. Sennett.

Aversiune pentru risc (Aversion pour le risque). ▷ Contract implicit ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Axiologie (Axiologie). Compus din cuvintele greceşti *axios + logos*. Ştiinţa valorilor (mai ales morale sau etice).

Axiomatică (Axiomatique). Sistem de propoziţii formulate ca principii de bază. Demers ipotetico-deductiv. Noţiunea de sistem* formal. Cîteva axiomatici celebre: cele ale lui Peano sau Zermelo-Fraenkel (matematică), Bernays-Gödel (logică), von Neumann-Morgenstern (teoria jocurilor*).

Axiome (Axiomes). Propoziţii prime, a căror validitate este admisă fără demonstraţie şi care, fără a fi definiţii, constituie împreună cu regulile de deducţie punctul de plecare al unei teorii. Dacă, potrivit vechii concepţii, criteriul de validitate îl constituia evidenţa, astăzi este privilegiată noncontradicţia. Existenţa axiomelor în toate ştiinţele relevă relativitatea noţiunii de adevăr, chiar şi în ştiinţele cele mai formale, cum ar fi matematicile (cf., de exemplu, lucrările lui Gödel sau Tarski).

B

Bandă (Bande). Grupare mai mult sau mai puţin organizată de tineri. Unii autori o consideră expresie a identităţii* sau a subculturii*, alţii afirmare sau apărare a unor valori şi interese specifice. Cf., de exemplu, J.-C. Lagrée şi P. Lew-Fai, *La Galère: marginalisations juvéniles et collectivités locales*, Meudon, CNRS, 1985.

Bătrîneţe (Vieillesse). Diferite puncte de vedere: juridic sau administrativ (vîrsta pensionării, dreptul la anumite prestaţii), medical sau gerontologic (politica îngrijirilor), economic sau social (trebuinţe specifice, solidaritate intergeneraţii). În societăţile occidentale, scăderea fecundităţii şi mărirea speranţei de viaţă. De unde o deteriorare a raportului activi/inactivi. În fiecare epocă, o realitate specifică (pauperizare* şi decădere sau, dimpotrivă, valorizare a înţelepciunii şi experienţei). La fel, o foarte mare diversitate a situaţiilor în funcţie de mediul de origine. Cf. A.-M. Guillemard, *Le Declin du social: formation et crise des politiques de vieillesse*, Paris, PUF, 1986.

Behaviorism (Behaviorisme). Din amer. *behavior* - comportament. Tezele behavioriste (J.B. Watson, B.F. Skinner) iau naştere la începutul secolului, în opoziţie cu psihologia conţinuturilor conştiinţei şi cu folosirea introspecţiei ca metodă de investigare. Constituie o ilustrare vădită a intrării în forţă a pozitivismului* în ştiinţele umane. Aceste teze se sprijină pe credinţa potrivit căreia obiectul studiului ştiinţific îl poate constitui numai comportamentul observabil. Acesta este definit ca fiind un răspuns la prezenţa unui eveniment survenit în mediul unui individ (stimul). Psihologia este astfel concepută ca o ştiinţă a naturii, al cărei scop este stabilirea legilor* provenite din conexiunile sistematice între stimuli şi răspunsuri. Organismul este considerat o „cutie neagră" interesînd alte ştiinţe.

Postulatele behaviorismului sînt fondate pe „convingerea potrivit căreia comportamentul tuturor mamiferelor funcţionează conform aceloraşi legi primare" (C.L. Hull, *A Behavior System*, 1952). În această perspectivă, orice conduită constituie în principal o adaptare a organismului la mediu şi omul, ca orice animal, tinde spre satisfacerea maximă a nevoilor sale. Interacţiunea* socială ar fi atunci un schimb de „întăriri între organisme".

Se vorbeşte de „psihologia S-R" pentru a desemna concepţia prezentată mai sus, care integrează descoperirile lui Pavlov şi face din învăţare* un element fundamental. Această concepţie constituie, de-a lungul secolului nostru, modelul dominant în psihologia experimentală. Dificultatea negării activităţilor mintale va conduce totuşi la o mai mare supleţe a poziţiilor iniţiale, în special prin luarea în considerare a activităţilor cognitive şi afective ale subiectului. Acesta apare acum ca instanţă moderatoare. Mai recent, susţinînd că reprezentarea* determină în acelaşi timp şi stimulul şi răspunsul, unii autori s-au ridicat împotriva oricărei forme de „obiectivism radical" vizînd separarea universului exterior de universul interior al individului. ▷ Condiţionare ▶ Reprezentări sociale

Biografie (Biographie). Istoria vieţii*. Sursă documentară privilegiată de cercetătorii în ştiinţe sociale pentru analiza relaţiilor între indivizi şi cultura lor. Reconstrucţie intelectuală a unui trecut sau a unei epoci cu ajutorul conversaţiilor, al mărturiilor sau al arhivelor. Cf. J. Peneff, *La Méthode biografique. De l'école de Chicago à l'histoire orale*, Paris, A. Colin, 1990.

Birocraţie (Bureaucratie). ▶ Organizaţii (sociologia ~)

Biserică (Église). Se opune sectelor sau reţelelor mistice ori spiritualiste (lucrările lui M. Weber şi E. Troeltsch). Importanţa distincţiei profan*/sacru* (cf. E. Durkheim: *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912). Presupune o comunitate de credincioşi, respectul tradiţiei*, urmarea preceptelor. Prin extensie, ansamblu de persoane care profesează o aceeaşi doctrină şi sînt animate de aceeaşi credinţă. ▷ Sacru ▷ Sectă

Briciul lui Occam (Rasoir d'Occam) ▷ Nominalism

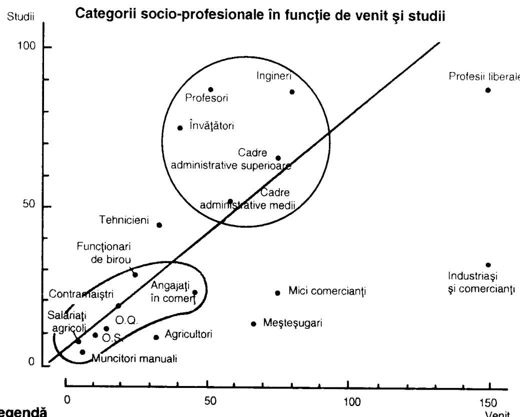
Burghezie (Bourgeoisie). Desemnează, în evul mediu, locuitorii unui burg sau ai unei cetăţi, beneficiind de un statut privilegiat. În tradiţia marxistă se referă la clasa* dominantă în lumea de producţie capitalistă. Mai multe „variante": industrială, comercială, bancară. Trei stîlpi principali în secolul al XIX-lea: baroul, medicina şi întreprinderea. Condiţii de existenţă şi stil de viaţă specifice: îndestulare materială, capital socio-cultural, onorabilitate (cf. lucrarea clasică a lui F. Goblot, *La Barrière et le niveau*, 1925). Înlocuit astăzi de termenul „clase superioare".

C

Cadre (Cadres) Termenul apare în anii '30 pentru a desemna persoanele active cu studii superioare şi venit ridicat. Este vorba despre "salariaţi care exercită, delegaţi de şeful întreprinderii, o funcţie de iniţiativă sau de responsabilitate" - ce presupune „competenţă şi tehnicitate" - în scopul de a asigura organizarea, controlul sau chiar execuţia unei sarcini date. Efective în creştere accentuată (mobilitate socială*, democratizarea învăţămîntului, nevoia de mînă de lucru calificată), mari disparităţi, în special în funcţie de sectorul de activitate (public sau privat). Importanţa capitalului cultural. Se vorbeşte în zilele noastre despre o „maladie" sau despre o „criză de identitate". Cf., în această privinţă, lucrările lui L. Boltanski. ▶ Mobilitate socială ▷ Nomenclator PCS

Cadru de referinţă (cadre de référence) ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Calificare (Qualification). Trebuie să distingem aici trei niveluri: calificare reală (aptitudinea de a executa o sarcină dată în funcţie de experienţă sau formare, calificare cerută (fixată de patron într-o manieră contractuală) şi calificare oficială (determinată de convenţiile colective). Subliniem că automatizarea nu duce neapărat la dispariţia meseriilor, atrofierea personalităţii sau dispariţia iscusinţei. Mult timp apărată de G. Friedmann şi H. Braverman, teza bipolarizării (descalificare/supracalificare) are rezerve serioase. Exemplul mecanicii şi tinichigeriei este, în acest plan, foarte preţios. Intervenţia muncitorului care perforează metalul, într-adevăr, nu se reduce numai la alimentarea sau supravegherea maşinilor, ci

Legendă
Studii = procentajul persoanelor active care au obţinut cel puţin diploma de bacalaureat
Venit = categoriile sînt clasate în funcţie de venitul lor mediu pe o scară obişnuită
(*Sursa*: MENDRAS H., *La Seconde Révolution française*, 1965-1984, Paris, Gallimard, 1988, p. 51.)

rămîne esenţială în timpul penelor sau altor accidente datorate întîmplării. La fel, conducătorul de bandă rulantă trebuie să vegheze ca utilajele să fie în stare bună, să înlocuiască eventualele defecte şi să stăpînească anumite elemente de informatică. Integrarea activităţilor succede astfel parcelării sarcinilor. ▶ Muncă (sociologia ~)

Capitalism (Capitalisme). Sistem economic caracterizat de proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, de iniţiativa individuală, de căutarea profitului şi de „forţele concurenţei". Importanţa pieţei (metafora Mîinii Invizibile). Conotaţii adesea negative: în tradiţia marxistă, sinonim cu exploatare*, inegalitate* sau alienare*. Alţi autori insistă, dimpotrivă, asupra rezultatelor obţinute: acces la societatea de consum, democratizarea produselor, creşterea nivelului de trai. Studii principale: W. Sombart (1902), M. Weber (1904), J. Schumpeter (1942), F. Perroux (1948), F. Braudel (1979).

Carieră (Carrière). Termen din limbajul comun utilizat pentru a desemna diferitele etape ale vieţii profesionale. Alcătuirea biografiilor*, analiza longitudinală a traiectoriilor au ca scop depăşirea studiului sincronic al situaţiilor de muncă pentru a sesiza derularea lor temporala. Utilizat de curentul interacţionist, conceptul îşi lărgeşte sfera dincolo de accepţia uzuală. În acest caz este vorba despre construirea unor modele secvenţiale ale trecerilor de la o poziţie la alta, de considerarea istoriei indivizilor ca o serie de angajamente faţă de norme* şi instituţii*, implicînd schimbări de comportament şi de opinii. Se poate vorbi în acest caz - cum o face Becker - despre cariere ale devianţilor* sau ale delincvenţilor*. Cf., pentru acest aspect, E. Sutherland, *Le Voleur professionnel*, trad. fr., Paris, SPES, 1963, prima ediţie 1937. ▶ Devianţă şi criminalitate ▶ Profesii şi profesionalizare

Caste (Castes). Sistem social în care apartenenţa la un grup este ereditară şi depinde de gradul de puritate religioasă. Alte caracteristici: specializarea sarcinilor; reguli de endogamie*. Societatea rurală africană cunoaşte încă acest mod de organizare al cărui model a fost elaborat în India, unde se pot distinge patru *varnas*. Brahmanii (preoţi şi profesori) se află în vîrful ierarhiei; le urmează războinicii şi proprietarii (kshatrias), negustorii şi agricultorii (vaishyas) şi, în sfîrşit, shudras (servitorii). Se mai adaugă sistemului Intangibilii (paria, excluşii). Cf. L. Dumont, *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Paris, Gallimard, 1966; J. Baechler, *La solution indienne. Essai sur les origines du régime de castes*, Paris, PUF, 1988. ▶ Mobilitate socială

Catolicism social (Catholicisme social). Curent de gîndire care se dezvoltă la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi care preconizează conformarea actelor la regulile morale ale religiei. Şcoala lui Le Play ilustrează această mişcare. Cf., de asemenea, celebra enciclică *Rerum Novarum*, referitoare la condiţia muncitorilor (Leon al XIII-lea, 1891).

Cauzalitate (principiul ~) (Causalité; principe de). În *Theodiceea* (1710, paragraful 44), Leibniz afirma: „Nimic nu se întîmplă fără să existe o cauză sau măcar un motiv determinant, adică ceva care să poată explica *a priori* de ce acela este existent mai degrabă decît neexistent şi de ce acela este aşa mai degrabă decît într-un alt fel". Formulare mai abstractă la J.S. Mill, care se referă la „antecedentul sau ansamblul de antecedente cărora fenomenul numit efect le este în mod invariabil şi necondiţionat consecinţa". Unii autori preferă să vorbească de „relaţii de dependenţă", alţii de „relaţii funcţionale" sau de „corelaţii*". Cf. R. Boudon, *L'Analyse mathématique des faits sociaux*, Paris, Plon, 1968.

Căsătorie (Mariage). În acelaşi timp ceremonie (civilă sau religioasă), act simbolic şi instituţie socială. Legalizarea uniunii dintre două persoane de sex opus. Supunerea la obligaţii reciproce. Recunoaşterea unor drepturi specifice. ▶ Familie (sociologia ~)

Celibat (Célibat). Stare civilă a persoanelor necăsătorite. Procentul de celibat variază sensibil în funcţie de sex, profesie, nivel de studii, localizare geografică. În zilele noastre, oprobriul şi marginalizarea au făcut loc unor noi valori (o mai mare autonomie personală, critica instituţiei matrimoniale sau a diviziunii sexuale a sarcinilor).

Cercetare-acţiune. (Recherche-action). Conceptul de *action research* a fost propus de psihologia socială americană. Pentru K. Lewin (1890-1947), unul din fondatorii lui Research Center for Group Dynamics (MIT, Massachusetts Institute of Technology), cercetătorul trebuie să se implice mai mult în obiectul său de studiu. La Touraine (cf., în particular, *La Voix et le regard*, Paris, Le Seuil, 1978), problematica „intervenţiei sociologice". Aplicaţii în numeroase domenii: instituţii*, sistem educativ, mobilizare* politică.

Cercul de la Viena (Cercle de Vienne). În anul 1929, la Viena, cîţiva universitari (grupaţi în jurul lui Moritz Schlick) proclamă voinţa lor de a „rupe cu metafizica, în numele unei metode logice de unificare a ştiinţelor, articulată cu o definire riguroasă a ceea ce este un enunţ cu sens şi susceptibil de a face să avanseze cunoaşterea". Reuniuni săptămînale, o revistă *(Erkenntnis)*, simpatizanţi (A. Ayer, C. Hempel, H. Reichenbach). Lider: Rudolf Carnap. *Manifestul* Cercului de la Viena are drept obiectiv „armonizarea şi articularea între ele a diferitelor ramuri ale cunoaşterii empirice"; de unde necesitatea de a combate „idealismele sistematice" („Fraze cu aparenţa unor propoziţii respectabile, dar care sînt lipsite de semnificaţie"). O convingere asemănătoare: „nu există judecăţi sintetice *a priori* posibile". Verdictul experimentării*, eliminarea entităţilor abstracte (universalii).

După anexarea Austriei de către Germania, publicaţiile Cercului sînt interzise. Membrii săi cei mai cunoscuţi sînt nevoiţi să plece în exil peste Atlantic. *Received View* cunoaşte acolo un real succes. Începînd din anii '50, apar numeroase critici (cf. contribuţiile lui K. Popper, T. Kuhn, P. Feyerabend...).

Charismă (Charisme) Din gr. *charisma* - graţie, favoare, binefacere. Atribut al unei persoane căreia i se recunoaşte un har sau o capacitate ieşită din comun ce îi conferă un ascendent sau prerogative excepţionale (profeţi, îndrumători spirituali, lideri politici, conducători militari). Puterea* charismatică, unul din cele trei tipuri de dominare* avute în vedere de Weber, se sprijină pe adeziunea masivă faţă de o persoană şi faţă de idealurile reprezentate de aceasta.

Chestionar (Questionnaire) ▷ Anchete

Chicago (Şcoala de la ~) (Chicago; ecole de). Perioada cheie: 1920-1930. Principali reprezentanţi: W. Thomas, R. Park, E. Burgess şi R. McKenzie. Domeniu de studiu privilegiat: ecologia urbană. Se interesează, de asemenea, de familiile de emigranţi, de problema delincvenţei şi de raporturile interetnice. Printre metodele folosite se numără observaţia* participativă, biografiile* sau istoria vieţii*. Numeroase monografii, unele celebre; cf. în special Thomas şi Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, 1918-1921. Prelungire, în zilele noastre, prin intermediul etnometodologiei* şi al interacţionismului simbolic*. Cf. Y. Grafmeyer şi I. Joseph, *L'École de Chicago: naissance de l'écologie urbaine*, Paris, Aubier, 1979.

Cibernetică (Cybernétique). Din gr. *kybernitis* - pilot. Arta de a guverna. Ştiinţă constituită din ansamblul teoriilor referitoare la comunicare şi la servomecanisme. Abordare sistemică (N. Wiener, L. von Bertalanffy). Concepte de informare, de autoreglare şi de feedback (retroacţiune). Numeroase aplicaţii: cercetare operaţională, probleme de decizie* sau de optimizare...

Ciclu (Cycle). Din gr. *kyklos* - cerc. Mai multe faze: expansiune, recesiune, contractare, reluare. Mişcare alternativă şi recurentă, de amplitudine şi periodicitate relativ constante. A se face deosebirea între tendinţă şi fluctuaţii (sezoniere sau neregulate). Clasificare uzuală: cicluri Kondratieff (pe termen lung), Juglar (între 6 şi 10 ani) şi Kitchin (pe termen scurt). Explicaţii de tip exogen sau endogen. Importanţa progresului tehnic*, rolul inovaţiilor*. Cf. analiza lui J. Schumpeter, *Business Cycles: a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 1939.

Ciclu de viaţă (teoria ~) (Cycle de vie; théorie du). Mai multe accepţii. În primul rînd, teza lui R. Vernon referitoare la descompunerea evoluţiei vînzărilor unui produs în patru faze succesive (curbă în formă de S): lansare, creştere, maturitate, declin. Aplicare a acestei „secvenţe" în cadrul diviziunii internaţionale a muncii. Altă perspectivă - cea a demografiei sau a sociologiei familiei*. Reperare a perioadelor cheie: vîrsta la căsătorie, timpul scurs între aceasta şi naşterea primului copil, achiziţionarea unei locuinţe... Cf. lucrarea colectivă a lui D. Kessler şi A. Masson, *Cycles de vie et générations*, Paris, Economica, 1985.

Cifră neagră (Chiffre noir). Problematica anglo-saxonă a aşa-numitului *dark number* este o invitaţie la reflecţie asupra raporturilor dintre înregistrarea statistică şi realitatea socială. De cît de strînsă este această relaţie depinde legitimitatea interpretărilor propuse.

Să considerăm, cu titlu de exemplu, statisticile referitoare la criminalitate*. Dacă aceasta constituie un fenomen social evident, aprehensiunea sa suscită rezerve serioase. În primul rînd trebuie cercetată valoarea instrumentului de măsură. Dacă statisticile judiciare sînt vechi (datează din 1827), cele ale poliţiei şi ale administraţiei penale au apărut mult mai recent. Atît unele, cît şi celelalte suferă, în primul rînd, din cauza lipsei de unitate metodologică, datorată faptului că au în vedere mai ales activitatea serviciilor care le stabilesc. Suprapunerea acestor diferite „clişee" ar putea permite - cel puţin teoretic - formarea unei idei destul de precise despre amploarea fenomenelor avute în vedere, cu condiţia de a putea uniformiza convenţiile folosite. Această condiţie nu este însă respectată în practica uzuală: rubricile stabilite nu au, în general, aceeaşi semnificaţie pentru toate serviciile. De altfel, confruntarea cifrelor de la un an la altul nu arată în mod necesar o variaţie sensibilă a criminalităţii. Faptul că în 1991 au avut loc mai multe condamnări decît în 1990 nu înseamnă neapărat o recrudescenţă foarte pronunţată a delincvenţei*. O asemenea creştere se poate explica printr-o mai mare eficacitate a serviciilor însărcinate cu represiunea. Trebuie reţinut, între altele, faptul că dacă delictele violente se multiplică în mod matematic, sentimentul de teamă sau de angoasă creşte în progresie geometrică (efectul de amplificare prin mass-media nu este neglijabil).

Se poate pune întrebarea dacă ceea ce ignorăm în privinţa criminalităţii* nu are în final tot atîta importanţă ca şi ceea ce putem cunoaşte. Cifra neagră a crimei, adică distanţa care separă criminalitatea reală de criminalitatea oficială, nu poate fi trecută sub tăcere. Dacă examinăm atentatele la bunele moravuri, numai un mic procent din totalul agresiunilor sexuale este efectiv pedepsit. Pudoarea, teama de scandal determină numeroase victime să nu semnaleze delictele comise împotriva lor. În acelaşi fel, tabloul statistic al procedurilor judiciare avînd ca obiect încălcările reglementărilor bancare nu indică decît foarte aproximativ numărul cecurilor fără acoperire. Cît despre şoferii împotriva cărora nu a putut fi reţinută juridic o inculpare pentru omucidere sau vătămare involuntară, numărul lor este mult subestimat.

Mult timp s-a spus că s-ar putea să existe un raport aproape invariabil între numărul delictelor judecate şi totalul infracţiunilor comise. Aceasta nu este însă decît o ipoteză de lucru foarte discutabilă. Cifra neagră rămîne tributară unei multitudini de factori, adesea foarte complecşi. Nu este suficient ca o crimă să fie comisă pentru ca sistemul penal să ia cunoştinţă de ea. Între aceste două momente se intercalează un mecanism de reportabilitate. Naşterea statistică a unei afaceri este în funcţie de reperarea ei, însă aceasta din urmă nu este suficientă: este nevoie, de asemenea, ca instituţiile competente să accepte să se sesizeze. La acest nivel intervin constrîngerile

organizatorice (supraaglomerarea activităţii, numărul mic al efectivelor), variaţiile în aprecierea gradului de gravitate a diferitelor fapte... Produse în cadrul unui lung circuit instituţional, de-a lungul căruia au loc numeroase distorsiuni (modificări demografice sau legislative, evoluţia capacităţilor de filtrare), statisticile judiciare nu sînt decît o imagine deformată a criminalităţii reale.

Asemenea imperfecţiuni ar justifica totuşi încetarea producerii de statistici? Aceasta ar fi, fără îndoială, o atitudine mult prea negativă. Studiile asupra delincvenţei, întreprinse prin metoda autoportretului*, subliniază absenţa oricărei echivalenţe între „nondelincvent" şi „inocent". Anchetele asupra victimizării* permit, pe de altă parte, o mai precisă delimitare a motivelor pentru care anumite victime nu au găsit oportun să facă apel la justiţie. Cu toate că gradul lor de credibilitate face obiectul unor dezbateri pasionate, asemenea demersuri se cuvine să fie încurajate, dat fiind faptul că ele aduc clarificări asupra relaţiilor dintre „delincvenţii ascunşi" şi „delincvenţii oficiali". ▶ Devianţă şi criminalitate

Civilizaţie (Civilisation) ▶ Cultură

Cîmp (Champ). Folosită în fizică - unde, la modul general, cîmpul desemnează o porţiune a spaţiului în care acţionează forţe determinate -, noţiunea este reluată de psihologia formei *(Gestalttheorie)*: percepţia este analizată ca un ansamblu de elemente receptate simultan. K. Lewin *(Field Theory in Social Change*, New York, Harper & Row, 1951) generalizează această abordare la întreg domeniul psihosocial pentru a explica dinamica între un grup şi mediul său. Astfel, interacţiunile sînt descrise în termeni topologici (vecinătate, separare, frontieră). Termenul se regăseşte la P. Bourdieu, cu o accepţie mai largă: spaţiu social specific constituit din relaţii obiective între poziţii „ale căror proprietăţi... pot fi analizate independent de caracteristicile ocupanţilor lor" (*Questions de sociologie*, Paris, Minuit, 1980, p. 113). Fiecare cîmp (religios, politic sau artistic) se supune unei logici proprii; structura sa atestă raportul de forţe între diferitele componente. ▷ Grup (dinamica ~).

Clan (Clan). Termen de origine galică, desemnînd un grup format din unul sau mai multe neamuri* *(lignages)*. Referire la un strămoş comun, cel mai adesea mitic. În societăţile primitive, apartenenţa la un clan presupune un spirit de solidaritate şi respectarea unor interdicţii (matrimoniale sau alimentare). Sinonim uneori cu bandă sau trib.

Clasă socială (Classe sociale). Tip de grupare bazată pe un ansamblu de caracteristici legate de poziţia profesională a celor care o constituie: sector şi tip de activitate, poziţia în raport cu mijloacele de producţie („patron", „independent", „salariat"), situaţia ierarhică, natura şi nivelul venitului. Aceste criterii sînt legate, în termeni de probabilitate obiectivă şi „şanse" subiective, de parcursul social, şcolar şi profesional al indivizilor şi al descendenţilor lor. Sînt, de asemenea, indicatori ai mediilor sociale în cadrul cărora se derulează existenţa acestora şi ai participării la experienţele şi subculturile* respective.

Conceptul de clasă socială intră în uzul curent la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, atît la Turgot, Necker, Smith, cît şi la Comte, Guizot, Tocqueville şi Marx. Marchează trecerea de la o societate bazată pe distincţia ereditară a ordinelor* la una fundamentată, de drept, pe egalitatea cetăţenilor, dar în care, de fapt, distribuţia proprietăţii, a venitului, a puterii* şi a prestigiului* apare inegală şi reproductibilă de la o generaţie la alta. Clasicii economiei politice recurg la acest concept pentru a desemna marile grupuri sociale între care se repartizează sursele de bogăţie (terenuri, capital, muncă) şi se distribuie venitul social. Pentru istorici şi politologi se pune problema, în plan social şi politic, de a explica conflictele* care opun aristocraţia funciară, ţărănimea, burghezia capitalistă şi muncitorii salariaţi. Marx şi Engels nu au inventat, aşadar, nici conceptul de clasă socială, nici pe cel de luptă de clasă. Le-au dat, cu toate acestea, o dezvoltare foarte sistematică şi au fundamentat pe ele o interpretare de ansamblu a dinamicii societăţii, în dimensiunile ei economice, politice şi ideologice. Tot ei au văzut în clasa muncitoare actorul chemat să reunească marea majoritate a celorlalte clase împotriva capitalismului şi să deschidă calea unei societăţi fără clase.

Multiple dezbateri marchează literatura consacrată problemei claselor sociale. Pentru Max Weber, clasele nu sînt comunităţi*, ci constituie doar fundamentul posibil şi frecvent al acţiunii comunitare. Raymond Aron relevă trei caracteristici ale clasei: similitudinea modurilor de muncă, viaţă şi gîndire; consistenţă în timp, altfel spus deschidere sau închidere de fapt şi nu de drept; dobîndirea de către aceste fiinţe colective a unei conştiinţe de sine şi voinţa proprie a fiecăreia de a îndeplini o anumită misiune. Studiul empiric relevă distanţa dintre acest tip ideal şi realităţile observabile.

Conceptul de clasă socială este strîns legat de cel de dominare*, de putere* şi de conflict*. El conţine ipoteza diferenţelor nu numai economice şi cantitative, ci şi calitative şi culturale între clasele sociale. Este deci un concept diferit de cel de stratificare* socială, pe care îl înglobează. Categoria socio-profesională nu este, nici ea, echivalentul clasei sociale; combinată cu alte criterii, ea constituie totuşi un bun indicator. ▷ Clase mijlocii ▶ Comportament politic ▷ Exploatare ▷ Luptă de clasă ▶ Mobilitate socială ▷ Nomenclator PCS ▷ Stratificare

Clase mijlocii (Classes moyennes). Expresie de origine engleză *(middle class)*, care, la începutul secolului al XIX-lea, desemna burghezia* prin opoziţie cu aristocraţia funciară. Se disting, de obicei, două subansambluri: pe de o parte, „micii patroni" din industrie şi comerţ (ale căror efective sînt în continuă scădere); pe de alta, intelectualii, cadrele* sau tehnicienii (desemnaţi prin sintagma „pături sociale recente" - *„couches sociales nouvelles"*). Disparităţi profunde, atît în privinţa veniturilor, cît şi a planului de reprezentări, a modului de viaţă sau a comportamentelor politice*. Diferite interpretări, în funcţie de clivajul capital/muncă şi de raportul Stat/societate civilă (cf. analizele lui C. Baudelot, G. Lavau sau F. Gresle). ▶ Mobilitate socială

Clientelism (Clientélisme). Desemnează raporturi de dependenţă mutuală, de natură asimetrică. Sînt acordate protecţie sau avantaje (cel mai adesea, de manieră tacită sau informală) în schimbul unor anumite prestaţii sau angajamente determinate de cutumă. Numeroase domenii de studiu, în special relaţiile dintre un om politic şi alegătorii săi.

Cod (Code). Dublă accepţie: convenţie şi repertoriu. Ansamblu de precepte (scrise sau nescrise) aprobate de societate şi garantate printr-un sistem de sancţiuni (amende, condamnări, proscriere).

Codaj/decodaj (Codage/décodage). Procedee referitoate la tratarea informaţiei (numerotarea întrebărilor şi a tipurilor de răspunsuri, selectarea itemilor etc.). ▶Anchetă.

Cohortă (Cohorte). De obicei se face distincţia, în demografie, între generaţii* (ansamblu de persoane născute în acelaşi an) şi cohorte (ansamblu de persoane care suferă un acelaşi fenomen în timpul aceluiaşi an civil). Termenul se aplică în sociologie unui ansamblu de indivizi caracterizaţi prin faptul de a fi trăit simultan un acelaşi eveniment şi care constituie astfel o promoţie în sensul larg al termenului (de exemplu, totalitatea bacalaureaţilor dintr-un anumit an). Urmărirea cohortelor este o metodă curentă astăzi în sociologia educaţiei, în particular atunci cînd este vorba de studierea devenirii elevilor sau absolvenţilor.

Colectivism (Collectivisme). ■ Termen folosit în 1850 de Colins, reluat apoi la Congresul Internaţionalei a II-a de la Basel în 1869. Desemna la acel moment atitudinea celor care se opun lassallienilor, preconizînd un socialism de tip anarhist şi federativ.

■ Sens foarte diferit cîteva decenii mai tîrziu: sinonim cu „comunism*" sau cu „etatizare".

Companionaj (model de ~) (Compagnonnage; modèle du). Denumirea anglosaxonă: *democratic family*. Convieţuire a unui

cuplu cu aceleaşi afinităţi, bazată pe libera alegere a soţilor.

Dezvoltare personală prin cuplu şi copii. Cf. E. Burgess, H. Locke şi M. Thomes: *The Family: from Institution to Companionship*, New York, American Book, 1946.

Comportament colectiv (Comportament collectif). Conduita mai multor actori care acţionează într-un mod mai mult sau mai puţin coerent pentru atingerea unui scop comun. Cf. lucrările lui Olson, Smelser sau Touraine. ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Comportament politic (Comportement politique).

■ CE ÎNSEAMNĂ POLITIC? Ce este un comportament politic? Pentru a încerca delimitarea obiectului acestei discuţii, trebuie evitată dizolvarea lui în ansamblul comportamentelor sociale în care, cum este efectiv cazul în politică, actorii pun în practică strategii, în cadrul relaţiilor de putere. Este ceea ce observă Max Weber (1963): în limbajul curent se vorbeşte atît de „politica de devize" a unei bănci, cît şi de „politica şcolară" a unei comune, de „politica salarială" a unei firme şi chiar de „politica unei femei abile care încearcă să-şi conducă soţul". În consecinţă, Max Weber propune să înţelegem prin politică „direcţia adoptată de gruparea politică pe care o numim astăzi Stat sau influenţa exercitată asupra acestei direcţii" *(ibid.)*. Weber defineşte Statul* ca „o comunitate umană care, în limitele unui teritoriu determinat, revendică cu succes pentru el însuşi monopolul violenţei fizice legitime" *(ibid.)*. Aceste formulări (prin care Weber cel din 1920, cititor al lui Troţki, se alătură anumitor aspecte ale concepţiei marxiste despre politică şi Stat*) pot surprinde. Cu toate acestea, ele îşi păstrează şi azi valoarea operativă. În zilele noastre încă, lupta pentru putere politică (fie că îmbracă forma competiţiei electorale, fie cea a confruntărilor care pot merge pînă la război civil) are ca miză întrebările: cine să guverneze ţara? în ce scop? în numele căror principii? (şi chiar: în serviciul căror interese?). Altfel spus, cui (indivizi, grupări, partide) îi va fi recunoscută conducerea legitimă a aparatului de stat, adică a unui ansamblu de profesionişti organizaţi în mod ierarhic, repartizaţi în funcţie de principalele domenii de intervenţie a puterii publice (diplomaţia, economia, finanţele, armata, educaţia, lucrările publice, justiţia, poliţia, sănătatea, cultura etc.) şi dispunînd, în acest scop, de mijloace materiale considerabile? Un asemenea aparat are nevoie de resurse: nu există Stat fără buget sau fiscalitate - adică prelevarea obligatorie (în general reglementată prin lege) a unei părţi din produsul social. În pofida amplificării foarte mari a aparatului de stat în societăţile contemporane şi a extinderii intervenţiilor sale la aproape toate sferele activităţii sociale, sistemul de stat este departe de a reprezenta reglarea socială* în totalitate; el constituie totuşi instanţa supremă, însărcinată cu garantarea coerenţei globale, cu asigurarea aplicării legilor şi a executării deciziilor autorităţii* legitime şi, dacă este necesar, cu recurgerea la constrîngere*, în formele şi condiţiile prescrise în mod legal.

Cu toate acestea, nu ideea de violenţă* se situează în centrul concepţiei weberiene, ci aceea de legitimitate. Condiţia specifică a acestui „raport de dominare a omului de către om", care caracterizează Statul în concepţia lui Weber, este de a fi considerat legitim cel puţin de către o proporţie semnificativă a supuşilor. Sociologul şi istoricul Weber se fereşte să dea o definiţie atemporală a legitimităţii. Nu va fi discutată aici tipologia* legitimităţii propusă de el. Să observăm doar faptul că în cultura noastră au fost cunoscute două definiţii ale legitimităţii: cea fundamentată pe dreptul divin al monarhului, delegat de Dumnezeu pentru a guverna cu înţelepciune popoarele (precum îşi conduce părintele copiii sau păstorul turma), şi cea fundamentată pe suveranitatea poporului (ea însăşi corolar al autonomiei subiectului raţional, ca om şi cetăţean), pentru care sufragiul universal constituie expresia instituţională. Chiar dacă se păstrează nu puţine urme ale primei concepţii, cea de-a doua prevalează în cea mai mare parte a lumii, poate că nu în planul realităţilor (aceasta constituie materie de studiu empiric), ci în cel al modului de legitimare ideologică: o dovedeşte folosirea, cîteodată caricaturală, a sufragiului popular de către regimurile dictatoriale.

Mai mult: legitimitatea puterii politice are o bază atît de mare (şi recurgerea la constrîngerea fizică este cu atît mai rară) cu cît acceptarea legii şi a deciziilor bazate pe aceasta corespunde regulilor, normelor* şi valorilor*, deci concepţiilor despre lume interiorizate de subiecţii sociali şi, cel puţin parţial, validate prin practică. Dacă această concordanţă este pusă în cauză în mod profund şi masiv, la un moment dat aparatul de stat, inclusiv nucleul său represiv, cunoaşte serioase breşe, intră practic în criză. Chiar în afara cazurilor extreme, tensiunea şi dimensiunea ideologică amintite sînt constitutive raportului politic. Hegel observase deja că stăpînul nu rămîne astfel decît atît timp cît sclavul îl recunoaşte drept stăpîn. Mai prozaic, Pierre Bourdieu afirmă că, în politică mai mult decît oriunde, raporturile de forţă sînt întotdeauna, în ultimă analiză, raporturi de sens.

■ CÎMP POLITIC, COMPORTAMENTE POLITICE. O astfel de definiţie a politicului nu este oare prea restrictivă? Trebuie precizat, pentru început, că ea nu este valabilă decît în limite istorice precise. De exemplu, societăţile care nu cunosc Statul (de care se ocupă etnologia) sînt cumva societăţi fără politică? La fel ca orice grup uman, ele nu ignoră fenomenele de putere sau competiţia, precum şi tacticile şi strategiile care decurg din acestea. Dar în asemenea societăţi nici politica, nici economia sau religia nu se diferenţiază ca activităţi autonome. Mai mult: abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea cîmpul politic, în sensul modern al termenului, s-a constituit definitiv în Franţa. Două mutaţii esenţiale marchează această apariţie. Este vorba, pe de o parte, de extinderea calităţii de actor politic la cercuri ale populaţiei din ce în ce mai largi, atît în ciocnirile revoluţionare, cît şi sub forma - dominantă şi codificată în mod progresiv - unui sufragiu care tinde încet spre o relativă universalitate. Pe de altă parte, şi în mod corelativ, apar presă, partide şi personal propriu-zis politice, specifice şi, la limită, dedicate în mod profesionist competiţiei pentru putere. În condiţii şi grade diferite, ţările cu structură socio-politică analoagă cunosc procese de acelaşi tip.

Consecinţa acestui dublu fenomen de extindere şi specializare: există nu „un" comportament politic, ci o gamă întreagă de comportamente care corespund unor niveluri foarte inegale de implicare politică. Fără a ne referi la vot - despre care va fi vorba mai jos -, este o distanţă mare de la urmărirea mai mult sau mai puţin sporadică a ştirilor politice şi pînă la adeziunea, militantă sau nu, la un partid politic, la exercitarea, profesionistă sau nu, a unor responsabilităţi sau pînă la faptul de a fi candidat pentru o funcţie eligibilă şi, *a fortiori*, de a fi ales. Există încercări de evaluare a proporţiei populaţiei participante la aceste tipuri de activităţi într-un ansamblu de ţări dezvoltate şi cu regim de democraţie reprezentativă: între 20 şi 40% practică discuţiile politice, între 10 şi 30% aparţin unei asociaţii* ce vizează o acţiune colectivă, în jur de 10% asistă la mitinguri, de la 2 la 4% participă activ la o campanie electorală, aproximativ 1% deţin o funcţie politică (Lancelot, Memmi, în Grawitz, Leca, ed., 1985). Dacă nu înseamnă nimic fatal, această pantă oligarhică a sistemului politic trimite la tendinţe sociale grave: timpul liber, informaţia, interesul politic sînt distribuite în mod foarte inegal între diverşii indivizi şi grupări sociale. S-a demonstrat că agenţii din mediile populare, cei mai lipsiţi de resurse materiale şi culturale, au cele mai mari şanse de a nu putea şi/sau dori să exprime o opinie politică (Bourdieu, 1977 şi 1979, Gaxie, 1978, Michelat, Simon, 1977 şi 1982, referinţe în Lecomte, Deni, 1990) şi, *a fortiori*, să acceadă la niveluri de participare mai înalte şi mai active.

Studiul comportamentelor politice nu trebuie însă limitat la observarea a ceea ce se întîmplă „sus". Cîmpul politic se prezintă de fapt ca un raport, sau tranzacţie, între două sisteme: pe de o parte, cel al „ofertei" (partide, lideri, apeluri, programe, militanţi, relaţii de influenţă etc.); pe de alta, cel al „dispoziţiilor"

Votul la alegerile legislative din 1988 în funcție de nivelul de integrare în catolicism

Nivelul de integrare în catolicism	Extrema stîngă	Partidul comunist	Partidul socialist, diverse partide de stînga	Ecologiști	URC, diverse partide de dreapta	Frontul național	Total voturi 1 Total stînga	Total voturi 2 Total dreapta
Fără religie	1	25	54	0	11	9	80	20
Catolici:								
- Nepracticanți	1	12	42	0	34	11	55	48
- Practicanți ocazional	0	6	29	1	54	10	35	64
- Practicanți frecvent	0	2	19	1	73	5	21	78

1. Total extrema stîngă PC PS, diverse partide de stînga
2. Total URC, diverse partide de dreapta, Frontul național

Sursa. Sondaj Sofres pe un eșantion de 2 000 de alegători interogați în 2 valuri de anchete, între 14-23 iunie 1988. Se va citi: Din 100 de catolici practicanți, 2 au votat cu PC.

(Sursa: MICHELAT G., SIMON M., în *Données sociales*, INSEE, 1990, p. 386.)

mass-media, o populație mai bine instruită și mai informată ar trebui să disocieze din ce în ce mai mult opțiunile spirituale de cele politice.

Nu vom justifica aici indicatorul folosit pentru aflarea a ceea ce numim „nivelul de integrare religioasă" (cf. articolul Religie). Se constată (tabelul de mai sus) că între poziția religioasă și vot rămîne o corelație foarte puternică. Încă din 1988, cu cît crește nivelul de integrare în catolicism, cu atît crește și proporția voturilor pentru dreapta: ea atinge 78% la catolicii practicanți (voturi pentru stînga: 21%), față de 20% (voturi pentru stînga: 80%) la persoanele fără religie. Această relație între religie și vot se observă, fără schimbări semnificative, de cînd dispunem de date ale anchetelor (mijlocul anilor '60) și pentru fiecare tip de scrutin (municipal, cantonal, european). Ea se verifică (Michelat, Simon, 1977, 1985), oricare ar fi celelalte caracteristici ale persoanelor chestionate (vîrstă, sex, nivel al veniturilor și al studiilor, posesie sau nu a unui patrimoniu și tip de patrimoniu posedat) sau ale cadrului lor de viață (reședință urbană sau rurală, zone foarte catolice sau foarte „liberale" etc.). Votul nu se află în relație numai cu participarea la cult, ci și, se pare, cu gradul de adeziune la o organizare simbolică* pentru care sentimentele și credințele religioase constituie nucleul și principiul unificator. Astfel, în 1978, dintre catolicii practicanți au votat pentru stînga 5% dintre cei care se roagă „zilnic", 18% dintre cei care se roagă „adesea", 29% dintre cei care se roagă „rar" sau „niciodată".

Apartenența de clasă

Conform unei ipoteze asemănătoare cu cea prezentată mai sus referitor la religie*, apartenența de clasă nu ar trebui să mai fie însoțită de diferențieri politice majore într-o societate mai deschisă și mai mobilă, în care clasele sociale nu mai constituie grupuri închise cu o puternică reproducere internă, în care școlarizarea, mass-media, cultura și consumul de masă ar trebui să fie însoțite de o tot mai mare omogenitate culturală și ideologică.

Desigur, relația dintre clasa socială* și vot nu este decît una probabilistă: nu există nici o categorie socială care să nu fie divizată din punct de vedere politic și nici un electorat care să nu fie compozit din punct de vedere sociologic. Fără a nega anumite evoluții, este evidentă constatarea (Mayer, Schweisguth, în Gaxie, ed., 1985) că un clivaj politic major continuă să îi opună pe cei independenți salariaților. Primii votează în majoritate cu dreapta, ceilalți cu stînga. Această opoziție nu este nici efectul venitului sau al nivelului studiilor, nici al vreunei alte variabile utilizate pentru control *(ibid.)*. Ea este legată deci de proprietatea sau nonproprietatea asupra mijloacelor de producție sau de schimb și de reprezentările*, sentimentele, sistemele de valori* care îi sînt asociate: „mici" sau „mari", „instruiți" sau nu, independenții votează în majoritate și în aceleași proporții cu dreapta.

Cu toate acestea, salariații nu constituie un grup nediferențiat. Pe măsură ce se trece de la cadrele superioare la profesiile intermediare, la funcționari și muncitori, proporția voturilor pentru dreapta scade în favoarea celor pentru stînga, în special comuniste. Însă această relație nu este absolută: proporția muncitorilor care exprimă un vot „conservator" variază, în funcție de perioadă, între mai puțin de 30% și mai mult de 40%. Locul ocupat în stratificarea* socială nu este singura variabilă de luat în considerare. Astfel, dintre inginerii și cadrele administrative superioare din sectorul privat, 79% au votat pentru dreapta (21% pentru stînga) în 1978, față de 42% (58% pentru stînga) dintre omologii lor din sectorul public (Mayer, Schweisguth, *op. cit.*). Printre cadrele din sectorul privat, preferința pentru stînga merge de la 14% la cei mai apropiați de „staff"-ul direcției, la 24% la cei din serviciile comerciale și de marketing, 28% în sectoarele de producție-întreținere și 44% în laboratoarele de studii și cercetări (Grunberg, Mouriaux, citați de Mayer, Schweisguth, *op. cit.*). Muncitorii sînt în majoritate orientați spre stînga, dar mai puțini în cazul în care lucrează în serviciile sau comerțul private decît cei care lucrează în industrie, privată sau publică. Totul pare deci să indice că, în cazul egalității celorlalte variabile, votul pentru dreapta este cu atît mai probabil cu cît agenții interiorizează mai mult „ethosul*" întreprinderii private, datorită, în același timp, poziției și carierei lor, caracteristicilor mediului lor de muncă și ale sarcinilor care le sînt încredințate, expunerii și receptivității lor la mesaje corespunzătoare *(ibid)*. Trebuie să reflectăm, de asemenea, asupra sensului cauzalității: dacă mediul de muncă exercită o influență asupra atitudinilor și comportamentelor cu incidență mai mult sau mai puțin direct politică, acest fapt sugerează că alegerea unei meserii și a modalităților de exercitare a ei nu este nici ea independentă de sistemele de reprezentări*, sentimente și valori* exprimate prin vot.

Profesia* actuală nu este singurul indice al apartenenței de clasă. A putut fi demonstrat (Michelat, Simon, 1977) faptul că, pentru aceeași profesie orientarea politică variază într-un mod foarte semnificativ în funcție de mediul social de origine. Cercetările asupra socializării* politice a copiilor și adolescenților evidențiază cu claritate importanța acestor procese (cf. Percheron, în Grawitz, Leca, *op. cit.*). Mai general, se poate emite ipoteza că cu cît cineva întreține mai multe „legături" cu o clasă socială* (prin traiectoria profesională, ascendență, căsătorie etc.), cu atît are mai multe șanse de a adopta comportamente tipice ale acelei clase. Această ipoteză a fost verificată (Michelat, Simon, 1977). A fost construit (Mayer) un indice al gradului de apartenență de clasă prin însumarea următoarelor

Votul la alegerile legislative din 1978, în funcție de numărul de atribute independenți/muncitori

Atribute independenți						
%	0	1	2	3	4	5
S	71	55	42	35	21	21
D	29	45	58	65	79	79
	(998)	(334)	(268)	(176)	(94)	(86)

Atribute muncitori						
%	0	1	2	3	4	5
S	40	62	67	78	85	100
D	60	38	33	22	15	0
	(820)	(478)	(343)	(242)	(66)	(7)

Se va citi: Printre cei care nu au nici un atribut de independent (998 de persoane), 71% din cei care și-au indicat votul au votat pentru dreapta, iar 29% pentru stînga".

(*Sursa*: MAYER N., SCHWEISGUTH E., în GAXIE D., ed., 1985, p. 287.)

„atribute": prima profesie exercitată, profesia actuală, profesia tatălui, a mamei, a soţului. Cu cît creşte numărul „atributelor muncitoreşti" (tabelul de la pagina 37), cu atît scade procentajul voturilor pentru dreapta şi creşte cel al voturilor pentru stînga. Situaţia inversă se produce atunci cînd creşte numărul „atributelor de independent".

Religie, clasă, vot

Trebuie, în mod evident, să ne întrebăm care este efectul combinat al apartenenţei religioase şi al celei de clasă asupra votului. S-ar putea crede, în ipoteza „dezideologizării", evocată mai sus, că votul depinde în principal de clasa socială* şi de interesele şi experienţele care i se asociază acesteia. Nu este însă adevărat. Indiferent de categoria socio-profesională, votul depinde foarte mult de nivelul de integrare religioasă. Astfel, în cazul inginerilor şi al cadrelor administrative superioare, votul pentru dreapta merge, în 1978, de la 76% (catolici practicanţi) la 63% (practicanţi în mod neregulat), 46% (nepracticanţi) şi 17% (fără religie). La muncitorii calificaţi procentajele corespunzătoare sînt, respectiv, de 74%, 44%, 21% şi 12%.

Tabelul de mai jos confirmă aceleaşi concluzii. Frecvenţa votului pentru dreapta creşte o dată cu nivelul de integrare religioasă, indiferent de numărul atributelor muncitoreşti, şi scade o dată cu creşterea numărului de atribute muncitoreşti, indiferent de nivelul integrării religioase. Variaţiile înregistrate în funcţie de variabila religioasă sînt mai importante decît cele care depind de variabila de clasă*. Combinarea acestor două variabile conduce la variaţii foarte mari de procentaj: votul pentru dreapta scade de la 79% la catolicii practicanţi fără nici un atribut muncitoresc la 6% la cei fără religie şi foarte ataşaţi de gruparea muncitorească, deci o diferenţă de 73 de procente. Aproape aceleaşi relaţii apar, în sens invers, atunci cînd se foloseşte ca indicator de clasă numărul de atribute „de independent".

■ „SOCIOLOGISM*" SAU „INDIVIDUALISM*": O ALTERNATIVĂ FALSĂ? Cercetătorii de la *Survey Research Center*, Universitatea Michigan, au elaborat, plecînd de la numeroase cercetări efectuate în Statele Unite ale Americii, un model al comportamentului electoral bazat pe două constante majore: pe de o parte şi în mod general, alegătorul ar avea o capacitate redusă pentru a-şi forma el însuşi opinii coerente asupra problemelor politice de care nu ar fi foarte interesat; pe de alta, votul său s-ar explica în mare parte prin identificarea, formată în cadrul mediului familial, cu unul dintre cele două mari partide (democrat sau republican).

Votul în funcţie de nivelul de integrare în catolicism şi de gradul de apartenenţă la clasa muncitoare

Practică religioasă	Număr de atribute muncitoreşti											
	0	1	2	3, 4, 5	0	1	2	3, 4, 5	0	1	2	3, 4, 5
Practicanţi	79 (480)	69 (153)	67 (66)	57 (61)	10	19	18	31	1	2	6	11
Practicanţi în mod neregulat	66 (290)	49 (184)	42 (117)	36 (84)	21	35	42	42	2	11	16	15
Nepracticanţi	42 (803)	34 (582)	26 (438)	19 (432)	34	49	57	66	9	18	24	34
Fără religie	15 (245)	9 (145)	14 (105)	6 (124)	64	70	70	81	27	38	47	62
	Vot pentru dreapta				Vot pentru stînga				Vot PC			

Se va citi: Printre catolicii practicanţi fără nici un atribut muncitoresc (480 de persoane), 79% votează pentru dreapta.

(*Sursa*: MICHELAT G., SIMON M., în GAXIE D., ed., 1985, p. 316).

Se va vedea mai jos în ce măsură acest model, a cărui validitate pentru Statele Unite ale Americii a fost foarte discutată, este dificil de transpus în Franţa. Însă rezultatele expuse mai sus au în comun cu cele ale cercetărilor din Michigan evidenţierea relativei stabilităţi în timp a relaţiilor statistice degajate şi relevarea rolului învăţării* precoce în formarea comportamentului politic. Or, a putut fi demonstrat faptul că există o puternică mobilitate a comportamentelor individuale de la o generaţie la alta şi, pentru un acelaşi individ, de la un scrutin la altul. Nimic nu demonstrează *a priori* că aceste fenomene trebuie interpretate în termeni de „instabilitate" sau versatilitate a alegătorului: un individ poate decide asupra votului său în funcţie de un calcul strategic care ţine seama de fiecare dată de nivelul alegerilor (locale, naţionale etc.), de „oferta" electorală, de felul scrutinului, chiar şi de previziunile sondajelor asupra şanselor candidaţilor, totul fiind raportat la ceea ce el consideră că ar corespunde intereselor sale majore. Nu ar trebui deci să se recurgă la alte paradigme*, inspirate mai ales de individualismul metodologic*, şi să se centreze analiza nu pe grupuri şi agregate, ci pe individ ca subiect liber, apt să compare în mod raţional costurile şi beneficiile, inclusiv în materie de opţiune electorală?

Din cercetările cele mai recente (limitîndu-ne la Franţa) reiese în primul rînd faptul că variabilele numite „puternice" *(lourdes)* păstrează cea mai mare parte a capacităţii lor explicative: analiza scrutinurilor din 1986 (alegeri legislative) şi 1988 (alegeri prezidenţiale şi legislative) confirmă faptul că religia* şi clasa socială* rămîn factorii cei mai predictivi în ce priveşte comportamentul electoral al francezilor (Boy, Mayer în CEVIPOF, 1990). În al doilea rînd, o proporţie semnificativă de indivizi îşi modifică efectiv votul, în funcţie de tipul de consultare, de gama opţiunilor care li se oferă şi de conjunctura socio-politică. Cu toate acestea, în toate cazurile importante, şi de mai bine de trei decenii, efectul pe care îl au asupra votului apartenenţa religioasă şi clasa socială (combinat cu cel al altor variabile doar amintite aici) se confirmă, în pofida înnoirii masive a corpului electoral - prin scăderea progresivă a proporţiei celor vîrstnici şi prin sosirea celor care ajung, în fiecare an, la majorat civic (3,7 milioane de „ieşiri", 5,9 milioane de „intrări" între 1981 şi 1985, după un calcul al Nonnei Mayer). Este adevărat, în al treilea rînd, că aceste constante statistice (ce indică existenţa tipurilor sociale) sînt doar probabilistice şi riscă, dacă nu sînt luate în calcul decît agregatele, să mascheze variabilitatea comportamentelor individuale. S-a demonstrat, de exemplu, că între alegerile prezidenţiale din 1981 şi cele europene din 1984, 50,4% dintre alegătorii înscrişi la cele două scrutinuri şi-au modificat votul; dar în 42,5% din cazuri „schimbul" este între vot şi abstenţionism, şi doar în 5,1% între vot pentru stînga şi vot pentru dreapta: aceste mişcări nu au deci un caracter neregulat (Grunberg, în Gaxie, ed., 1985). În sfîrşit, a fost emisă ipoteza apariţiei unui „alegător strateg", tînăr, cu un nivel de educaţie şi studii relativ înalte, eliberat de acest fenomen al „presiunii" sociale, ideologice şi culturale, interesat de politică într-un mod foarte pragmatic, apt deci să-şi optimizeze calitatea votului, ştiind să-l modifice în funcţie de starea „pieţei" electorale. În virtutea acestei ipoteze, ar trebui ca o persoană să fie cu atît mai aptă şi mai liberă să-şi schimbe votul de la un scrutin la altul cu cît este mai tînără. Dar se verifică exact inversul (Boy, Dupoirier, în CEVIPOF, 1990). Cu cît cresc nivelul studiilor, cel al venitului, cel al poziţiei ocupate în stratificarea* socială, cel al interesului declarat pentru politică, cu atît cresc şi coeficienţii de asociere între voturile succesive, recordul stabilităţii, fidelităţii sau atracţiei revenind indivizilor tineri, politizaţi, cu statut social şi nivel economic şi cultural ridicate; „instabilitatea electorală" este, dimpotrivă, maximă la indivizii cel mai puţin înzestraţi din aceste diferite puncte de vedere.

Trebuie totuşi să cădem într-un „sociologism*" care neagă individul şi capacitatea lui creatoare? În nici un caz. Actul individual al fiecărui alegător depinde de sensul, întotdeauna personal, pe care el îl dă diverselor dimensiuni ale experienţei şi ale receptivităţii sale selective la mesajele la care este expus. Dar asemenea organizări subiective se formează în funcţie de condiţiile sociale şi de

contextele culturale pe care individul le împarte împreună cu alţii şi care contribuie mult la definirea şanselor lui tipice de a adopta un comportament sau altul. Rezultatele disponibile evidenţiază importanţa medierii ideologico-simbolice în structurarea raporturilor dintre condiţia obiectivă şi comportamentul politic. Dacă, în cazul unei poziţii de clasă identice, originea de clasă păstrează o incidenţă asupra votului şi asupra opiniilor, sentimentelor, sistemelor de norme* şi de valori* care îi sînt asociate, aceasta înseamnă că semnificaţia pe care adulţii o acordă situaţiei şi experienţei este parţial dependentă de schemele culturale interiorizate şi de experienţele trăite în copilărie şi adolescenţă. Tot astfel, dacă, oricare ar fi apartenenţa de clasă, nivelul veniturilor şi cel al studiilor, posesia sau nu a unui patrimoniu, sexul, vîrsta etc., votul este încă foarte dependent de nivelul integrării religioase, aceasta înseamnă că sensul acordat (şi, la limită, percepţia) condiţiilor socio-economice şi statutare „obiectiv" analoage, precum şi evaluarea „intereselor" corespunzătoare acestora diferă considerabil de la un catolic practicant la o persoană „fără religie" (ceea ce trimite, şi în acest caz, la achiziţii iniţiale foarte diferite (cf. Religie*). Nu numai orientarea votului, ci şi gradul de participare politică depinde de aceste sisteme de reprezentări* şi valorizări afective: orientarea de stînga (cu tot ceea ce implică ea ca motivare şi revendicări egalitare) poate, cel puţin în anumite conjuncturi, să compenseze parţial handicapurile materiale şi culturale evocate mai sus şi să permită unor indivizi din categoriile populare să ajungă la o „competenţă politică" apropiată de cea a categoriilor instruite (Michelat, Simon, 1982).

Nici aceste organizări simbolice* nu ar trebui totuşi transformate în principiu unic sau explicaţie ultimă. Însă înscrierea lor în istorie este neîndoielnică. Ele trimit, prin conţinutul şi semnificaţia lor, la ideologii constituite social şi teoretizate de mult timp, pentru care elaborarea şi difuzarea pe termen lung şi prin canale foarte diverse, evoluţiile, diversificările în multiple versiuni constituie date esenţiale. Foarte importante sînt, de asemenea, nu numai mesajele ideologice, la care există probabilităţi foarte variabile ca un anumit individ să fie expus (să ne gîndim la diversitatea tradiţiilor ideologice şi culturale, în funcţie de regiune, de grup social, de ascendenţă), ci şi modul în care el şi le însuşeşte sau nu, selecţiile şi reinterpretările pe care le operează în cursul unei socializări* marcate de raporturi întotdeauna active cu multiplele sale medii de apartenenţă şi de referinţă, din trecut sau actuale. De asemenea, aceste organizări simbolice* nu pot fi înţelese, în conţinutul şi mişcarea lor, independent de transformările de orice fel, care - afectînd modurile de viaţă, reprezentările şi sensibilităţile - pot să le accentueze sau să le slăbească pregnanţa. Departe de a exclude schimbarea, rezultatele dobîndite indică doar unul din cele mai importante locuri în care ea se manifestă, ceea ce face necesare noi cercetări.

▷ Clasă socială ▷ Individualism metodologic ▷ Legalitate/legitimare ▷ Organizări simbolice ▷ Putere ▶ Religie ▷ Socializare ▷ Stratificare.

● BOURDIEU Pierre, *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.
CEVIPOF, *L'Électeur français en questions*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1990.
GAXIE Daniel (sub coordonarea, *Explication du vote*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1985.
GRAWITZ Madeleine, LECA Jean (sub coordonarea), *Traité de science politique*, vol. 3: *L'Action politique*, Paris, PUF, 1985.
LAVAU Georges, MAYER Nonna, GRUNBERG Gérard, *L'Univers politique des classes moyennes*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1983.
LECOMTE Patrick, DENNI Bernard, *Sociologie du politique*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 1990.
MICHELAT Guy, SIMON Michel, *Classe, religion et comportement politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques et Édition sociales, 1977.
PERCHERON Annick (sub coordonarea), *Les 10-16 ans et la politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1978.

YSMAL Colette, *Le Comportement électoral des Français*, Paris, La Découverte, 1986.
WEBER Max, *Le Savant et le politique*, trad. fr., Paris, Plon, 1963 (prima ediţie 1919).

Compunere (efect de ~) (Composition; effet de) ▷ Agregare (efecte de ~)

Comunism (Communisme). Organizare socială caracterizată prin suprimarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, abolirea claselor sociale* şi aplicarea principiului „de la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi". Oamenii şi-ar putea astfel conduce destinul în mod colectiv. Cf. *Manifestul* lui Marx şi Engels (1848). Ideologie* criticată masiv la începutul anilor '80 (criza marilor naraţiuni de emancipare).

Comunitate/societate (Communauté/Société). Distincţie formulată de Tönnies (1887) între *Gemeinschaft* (comunitate), unde indivizii se contopesc într-o totalitate, şi *Gesellschaft* (societate), unde interesele personale orientează conduitele sau comportamentele.

Comunităţi de meserii (Communautés de métier). Dacă este legitim ca fiecare profesie să îşi apere drepturile, unele meserii seamănă cu nişte adevărate „corporaţii": marinari, mineri, feroviari, tipografi... Nu toate aceste comunităţi sînt omogene. La petrolişti, cultura celor din sectorul de distribuţie nu este aceeaşi cu a celor din sectorul de exploatare. În spitale, administratorii şi medicii se opun din multe puncte de vedere. La fel, în institutele de cercetare, cercetătorii şi restul personalului întreţin relaţii adesea încordate. În domeniul construcţiilor, calificarea tehnică, dar mai ales autonomia şi capacitatea de adaptare îl diferenţiază pe faianţar de terasier. Numeroase configuraţii trebuie deci avute în vedere.

R. Sainsaulieu distinge astfel patru mari tipuri de culturi* legate de populaţii sau întreprinderi specifice. Anacronică astăzi, cultura de fuziune îi grupează pe cei care, necalificaţi şi fără speranţe de promovare, găsesc în acţiunea de masă coeziune şi confort. Provenită din taylorism*, cultura de retragere este reprezentativă pentru atelierele tradiţionale. Muncitorii cei mai marginalizaţi (OS - *ouvrier spécialisé*; imigranţi) nu întîlnesc în mediul imediat oportunităţile scontate şi îşi pierd motivaţia. Cultura separatistă - altă variantă - se manifestă în sectoarele în curs de modernizare: afinităţile se realizează, în mod selectiv, în cadrul unor grupuri restrînse. În sfîrşit, cultura de negociere pune în prim-plan competenţele şi puterea de expertiză ale cadrelor sau ale tehnicienilor experimentaţi. Cf. R. Sainsaulieu, *L'Identité au travail*, Paris, Presses de la FNSP, 1977. ▶ Profesii şi profesionalizare ▶ Muncă (sociologia ~)

Condiţionare (Conditionnement). ■ Desemnează în psihologie un mecanism de achiziţionare a conduitei sau a comportamentului pe baza reflexului condiţionat. Acesta se stabileşte cînd se substituie unui stimul obişnuit (necondiţionat) un stimul nou, fără raport imediat cu reacţia studiată. Astfel, în experienţele clasice ale lui Pavlov, cîinele salivează atunci cînd i se prezintă hrana: reflexul este aici natural. Dacă acelaşi sunet este asociat în mod repetat cu prezentarea hranei, reacţia de salivare se va produce la fiecare nou semnal sonor, chiar dacă animalului nu i mai sînt oferite alimente. Sunetul, stimul neutru, a devenit condiţionat. Ulterior, Thorndike şi Skinner vor pune în evidenţă un alt tip de condiţionare, numită „operantă" sau „instrumentală": în acest caz nu există o legătură prestabilită între stimul şi răspuns, dar ea poate fi provocată şi dezvoltată dacă este „întărită" în mod convenabil. Această ultimă schemă a fost mult folosită de psihologi pentru a explica formarea unor obişnuinţe atît de diverse precum somnul sau limbajul. Ei văd aici şi originea anumitor nevroze, ca şi posibilitatea de a le corecta efectele (cf. J.-F. Le Ny, *Le Conditionnement et l'apprentissage*, Paris, PUF, 1975).

■ Prin extensie, condiţionarea trimite la tehnici de propagandă vizînd crearea unor

comportamente reflexe sau (re)modelarea motivărilor sau opiniilor indivizilor (spălare a creierului) ▷ Behaviorism ▷ Propagandă

Conflicte (Conflits). Opun, sub forme foarte diverse, indivizi sau grupuri cu interese divergente. În tradiția marxistă, aceste confruntări pot bulversa ordinea existentă, fie prin schimbarea proprietarilor mijloacelor de producție (Marx), fie prin modificarea raporturilor de autoritate* (Dahrendorf).

Pentru funcționaliști (Coser), aceste perturbări lasă loc unor noi echilibre. În sfîrșit, dacă ne referim la paradigma teoriei jocurilor* (Schelling), se poate demonstra faptul că asemenea antagonisme, prin repercusiunile lor, transformă din interior o organizație sau un colectiv de muncă (cf. J. Freund, *Sociologie du conflit*, Paris, PUF, 1986). ▶ Schimbare socială

Conformare/conformism (Conformité/ conformisme) ■ Psihosociologii vorbesc de conformare atunci cînd un individ își modifică atitudinea sau comportamentul în direcția normelor* sau valorilor* dominante ale unui grup. Cercetările lui S. Asch asupra judecății vizuale ilustrează bine această formă de influență socială: un subiect naiv introdus într-un grup imită progresiv majoritatea, chiar dacă aceasta greșește. Pentru S. Moscovici, conformarea este o formă de negociere sau de tranzacție între individ și grup. Mai general, această noțiune este folosită pentru a desemna procesul și rezultatul presiunii pe care o colectivitate o exercită asupra membrilor săi pentru a-i determina să împărtășească idealurile și să urmeze astfel normele și modelele prescrise. Conformarea asigură deci grupului o anumită omogenitate sau cel puțin acceptarea minimală a regulilor jocului. În acest sens, ea se opune devianței* (cf. J.M. Levine și M.A. Pavelchak, „Conformité et obéissance", în *Psychologie sociale*, sub coordonarea lui S. Moscovici, Paris, PUF, 1984).

■ În teoria mertoniană a anomiei*, conformismul desemnează un mod de adaptare individuală caracterizat de acceptarea scopurilor și mijloacelor propuse de societate (cf. R.K. Merton, „Structure sociale, anomie et déviance", în *Eléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965; prima ediție în 1949).

▷ Constrîngere socială ▶ Devianță și criminalitate ▷ Marginalitate ▷ Ritualism

Consangvinitate (Consanguinité). În sens strict, legătura care unește copiii proveniți din același tată. Desemnează, într-un sens mai larg, ansamblul indivizilor care își recunosc un strămoș comun.

Consens (Consensus). Etimologic (în lat., *consentire* - a gîndi la fel), noțiunea de consens, așa cum este ea utilizată de către sociologi, conține ideea unui acord în privința regulilor, normelor* și instituțiilor*, acord care asigură coeziunea minimală fără de care un ansamblu social nu ar putea să subziste. Stabilit în mod tacit sau explicit între indivizi, acest acord poate rezulta fie dintr-un sistem comun de valori*, fie dintr-un compromis exprimînd concesii reciproce și acceptabile necesare vieții în colectivitate.

Conservatism (Conservatisme). Influența a gîndirii contrarevoluționare (E. Burke, J. de Maistre, L. de Bonald). Apărarea ordinii tradiționale a națiunilor europene. Critică a individualismului* și a puterii democratice. Supunere față de Providență sau față de înțelepciunea divină (cf. R. Nisbet, *Conservatism: Dream ans Reality*, New York, Open University Press, 1986).

Conspirație (teoria ~) (Conspiration; théorie de la). Conform acestei abordări, „clasa conducătoare", identificată adesea cu deținătorii de capital, este capabilă să își promoveze interesele în orice împrejurări. Cf. teoriile reproducerii* sau cele ale dominării*. Înțelegere secretă a elitelor, putere de coerciție, menținerea pozițiilor dobîndite.

Construcția socială a lumii (Construction sociale du monde). Procesul de socializare* presupune prezența unui anumit

număr de „relee": celulă familială, sistem educativ, grup de camarazi... În contact cu aceste diferite medii se dezvoltă învățarea*, apoi interiorizarea* unui întreg ansamblu de norme* și atitudini*.

Modul în care personalitatea noastră este astfel modelată se înscrie într-un cadru bine delimitat. Ceea ce nouă ni se pare „normal" sau „natural" nu este în mod obligatoriu astfel în alte locuri sau epoci. Fiecărei civilizații îi corespunde o „viziune asupra lumii" specifică (fidelitate față de tradiții, credințe umaniste, cultul progresului...). Chiar și gesturile cele mai anodine în aparență (cum mănînci, cum respiri, cum mergi) pot fi îndeplinite în mai multe feluri.

Cunoașterea contextului cultural în care este înrădăcinată o anumită cutumă sau un anumit comportament apare ca primordială în măsura în care ea permite relativizarea percepțiilor noastre și combaterea prejudecăților*.

Constrîngere socială (Contrainte sociale). Presiune exercitată de către societate asupra membrilor săi pentru a-i determina să se conformeze modurilor comune de a gîndi, simți și acționa. Folosită de Durkheim ca trăsătură majoră și distinctivă a faptului social* (cf. *Les Règles de la méthode sociologique*). Se manifestă în mod subiectiv (sentiment de obligație) sau obiectiv (sancțiuni). Variază în funcție de situație și societate. La Durkheim, trecerea de la solidaritatea mecanică la cea organică nu implică diminuarea constrîngerii* în favoarea cooperării, ci o mai mare interiorizare* a acesteia. ▷ Conformare ▷ Control ▶ Devianță și criminalitate ▷ Fapt social ▷ Putere ▷ Reglare socială ▷ Sancțiune

Consum (Consommation). Are ca obiect bunurile și serviciile (comerciale sau necomerciale). A se distinge consumul final (care privește satisfacerea directă a nevoilor umane, individuale sau colective) de consumul intermediar (componentă esențială a ciclului de producție). Studiul coeficienților bugetari (legile lui Engel). Critica societății de consum (mai 1968): manipularea semnelor (Baudrillard), logica comercială și filiera inversată (Galbraith). Problematica uniformizării gusturilor și a condiționării* nevoilor* (efect de demonstrare).

Conștiință (Conscience). Din lat. *conscientia* - știință sau conștiință împărtășită cu (*cum*) un altul. Act prin care spiritul uman se identifică și se recunoaște în reprezentările sale. Mai multe distincții: spontană/reflectată, subiectivă/obiectivă, individuală/colectivă. În tradiția marxistă, conștiința de clasă presupune un sentiment de apartenență. ▷ Clasă socială ▷ Conștiință colectivă

Conștiință colectivă (Conscience collective). Concept cheie al analizei durkheimiene (cf., în special, *De la division du travail social*, 1893): „Stare reprezentativă, cognitivă și emoțională care cuprinde, în afară de persoana însăși, toți indivizii unui grup, precum și interesele și valorile culturale". Factor de coeziune socială și de solidaritate* între generații. Intensitate mai scăzută în societățile moderne. ▷ Fapt social

Contingență (Contingence). Din lat. *contingens* - care se întîmplă datorită hazardului. Se opune necesității (cf., în această privință, Émile Boutroux, *De la contingence des lois de la nature*, 1874).

■ Cu sens statistic, tabel care permite clasificarea observațiilor după două criterii.

Contract (Contrat). Din lat. *contrahere* - a se angaja pentru o acțiune comună. Acord prin consimțămînt, stipulînd drepturi și datorii reciproce. Problematica contractului social. Principalii teoreticieni: Locke, Hobbes, Rousseau. Ideea de „pact", formă de asociere prin care „fiecare, unit cu toți, nu ascultă totuși decît de el însuși și rămîne la fel de liber ca înainte".

Contract implicit (Contrat implicite). În Codul civil francez, contractul se bazează pe acordul liber consimțit și nu are valoare decît dacă se dau garanții prealabile (articolul

Convenţie (de şomaj şi de productivitate) (Convention; de chômage et de productivité). Ideea de convenţie a luat naştere în afara cîmpului sociologic. Pentru filozofia analitică anglo-saxonă, de exemplu, problema esenţială este limbajul sau regula comună. Nu mai puţin fecundă se dovedeşte aplicarea acestei noţiuni în analiza organizaţiilor* şi ierarhiilor*.

În timp ce contractul leagă elemente ale aceluiaşi ansamblu, convenţia nu presupune în mod obligatoriu existenţa unui univers comun pentru diferiţi indivizi. Dimpotrivă, ea instituie acordul şi face posibilă acţiunea colectivă. Poate fi definită ca o „reglementare care îşi are sursa în interacţiunile sociale, dar care se prezintă actorilor sub o formă obiectivă". Tranzacţiile nu sînt deci posibile într-un cadru constitutiv. De altfel, calculele de optimizare nu pot fi extinse pentru toate situaţiile. Unele forme de coordonare sînt straine pieţei, în special atunci cînd predomină incertitudinea. Schimbului unei mărfi îi succede în aces caz stabilirea unei legături multidimensionale: sistemului de preţuri un sistem de resurse... Să reţinem deci că acordurile nu preexistă indivizilor. Vom cita în sprijinul acestei idei celebra frază a lui F.A. Hayek, după care „instituţiile sînt produsul acţiunii oamenilor, iar nu al planurilor lor".

Nu este deci suficient să facem o legătură între salariu şi muncă (<u>convenţie de productivitate</u>): trebuie pusă, de asemenea, problema riscurilor de concediere (<u>convenţie de şomaj</u>). În ambele cazuri, responsabilitatea patronului este determinantă. Practicile actuale includ flexibilitatea remuneraţiilor şi variaţia efectivelor. Ele sînt însoţite, de asemenea, de dezvoltarea acţiunilor de formare şi de un efort sporit de gestionare a resurselor umane*: stagii de reinserţie, cultură de întreprindere*, cercuri de calitate...

Convenţii colective (Conventions collectives). Acorduri între patroni şi organizaţii sindicale asupra condiţiilor de lucru (legea din 11 februarie 1950).

Convenţionalism (Conventionnalisme). Doctrină care consideră toate principiile drept convenţii. Acestea sînt arbitrare şi au o origine experimentală. Geometria euclidiană, de exemplu, nu este cea mai adevărată, ci cea mai comodă (cf. Henri Poincaré, *La Science et l'hypothèse*, 1902, partea a II-a, cap. IV).

Convingere (etica ~) (Conviction; éthique de la). După Weber (*Le Savant et la politique*, 1919), trebuie făcută distincţia între doi termeni: <u>responsabilitate</u> şi <u>convingere</u>. Cel dintîi interpretează acţiunile din punctul de vedere al mijloacelor şi scopurilor. Astfel, Machiavelli îl consideră responsabil pe cetăţeanul florentin care ar prefera salvării sufletului său grandoarea cetăţii. Cel de-al doilea termen este mai apropiat de o morală de tip kantian, în care individul nu încearcă doar să fie eficient, ci şi să creeze valori* susceptibile de a-i orienta conduita. Omul convingerii acţionează conform sentimentelor sale, independent de consecinţele posibile asupra societăţii. Pacifistul refuză să participe la război în numele preceptului „să nu ucizi", cu riscul de a determina înfrîngerea ţării sale. Această antinomie nu este totuşi absolută, pentru că în multe cazuri obiectivele urmărite şi rezultatele obţinute nu sînt incompatibile cu anumite idealuri.

Convorbire (Entretien). Corespunde cuvîntului englez *interview*. Procedeele folosite diferă în funcţie de libertate ▶ Anchete

Corelaţie (Corrélation). Permite studiul variaţiilor concomitente (cf. analiza durkheimiană a suicidului). Două variabile sînt corelate pozitiv dacă ele se dezvoltă simultan şi negativ dacă variaţiile lor sînt de sens contrar. Există diferiţi coeficienţi care permit măsurarea importanţei acestui tip de legătură.

Coeficientul de corelaţie liniară este cel mai uzual, dar nu poate fi calculat decît pentru variabile cantitative. Să notăm, de altfel, că o valoare apropiată de 1 nu implică totuşi o relaţie de cauzalitate*.

Corporaţie (Corporation). Asociaţie constituită de practicanţii aceleiaşi profesii, în scopul apărării şi promovării unor interese comune. Alt obiectiv urmărit: întărirea (şi buna aplicare) a legislaţiei privitoare la angajări, carieră sau retribuţii. Istoria corporaţiilor a fost marcată de trei mari etape: sfîrşitul privilegiilor nobiliare şi ecleziastice, triumful „meseriilor", integrarea în regalitate. Aceste confrerii erau structurate pe baza fraternităţii, disciplinei şi loialităţii. Breslele reuneau astfel maiştri, ucenici şi calfe. Mult timp înfloritor, acest tip de organizare* a fost definitiv abolit prin legea Le Chapelier (1791). Principal inconvenient: stînjenirea concurenţei. Ideologia* corporatistă a renăscut sub regimul de la Vichy şi în Italia lui Mussolini. În zilele noastre, sinonim cu interesele unor categorii". ▶ Muncă (sociologia ~)

Cotă (Quota). Metoda procentajelor vizează constituirea unui eşantion* suficient de reprezentativ al populaţiei studiate, fără a se recurge la tehnicile aleatorii. Se aleg cîteva criterii pentru care se dispune de date privind ansamblul populaţiei şi se stabileşte un plan de eşantionare respectînd aceleaşi proporţii. De exemplu, dacă populaţia cuprinde 1/4 femei în vîrstă de mai puţin de 35 de ani, un eşantion de 100 de indivizi va cuprinde 25 de femei din aceeaşi clasa de vîrstă. Anchetatorul selecţionează eşantionul, din proprie iniţiativă, cu singura condiţie de a respecta aceste proporţii. ▶ Metode cantitative

Credinţă (Croyance). Credinţele iau forma unor enunţuri sau judecăţi pe care actorii sociali le consideră adevărate, fie că aceste propoziţii sînt demonstrabile, fie că nu. Ele se pot referi la existenţa unei realităţi (credinţe pozitive), la fundamentul regulilor vieţii comune (credinţe prescriptive), la relaţiile cu invizibilul sau transcendentul (credinţe mixte). Pentru R. Boudon şi F. Bourricaud, credinţele, departe de a fi manifestări ale iraţionalului sau deformări ale gîndirii sub influenţa intereselor sau a inconştientului, pot fi înţelese şi analizate ca răspunsuri la situaţii de interacţiune.

Criză (Crise). Din gr. *krisin* - a decide, a judeca. Perturbare sau ruptură a echilibrelor, repunere în cauză a valorilor, tensiuni sau conflicte*. Riscuri de anomie*. Mai multe faze: incubaţie, efervescenţă, indecizie, hotărîre. Cf. M. Dobry, *Sociologie des crises politiques*, Paris, Presses de la FNSP, 1986. ▶ Schimbare socială

Cult (Culte). Ansamblu de practici (rituri*, ceremonii, rugăciuni) în cinstea unei divinităţi sau unei fiinţe sacre. Aceste practici, ca forme tipice ale religiei* trăite, variază în mod sensibil în funcţie de societate şi de epocă. Dacă la catolici referinţa colegială, publică sau instituţională este foarte dezvoltată (slujbe, sacramente, procesiuni), protestanţii, în ansamblul lor, au redus la minimum ponderea liturghiei şi au accentuat caracterul cultic.

Culturalism (Culturalisme). Şcoala nord-americană de antropologie ai cărei principali reprezentanţi au fost R. Benedict, M. Mead, R. Linton şi A. Kardiner. Înnoire a metodelor etnografiei, recurs la psihanaliza, luare în considerare a relativismului cultural şi aprofundare a anumitor noţiuni (*pattern**, personalitate de bază*, instituţie*, socializare*). Cf. S. Clapier-Valladon, *Panorama du culturalisme*, Paris, Épi, 1976. ▷ Aculturaţie ▶ Cultură ▷ Pattern ▷ Personalitate de bază

Cultură (Culture). Termenul cunoaşte numeroase moduri de utilizare şi semnificaţii. Rareori un semnificant a acoperit atît de mulţi semnificaţi, termenul se aplică tot atît de bine lucrărilor agricole („cultura cerealieră"), corpului uman („cultura fizică"), spiritului unui individ („cultura generală"), unei întregi societăţi („cultura franceză"), umanităţii („cultura clasică") sau biologiei („cultură microbiană"). În puţine cazuri un termen a constituit obiectul atîtor polemici politice sau ştiinţifice. Să ne gîndim la toate opoziţiile de acum clasice între natură şi cultură, înnăscut* şi dobîndit*, barbar şi civilizat... În sfîrşit, rareori o noţiune a fost atît de plină de sens. Numeroase sînt tentativele de a-i acoperi diferitele aspecte. În 1952, doi autori americani, A.L. Kroeber şi C. Kluckhohn, numărau deja 160 de definiţii date de antropologi, sociologi sau psihologi englezi, începînd cu mijlocul secolului al

leaşi elemente de sens. Pentru R. Benedict, M. Mead, R. Linton sau A. Kardiner, o cultură nu este determinată de elemente obiective, ci de atitudini faţă de viaţă şi de comportamentul afectiv al membrilor ei. Pornind de la studii minuţioase, aceşti autori încearcă să arate cum fiecare societate modelează în felul ei, conştient sau nu, personalitatea indivizilor prin sistemul educativ, prin instituţii*, prin ansamblul modelelor* şi normelor* sale. A. Kardiner va merge cel mai departe în această direcţie, susţinînd că fiecărei culturi îi corespunde o „personalitate de bază*", adică o configuraţie psihologică particulară ce se manifestă printr-un anumit stil de viaţă* pe baza căruia indivizii îşi elaborează variantele personale. Această personalitate, modelată de cultura în sînul căreia se dezvoltă (datorită rolului „instituţiilor primare": familie*, sistem educativ), o influenţează la rîndul ei, producînd „instituţii secundare" (mituri*, religie*, rituri* şi cutume). Este de înţeles deci interesul fundamental acordat de către culturalişti fenomenului de socializare*.

Toate aceste abordări au în comun o intenţie hotărît sintetică. Cultura este înţeleasă ca o totalitate, iar scopul final al cercetării este degajarea sensului fundamental care îi determină unitatea şi originalitatea. De aici căutarea *pattern**-urilor. Este vorba de un fel de model tipic de conduită, propriu fiecărei societăţi, care uneşte comportamentele membrilor săi şi le face comprehensibile.

Într-o cu totul altă perspectivă, modelul lingvistic este cel care va servi drept referinţă curentului structuralist, pentru care Claude Lévi-Strauss rămîne unul din principalii reprezentanţi. Sînt studiate miturile*, structurile de înrudire, cele ale organizării sociale, practicile artistice, pentru a arăta cum aceleaşi raporturi se regăsesc în diferite elemente culturale. Punerea în evidenţă a unor structuri comune face posibil un răspuns la problema coerenţei sistemului simbolic care formează o anumită cultură.

■ ABORDAREA SOCIOLOGICĂ. Cum se poate pune în aplicare conceptul de cultură, la confluenţa celor trei tradiţii prezentate mai sus (literatură, politică, antropologică), în cazul societăţilor rezultate din revoluţia industrială?

Să subliniem mai întîi faptul că dacă termenul cultură intră destul de repede, datorită influenţei etnologilor, în limbajul sociologilor americani, autorii francezi îl vor folosi cu mai multă reticenţă. Astfel, la începutul secolului, E. Durkheim şi M. Mauss preferă în continuare termenul civilizaţie* pentru a desemna „tipuri de viaţă socială mai mult sau mai puţin răspîndite". Etnologii din cea de-a doua generaţie (anii '30) sînt cei care vor adopta şi impune această terminologie în vocabularul ştiinţific.

În general, sensul antropologic, în afara opoziţiei cultură/civilizaţie, este cel care domină în sociologie, implicînd mai puţin opoziţia cu natura sau cu societăţile animale. Problemele apar destul de diferite.

Împărţirea în clase*, separarea membrilor societăţii industriale în funcţie de condiţia lor economică ce îi plasează în mod diferit în ierarhia socială conduc la ideea potrivit căreia cultura nu are acelaşi sens pentru toţi. Trăim de fapt în societăţi policulturale, în care se difuzează, coexistă şi se confruntă diverse „viziuni asupra lumii", susţinute de către agenţi de socializare ale căror interese şi obiective nu converg întotdeauna: există, astfel, o cultură şcolară, una religioasă, politică, naţională, regională... Practicile culturale nu sînt deloc comparabile cu cele ale societăţilor tradiţionale. Ele sînt mai largi şi mai bogate, iar modul lor de difuzare face apel la cu totul alte mijloace. De exemplu, pictura, teatrul, literatura, muzica, filozofia se diversifică substanţial, iar accesul la ele presupune din ce în ce mai mult o iniţiere prealabilă inegal împărtăşită şi accesibilă.

Trebuie deci să ne eliberăm de concepţiile de tip holist*. Problema nu mai este atît de a explica unitatea culturii, cît mai ales multiplicarea şi coabitarea formelor sale în cadrul aceleiaşi societăţi. Sensurile moderne ale termenului se vor referi deci la alte probleme şi sociologii vor folosi conceptul în perspective şi cu intenţii foarte diverse.

Termenul este folosit în primul rînd pentru a caracteriza grupuri mai mult sau mai puţin numeroase (naţiuni, clase sociale*, clase de vîrstă, comunităţi*, grupuri de muncitori în cadrul unei întreprinderi etc.), pentru a le distinge de alte grupuri similare şi a analiza raporturile dintre ele.

În această perspectivă subzistă numeroase întrebări. Se poate vorbi despre o formă de egalizare culturală care, sub influenţa unui consum de masă, s-ar traduce printr-o uniformizare a modului de viaţă? Dacă răspunsul la întrebarea precedentă este negativ - ceea ce pare să arate studierea stilurilor de viaţă*, a petrecerii timpului şi a formelor de sociabilitate*- se poate vorbi totuşi de o cultură populară opusă unei culturi a elitei*? Nu ar trebui oare distinse, chiar în cadrul culturii populare, culturi specifice în funcţie de împărţirea în clase sociale şi de locul ocupat în producţie? Dacă se admite existenţa unor subculturi proprii grupurilor sociale, cum trebuie articulate acestea cu raporturile de dominare existente în cadrul unei societăţi? Pot fi confundate sau asimilate dominaţia ideologică şi dominaţia culturală? Diversitatea formelor de cultură nu trebuie oare raportată decît la statutul social? Dar atunci cum trebuie concepute subculturile* care se dezvoltă în grupurile marginale, contraculturile* păturilor „cultivate", culturile specifice care par să se dezvolte în jurul grupurilor de vîrstă, precum cea a tinerilor?

După cum se vede, utilizarea termenului de cultură a devenit aici mai ales intrasocietal. În acest sens, definiţia lui G. Rocher (în *Introduction à la sociologie générale*, vol. I: *L'Action sociale*, Paris, Seuil, 1968, p. 111) rămîne fără îndoială una dintre cele mai pertinente pentru sociolog: cultura este „un ansamblu legat de moduri de a gîndi, de a simţi şi de a acţiona, mai mult sau mai puţin formalizate, care, fiind însuşite şi împărtăşite de către o pluralitate de persoane, servesc, într-un mod obiectiv şi simbolic în acelaşi timp, la constituirea acestor persoane într-o colectivitate particulară şi distinctă".

Generalizarea mijloacelor de comunicare în masă pune o altă problemă oricărei sociologii a culturii. Spre deosebire de culturile şcolară şi religioasă, care sînt impuse de către mediul familial sau de către şcoală, cultura de masă este o cultură de piaţă, răspîndită prin intermediul unor tehnici de difuzare masivă. Presa de mare tiraj, radioul, cinematograful propun produse culturale ca mărfuri, cărora li se aplică legea cererii şi ofertei.

Dacă majoritatea autorilor par să acorde mass-media* rolul de vehicul privilegiat al valorilor societăţii, fiind deci, la fel ca familia* sau şcoala, un agent de socializare*, în privinţa aprecierii efectelor părerile sînt împărţite.

Există două teze cu privire la această problemă, bazîndu-se fiecare pe o paradigmă sociologică* diferită:

- Prima, reprezentată de teoreticienii Şcolii critice de la Frankfurt*, respectiv de tezele lui McLuhan, afirmă că mass-media* ar produce uniformizare culturală şi alienare* ideologică. Pe de o parte, receptorul nu ar avea deloc posibilitatea de a reacţiona la mesajul primit. Determinismul* tehnologic ar fi atît de apăsător încît ar anula facultăţile de discernămînt ale cetăţenilor şi ar provoca o alienare uniformizantă a spiritelor. Pe de altă parte, departe de a reprezenta diversitatea socială a lumii, producătorii de mass-media ar impune valorile* dominante ale modernităţii, care sînt expresia valorilor claselor dominante, respectiv ale unei societăţi dominante: imperialismul american.

O altă teză lasă loc mai degrabă posibilităţilor de alegere ale diferiţilor actori. Pentru J.-L. Missika şi D. Wolton (1983), de exemplu, televiziunea a permis fiecăruia să vadă pe ecran nu numai propria cultură, ci şi pe cea a altora. Clivajul, preexistent, dintre cultura de masă şi cultura savantă nu s-a accentuat, ci a căpătat o vizibilitate puţin accesibilă altfel. Fiecare public şi-ar putea afirma în acest fel gusturile, fără a le împrumuta totuşi în mod sistematic pe ale altora. În această optică mesajele şi valorile generale vehiculate de către mass-media* ar fi reinterpretate prin intermediul unui particularism sau al altuia, teza efectului uniformizant trebuind abandonată.

Există în literatura sociologică analize care confirmă poziţia de mai sus. În *Personal Influence* (1955), doi autori americani, E. Katz şi P.F. Lazarsfeld, demonstrează empiric fap-

tul că, dacă un mesaj este receptat de o masă de oameni, aceasta nu înseamnă neapărat că acea masă formează un tot omogen. Efectele producţiilor audiovizuale nu sînt directe şi nici nu exercită vreo constrîngere. Pe de o parte, comunicarea nu are şanse de reuşită decît dacă este transmisă de către lideri de opinie care acţionează ca mediatori între mesaj şi individ (modelul *two step flow*). Pe de altă parte, grupurile sociale opun adesea o rezistenţă puternică atunci cînd mesajele care le sînt propuse le contrazic convingerile.

Trebuie să fim, fără îndoială, de acord cu E. Morin asupra ideii potrivit căreia cultura de masă a cunoscut vîrste diferite, că ea s-a transformat profund în ce priveşte funcţia sa integratoare şi că s-a metamorfozat, devenind policentrică (Morin, 1975).

În abordarea culturii o parte a sociologiei îşi stabileşte un obiect mai specific, limitîndu-se la acele obiecte simbolice valorizate care sînt „operele culturale" produse în societăţile industrializate: literatură, filozofie, pictură, fotografie, muzică, dans, arte plastice... Nu este vorba de a analiza operele înseşi, ci ansamblul mecanismelor care fac posibile creaţia şi recunoaşterea ei, relaţiile între poziţiile dobîndite şi gradele de participare la operele culturale, în sfîrşit, funcţia socială de selectare şi legitimare* care se desfăşoară în jurul producerii şi folosirii acestor opere.

În privinţa răspunsului la aceste probleme, opera lui P. Bourdieu ocupă un loc special. În analiza actului creator, modelul „cîmpului*" permite plasarea creatorului în ansamblul interacţiunilor* (cerere/ofertă) pe care ceilalţi agenţi (publicul, criticii, difuzorii) le dezvoltă între ei, recunoscîndu-i în acelaşi timp acestuia o poziţie centrală. Creaţia culturală nu poate fi plasată deci într-un vid social, ci trebuie percepută ca un moment al relaţiilor, adesea conflictuale, pe care agenţii cîmpului le întreţin între ei.

La fel, ipoteza unui acces nediferenţiat al tuturor la întreaga cultură nu rezistă la analiza statistică a comportamentelor. Practica muzeului, a concertului, a teatrului, a lecturii, într-un cuvînt „iubirea pentru artă" mai degrabă divizează publicul decît îl reuneşte. Iniţiaţii şi neiniţiaţii nu sînt recrutaţi în acelaşi fel, indiferent de originea lor socială, iar practica culturală se dovedeşte a fi strîns legată de stratificarea* socială.

Cele de mai sus arată că nu se poate spera la o utilizare unitară a cuvîntului cultură. Diversitatea semantică, speculată uneori chiar de sociologi (Bourdieu şi Passeron nu vorbesc oare despre „cultura clasei cultivate"?), face iluzorie fixarea unei definiţii acceptabile de către toţi. Să acceptăm deci pluralitatea sensurilor, întrucît aceasta traduce în acelaşi timp evoluţia ideilor şi multiplicitatea problemelor. Cu toate acestea, în discursul ştiinţific folosirea termenului de cultură trebuie însoţită, cel mai adesea, de indicarea precisă a accepţiei privilegiate.

▷ Aculturaţie ▷ Contracultură criminală ▷ Etnocentrism ▶ Indentităţi ▷ Mass-media ▷ Personalitate de bază ▶ Reprezentări sociale ▷ Socializare ▷ Subcultură ▷ Valori

● BÉNÉTON Philippe, *Histoire de mots: Culture et civilisation,* Paris, Presses de la FNSP, 1975.

BOURDIEU Pierre, DARBEL Alain, *L'Amour de l'art. Les musées d'art européen et leur public,* Paris, Minuit, 1979.

BOURDIEU Pierre, *La Distinction. Critique sociale du jugement,* Paris, Minuit, 1939.

ÉLIAS Norbert, *La Civilisation des moeurs,* trad. fr., Paris, Calmann-Lévy, 1973 (prima ediţie 1939).

HOGGART Richard, *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classe populaires en Angleterre,* trad. fr., Paris, Minuit, 1970 (prima ediţie 1957).

LINTON Ralph, *De l'homme,* trad. fr., Paris, Minuit, 1968 (prima ediţie 1936).

MARCUSE Herbert, *L'Homme unidimensionnel. Essai sur l'idéologie de la société industrielle avancée,* trad. fr., Paris, Minuit, 1968 (prima ediţie 1964).

MEAD Margaret, *Moeurs et sexualité en Océanie,* trad., fr., Paris, Plon, 1963 (prima ediţie 1928, 1935).

MISSIKA Jean-Louis, WOLTON Dominique, *La Folle du logis. La télévision dans les sociétés démocratiques,* Paris, Gallimard, 1983.

MORIN Edgar, *L'Esprit du temps: I. Névrose, II. Nécrose,* Paris, Grasset, 1975.

Cultură de întreprindere (Culture d'entreprise). În accepţia sa cea mai largă, cultura de întreprindere poate fi definită ca fiind „ansamblul coerent al atitudinilor comune tuturor salariaţilor dintr-un context de muncă". Este valorizat mai ales registrul implicării. ▶ Muncă (sociologia ~)

Cunoaştere (sociologia ~) (Connaissance; sociologie de la). Importanţa determinanţilor sociali în geneza şi dezvoltarea ideilor şi teoriilor*. Lucrări de pionierat ale lui K. Marx, Fr. Engels şi K. Mannheim. Cf., de asemenea, lucrările lui B. Barnes, D. Bloor sau R. Boudon. ▷ Ideologie ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

D

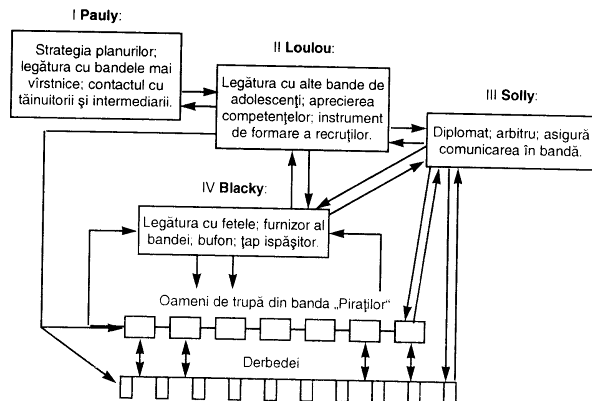
Dar (Don). Dincolo de aparenţa unei transmiteri unilaterale şi dezinteresate a unui bun, sociologia vede în dar un raport social elementar care traduce cererea reciprocităţii: există nu numai obligaţia de a da, ci şi de a primi şi, mai ales, de a înapoia. Analiza acestui fenomen şi a semnificaţiei sale în societăţile „arhaice" este dominată de opera lui M. Mauss şi de discuţiile pe care acesta le-a suscitat (C. Lévi-Strauss, G. Bataille). Cf. M. Mauss, „Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaiques", în *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1966 (prima ediţie: *L'Année sociologique*, 1923-1924). ▷ Kula ▷ Potlatch

Darwinism social (Darwinisme social). Darwin îşi enunţă paradigma în 1859 (*Despre originea speciilor*). Prin intermediul selecţiei naturale, numai speciile cele mai puternice subzistă, transmiţîndu-le descendenţilor lor caracterele înnăscute* care le vor permite să se adapteze. Ideea va fi parţial reluată de evoluţionism* (Spencer) pentru a semnala faptul că numai societăţile cele mai adaptate supravieţuiesc. Astăzi - arătînd că, atunci cînd se exercită între grupuri de forţe inegale, competiţia favorizează mutaţia - sociobiologia continuă această perspectivă.

Date (analiza ~) (Données; analyse des). Ansamblu de tehnici de statistică descriptivă permiţînd tratarea şi reprezentarea grafică a unor date multiple. Aceste metode, dintre care unele datează de la începutul secolului XX, se dezvoltă concomitent cu informatica, ce le asigură popularizarea. Ele constau în vizualizarea datelor sau în clasarea acestora în grupe omogene, cu pierderea unui minimum de informaţii şi punînd în evidenţă legăturile, asemănările sau deosebirile.

Metodele factoriale, care utilizează proprietăţile algebrei liniare, nu procedează prin

Schema structurii puterii în bandă

(*Sursa*: BLOCH H.A., NIEDERHOFFER A.J., *Les Bandes d'adolescents*, trad. fr., Paris, Payot, 1963, p. 258, prima ediţie 1958.)

- Ritualistul respectă mai degrabă litera decît spiritul.

- Conduitele de evaziune îi caracterizează pe cei care decid să se retragă din joc: este mai ales cazul vagabonzilor, toxicomanilor sau cerşetorilor.

- Rebelul, în sfîrşit, nu acceptă codurile* prescrise şi combate regulile stabilite.

În centrul analizei: inadecvarea între scopuri şi mijloace. Dacă ne-am plasa acum într-o perspectivă interacţionistă*, producerea şi interiorizarea* normelor s-ar releva ca determinante: „Întrucît cel care este însărcinat cu aplicarea anumitor legi (poliţistul, de exemplu) găseşte în această ocupaţie raţiunea sa de a exista, două interese îi condiţionează activitatea în cadrul funcţiilor sale. El trebuie, în primul rînd, să justifice existenţa slujbei şi, în al doilea rînd, să cîştige respectul celor de care se ocupă" (H. Becker 1985, p. 180). Transgresarea şi etichetarea* sînt aici inseparabile. Puterea grupurilor cu statut superior se sprijină astfel pe folosirea diferitelor forme de coerciţie. Această etichetare (*labelling*) se traduce printr-o stigmatizare*. Pot fi apoi alăturate natura comportamentului şi reacţiile astfel suscitate (a se vedea tabelul de la p. 55).

Devianţa apare deci ca fiind capătul unui proces complex de elaborare şi de construcţie (E. Goffman, 1975). Intervin mai mulţi parametri: gradul de integrare, raporturile de forţe, dispoziţiile statutare, contextul.

Tipuri de comportamente deviante

	Conforme cu norma	Transgresînd norma
Perceput ca deviant	Acuzat pe nedrept	Pe deplin deviant
Neperceput ca deviant	Conform	Deviant în ascuns

(*Sursa*: BECKER H.S., *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, ed. A.-M. Métailié, 1985, p. 43; prima ed. 1963).

■ UN STUDIU DE CAZ: DELINCVENŢA JUVENILĂ. Cum trebuie înţeleasă „trecerea la act" a tinerilor adolescenţi, cel mai adesea băieţi proveniţi din medii defavorizate? De ce aceste atentate la persoane şi mai ales la bunuri (furturi şi „împrumuturi" de autovehicule sau din supermagazine)? Să regrupăm (a se vedea tabelul de la p. 55), în mod sintetic, informaţiile de care dispunem ca urmare a anchetelor centrului din Vaucresson (H. Michard, 1978).

Să cercetăm mai îndeaproape fenomenul bandelor (cf. lucrarea lui J.-C. Lagrée şi P. Lew-Fai: *La Galère. Marginalisations juvéniles et collectivités locales*, Meudon, CNRS, 1985). Nu mediul în sine este cel care provoacă regruparea, ci „ostilitatea ambiantă", sentimentul de injustiţie. O vorbă nefericită a unui proprietar de local, o privire dezaprobatoare pot constitui declicul. *In-group**-ul este, în acest caz, valorizat în detrimentul *out-group**-ului. Coeziunea ansamblului este asigurată prin intermediul unei diviziuni a sarcinilor. Fiecare, în funcţie de aşteptările şi capacităţile sale, are o misiune de îndeplinit (a se vedea schema de la p. 56).

Repartizarea operată în sînul bandei „Piraţilor" face să apară unele elemente:

- o organizare, structurată prin intermediul valorilor*, şi o strategie* (Pauly);
- o avangardă profesionistă, însărcinată cu formarea tinerilor recruţi (Loulou);
- arbitraje şi medieri (Solly);
- un dialog cu baza (Blacky).

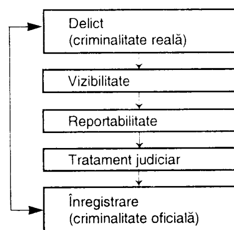
Cultura de bandă se supune astfel unei socializări* specifice: cod al onoarei (legea tăcerii), spirit de corp (solidaritate), atribute (argou, „năşie", teritoriu)... D. Sutherland va vorbi, în acest sens, de „asociere diferenţială" (cf., de asemenea, contribuţiile lui R. Cloward, A. Cohen sau T. Sellin). Să completăm aceste prime indicaţii prin examinarea criminalităţii.

■ CRIME ŞI DELICTE. Spre deosebire de contravenţii şi delicte, crimele fac obiectul unei instrucţii prealabile, sînt judecate de către curţile de juraţi şi sînt pasibile de recluziune. Infracţiunile relevate privesc în principal crimele, violurile sau atentatele la pudoare, precum şi lovirile sau rănirile voluntare. Populaţia carcerală - 45 000 de deţinuţi actualmente - este mai ales masculină, puţin instruită şi cu un procent important de tineri sub 30 de ani, de celibatari şi de străini. Se observă, de altfel, un număr mare de persoane fără loc de muncă sau de şomeri declaraţi. În afară de prelungirea duratei medii a încarcerării, se constată faptul că, în ultimii 15 ani, efectivele avute în vedere sînt în creştere constantă (aplicarea măsurilor de graţiere sau de amnistie avînd aici un impact limitat).

Să punem acum în relaţie (a se vedea schema de la pagina următoare) variabilele: vîrstă, naţionalitate şi categorie socială.

Fiecărei profesii* (sau fiecărui mediu de muncă) îi este asociat un numit tip de infracţiune („*white or blue collar criminality*", pentru a relua o bine cunoscută expresie anglo-saxonă). În funcţie de caz, condamnările pronunţate nu au aceeaşi gravitate: pe de o parte amenzi, pe de alta, încarcerare.

Crima, din această perspectivă, este percepută pornind de la sancţiune: este vizată criminalitatea oficială şi nu criminalitatea reală. Această distanţă generează problematica „cifrei negre*". Ce valoare trebuie acordată statisticilor oficiale? Acestea nu presupun oare numeroase ocolişuri? Schema de mai jos trasează diferitele etape ale procedurii:

Sînt susceptibile a se manifesta mai multe „blocaje": absenţa semnalării, aranjamentul

E

Educaţie (sociologia ~) (Éducation; sociologie de l'). În sensul său cel mai general, termenul „educaţie" semnifică orice activitate socială vizînd transmiterea către indivizi a moştenirii colective a societăţii în care aceştia se inserează. Cîmpul său de înţelegere include astfel în aceeaşi măsură socializarea* copilului de către familia* sa, instruirea primită în instituţii* cu scop educativ explicit (şcoli, mişcări de tineret) sau în cadrul diverselor grupări (asociaţii sportive, culturale, grupuri politice), influenţa grupului de prieteni, cea a mass-media* etc. La limită, cîmpul educaţiei este atît de vast încît nici o acţiune care vizează o transmitere oarecare a culturii* şi a valorilor* unei societăţi nu poate fi exclusă.

În general, sociologia educaţiei foloseşte termenul într-un sens mai restrîns. Dintre instituţiile educative este avută în vedere şcoala, în calitatea ei de organizaţie* specializată în formare şi în transmiterea de informaţii. Obiectul actual al sociologiei educaţiei este deci în primul rînd sistemul şcolar, în particular cel stabilit şi dezvoltat începînd cu revoluţia industrială. Generalizarea şcolarizării merită, în acest sens, o clarificare specifică.

Într-o primă etapă vom determina marile teme şi niveluri de analiză care au fost privilegiate în special în Franţa începînd cu anii '50. Vom examina apoi diversele abordări ale chestiunii care a fost şi a rămas problema majoră a sociologiei educaţiei: carierele şcolare şi inegalităţile sociale*. Vom prezenta, în sfîrşit, cîteva cercetări mai recente asupra cadrelor didactice şi asupra conţinuturilor educative.

■ MARI TEME ŞI NIVELURI DE ABORDARE. Abordarea şcolii poate începe din mai multe puncte: aceasta poate fi considerată, de exemplu, un instrument de dezvoltare economică, o „agenţie de selecţie", un dispozitiv de alocare a statusurilor sociale, o instanţă de socializare, o întreprindere de transmitere a cunoştinţelor şi a culturii*... Din punct de vedere istoric şi geografic, se observă mari variaţii ale modului în care sociologii au definit şi tratat problemele abordate. La începutul secolului, abordarea lui Durkheim se interesează de geneza sistemului de învăţămînt, de evoluţia conţinuturilor disciplinelor şi de formele de organizare. Abia în anii '60 vor fi lansate marile anchete cantitative care vor servi ca bază pentru o sociologie a elevilor.

În mod necesar schematic, marile direcţii contemporane de cercetare pot fi grupate în cîteva rubrici.

Un prim grup de probleme priveşte evoluţia efectivelor şcolare şi, în general, expansiunea sistemelor de învăţămînt. Dacă creşterea efectivelor (elevi, cadre didactice, personal administrativ, şcoli) este un fenomen pe care fiecare îl poate constata, indiferent dacă este sau nu direct implicat, o asemenea progresie - care se regăseşte nu numai în ţările industrializate sau în curs de industrializare, ci şi în toate păturile sociale - rămîne să fie explicată. Este vorba atît de a identifica modelele de creştere urmate de evoluţia efectivelor (Ne îndreptam oare către o evoluţie fără sfîrşit? Cînd se va opri evoluţia?), cît şi de a le explica (Cherkaoui, 1982).

Carierele şcolare şi inegalităţile care le sînt asociate formează un al doilea ansamblu de probleme, abordate cel mai adesea într-o perspectivă de reproducere* sau de dominare*. Miza este aici importantă, întrucît problema care se pune este aceea, ambiguă, a democratizării şi a rolului şcolii în acest proces. Pentru simţul comun, sistemul educativ, neutru prin natura sa, ar fi locul unei redistribuiri posibile a şanselor sociale. În funcţie de meritele sale personale, măsurate prin performanţe produse în condiţii comparabile, fiecare ar putea să acceadă la un nivel care să îi reflecte capacităţile şi să-şi găsească astfel locul care îi revine în societate. Ideologiei vocaţiei îi corespunde credinţa foarte puternică potrivit căreia reuşita socială ar fi direct legată de reuşita şcolară. Reuşita la şcoală ar fi astfel prefigurarea reuşitei în viaţă. Multe cercetări îşi vor fixa drept scop respingerea acestei explicaţii a socialului, stabilirea clară a mecanismelor de selecţie şi explicarea resorturilor acestora.

Cadrele didactice (actori importanţi şi, cu toate acestea, neglijaţi adesea în abordările precedente), precum şi practicile lor pedagogice, suscită un alt ansamblu de întrebări: Cine sînt? Cum sînt recrutaţi? Care este impactul practicilor lor asupra transmiterii cunoştinţelor şi, într-un cadru mai larg, asupra reuşitei elevilor? Conţinutul predării constituie baza altor întrebări: Cum este selecţionat, structurat şi transmis, în cultura unei societăţi, conţinutul învăţării? Cum se face gestiunea socială a cunoştinţelor?

În sfîrşit, centrată la origine pe aspectul şcolar (incluzîndu-l pe cel pedagogic), sociologia educaţiei şi-a lărgit mai recent cîmpul de interes spre noi forme ale învăţării* şi predării (formarea permanentă) şi s-a deschis, de asemenea, problemelor tratate în cadrul sociologiei muncii (relaţia formare/loc de muncă).

Abordările corespunzătoare acestor probleme au fost multiple şi diverse.

Să subliniem patru trăsături esenţiale ale acestora. În primul rînd, ele apar strîns legate de cererea socială. Şcoala, foarte repede percepută ca un instrument de dezvoltare socio-economică, loc de egalizare a şanselor, este în centrul a numeroase dezbateri, de unde nevoia administraţiei şi a puterii publice de a înţelege angrenajele şi de a trasa perspectivele unei instituţii* atît de importante pentru funcţionarea democraţiei*. Acesta este, fără îndoială, domeniul în care cercetările sociologilor au fost cel mai mult popularizate.

De altfel, de la o ţară la alta, aceste probleme nu au fost întotdeauna tratate în mod sistematic: dacă mari anchete asupra carierelor şcolare au fost organizate în majoritatea societăţilor occidentale, cercetările asupra altor teme (cadrele didactice, conţinuturile învăţării) rămîn foarte inegal dezvoltate.

În plus, diversitatea în timp şi spaţiu a abordărilor reflectă în mod direct evoluţia disciplinei sociologice înseşi. Indiferent de problema abordată, discuţia sau chiar polemica între diferitele şcoli de gîndire este constantă: probabil că în nici un alt domeniu sociologic nu există atîtea paradigme* diferit aplicate unui aceluiaşi obiect.

Dacă am considera, în sfîrşit, nivelul de abordare, aspectul privilegiat rămîne, cel mai adesea, cel societal. Plecînd de la anchete cantitative, locale (un ansamblu de şcoli sau de universităţi) sau naţionale (un eşantion reprezentativ pentru o promoţie), accentul este pus pe relaţiile globale între structurile sociale şi sistemul educativ. Şcoala ca instituţie, clasa ca loc al interacţiunilor şi practicilor au fost, la rîndul lor, abordate, dar cu alte metode şi alte paradigme*, inspirate, de exemplu, de sociologia organizaţiilor*, de analiza instituţională, de etnometodologie*. Cu toate acestea, chiar şi în această perspectivă, chestionarea vizează întotdeauna reuşita şcolară (sau eşecul).

În definitiv, oricare ar fi temele, punctele de vedere teoretice sau nivelurile de abordare, nu se poate să nu frapeze predominanţa unei problematici transversale: cea a inegalităţii şanselor* în privinţa învăţămîntului, cea a determinanţilor sociali ai reuşitei şi cea a legăturii dintre funcţionarea şcolii şi atribuirea poziţiilor şi statusurilor*. De puţine ori o problemă comună a dominat într-o asemenea măsură problematica unei discipline şi a fost abordată din atîtea unghiuri diferite.

■ CARIERE* ŞI INEGALITĂŢI SOCIALE: FAPTELE. În analiza carierelor şcolare şi a inegalităţilor sociale în raport cu şcoala, punctul cel mai puţin contestat astăzi este, fără îndoială, cel al faptelor. În Franţa, mai multe studii au stabilit în mod clar diferenţele în ceea ce priveşte accesul şi reuşita la diferitele niveluri ale şcolarităţii. Celebru este cel realizat de către INED (*Institut national d'études démographiques*) în perioada 1962-1972. Este vorba de o anchetă de cohortă*, bazată pe o metodologie specifică: acelaşi ansamblu de indivizi care au absolvit anul al doilea al cursului mediu (*cours moyen 2e année - CM2*) în iunie 1962, reprezentativ pentru populaţia şcolară franceză la acea epocă, au fost urmăriţi şi chestionaţi în mod regulat timp

de zece ani, pînă la eventuala intrare la Universitate.

În această anchetă, orientarea elevilor după terminarea CM2 (în octombrie 1962) a fost luată în calcul în funcţie de numeroşi determinanţi presupuşi: variabile demografice (sex şi vîrstă); variabile şcolare (nivel de reuşită în CM2, părerea profesorilor); variabile sociale privitoare la părinţi (nivelul de studii, profesie*, reşedinţă). Apoi, în mod regulat, „supravieţuitorii" procesului care a fost numit „mortalitate şcolară" au fost chestionaţi pînă în momentul intrării în învăţămîntul superior.

Din principalele concluzii sintetizate de către A. Girard şi H. Bastide în 1973 (în revista *Population* nr. 3, p. 571-593), un prim ansamblu de rezultate se referă la reuşita în învăţămîntul primar. Nu toţi copiii ajung în aceeaşi poziţie la sfîrşitul CM2: nu au nici aceeaşi vîrstă, nici aceeaşi reuşită. În plus, aceste două variabile sînt legate între ele: reuşita este cu atît mai mediocră cu cît vîrsta este mai mare. Se observă, de asemenea, faptul că acei copii proveniţi din categorii socio-profesionale favorizate din punct de vedere economic şi cultural sînt cei mai precoce şi că, în condiţiile unei vîrste egale, reuşesc mai bine. O a doua serie de rezultate se referă la orientarea la sfîrşitul ciclului primar. Se constată astfel următorul fapt: copiii nu fac aceeaşi alegere. Intrarea în clasa a 6-a (pe atunci, aceasta nu avea loc în mod automat) depinde în acelaşi timp de vîrstă, de reuşita copilului, dar mai ales de originea sa socială. Aceasta poate chiar, în unele cazuri, să „corecteze" complet rezultatele obţinute anterior.

În cursul învăţămîntului secundar, alegerile făcute la intrarea în clasa a 6-a apar ca decisive: trecerile de la o filieră la alta sînt foarte dificile, întîrzierile nu sînt recuperate, ci se accentuează, orientarea precoce spre formarea profesională este caracteristică pentru copiii proveniţi din medii populare.

Pentru cei care ajung la bacalaureat, orientarea spre universitate depinde şi ea de mai mulţi factori. În cazul aceluiaşi tip de bacalaureat, al vîrstei egale şi reuşitei identice, orientarea variază în funcţie de originea socială.

În aceste rezultate se regăsesc toate marile probleme cu care se confruntă sociologia inegalităţii şanselor şcolare:

- Cum poate fi explicată reuşita diferenţiată în şcoala primară? Trebuie atribuită indivizilor sau şcolii? Şi dacă este vorba despre indivizi, sînt la mijloc factori cognitivi sau sociali?
- Care este ponderea respectivă a variabilelor economice şi culturale în orientarea iniţială a elevilor, apoi în opţiunile ulterioare?
- Care este locul cadrelor didactice în mecanismul inegalităţilor? Care este rolul atitudinilor, comportamentelor şi aspiraţiilor părinţilor?
- Cum să explicăm efectul cumulativ al fenomenelor observate, creşterea lor în timp?

Aceste fenomene şi probleme nu sînt specifice doar Franţei. În 1966, raportul Coleman în Statele Unite ale Americii şi, în 1967, raportul Plowden în Marea Britanie, bazate pe măsurări ale performanţelor prin unul sau mai multe teste, ajung la rezultate convergente şi complementare. Ele subliniază în particular rolul esenţial al variabilelor care caracterizează mediul familial în reuşita copiilor şi influenţa mai mică a disparităţilor de ordin material sau pedagogic dintre diferitele unităţi de învăţămînt: caracteristicile şcolare propriu-zise ale acestora din urmă sînt mai puţin importante decît apartenenţa socială a „clientelei" lor. Nu şcolile sînt acelea care „fac diferenţa", ci originea indivizilor care le frecventează, în particular, nivelul de instruire al părinţilor.

În Franţa, serviciile statistice ale Ministerului Educaţiei au continuat demersul cu caracter de pionierat al INED, punînd la punct o succesiune de anchete panel, urmărind de fiecare dată peste 10 000 de elevi, timp de mai mult de zece ani, începînd cu intrarea lor în clasa a 6-a (panelurile din 1972, 1973, 1974, 1978, 1980). Numeroase contribuţii în legătură cu universităţile (M. Amiot şi A. Frickey la Nisa, C. Baudelot şi H. Cukrowicz la Lille), cu şcolile superioare şi alte instituţii superioare de formare au prelungit studiile precedente. Unele organisme şi-au luat în sarcină analiza inserţiei profesionale (*Centre

d'études et de recherches sur les qualifications, Observatoire des entrées dans la vie active).

Mutatis mutandis, organizarea sistemului şcolar evoluînd mult, se regăsesc în aceste studii mecanismele puse în evidenţă de ancheta INED: chiar dacă se manifestă în momente diferite ale şcolarităţii (clasa a 4-a, cursul secundar, intrarea la universitate), inegalităţile de reuşită şi de orientare persistă şi sînt întotdeauna legate de originea socială. Mai important, poate, este faptul că aceste disparităţi subzistă încă în cea mai mare parte, astfel încît influenţa reformelor asupra inegalităţii şcolare este destul de mică. În sfîrşit, la diplome egale, originea socială continuă să aibă influenţă, în momentul intrării în viaţa activă, în alegerea primului loc de muncă, chiar şi în cariera* ulterioară a licenţiaţilor.

■ CARIERE* ŞCOLARE ŞI INEGALITĂŢI SOCIALE*: EXPLICAŢII. Cum pot fi explicate aceste constatări statistice convergente, întrucît, din punct de vedere sociologic, faptul de a stabili o corelaţie nu constituie o explicaţie? Cum poate fi explicat acest „cuplu infernal" pe care îl formează originea socială şi reuşita şcolară? Care este, în general, procesul social al construirii inegalităţii în şcoală?

O mare parte a explicaţiei a vizat la început ponderea respectivă a diverşilor factori. În ancheta INED, de exemplu, multiple variabile au un efect asupra fenomenelor observate. Dar două dintre acestea au apărut repede ca determinante: nivelul de instruire al părinţilor şi situaţia lor economică. Comparînd aceşti doi factori, autorii s-au pronunţat pentru importanţa preponderentă a ceea ce a fost numit, printr-o paralelă cu corespondentul său economic, moştenirea culturală. Mai mult decît o explicaţie, aceasta însemna conturarea unei piste căreia trebuiau să îi fie precizate dimensiunile.

Pentru unii autori, inegalitatea* s-ar explica printr-o distribuţie diferită a anumitor valori între diferitele clase sociale*. Pentru partizanii tezei subculturilor* (H. Hyman, J. Kahl), opoziţia între valorile şcolii şi cele ale grupurilor socio-economice ar explica eliminarea diferenţială. Pentru alţi sociologi, determinantă ar fi distribuţia inegală a anumitor aptitudini dobîndite *(savoir-faire)*. În această perspectivă, B. Bernstein (1975) a susţinut, în teoria sa asupra codurilor socio-lingvistice, teza unei inegalităţi fundamentale a elevilor în raport cu limbajul şcolar. Forma pe care o ia controlul social în cursul socializării* familiale ar conduce copilul către un uz specific al limbajului şi astfel spre identificarea cu modelele particulare de conduită. Această inegalitate ar fi cu atît mai pernicioasă cu cît punctul de aplicare a aprecierii învăţătorilor ar viza, în învăţămîntul primar, tocmai exerciţiile care privilegiază forma particulară a limbajului apropiată de cea a claselor superioare.

Reluînd, prin prisma conceptelor de ethos* şi de capital cultural, elementele de valori şi de *savoir-faire*, P. Bourdieu şi J.-C. Passeron (1970) se înscriu în aceeaşi perspectivă, mergînd însă mult mai departe în denunţarea unei complicităţi active între şcoală şi clasa dominantă. Prin violenţa* simbolică pe care o exercită asupra elevilor, prin inculcarea unor valori* şi a unui conţinut care presupun o conivenţă culturală între profesori şi elevi, şcoala asigură o funcţie de selecţie în favoarea burgheziei*. Şcoala nu ar putea decît să reproducă structura socială.

Această teorie macrosociologică a reproducerii* capătă un caracter şi mai accentuat în analizele marxiste realizate de C. Baudelot şi R. Establet (1971). Dacă şcoala regiează fluxul şi refluxul elevilor, aceasta se face într-un sens bine stabilit. Aparat ideologic al societăţii capitaliste, şcoala nu poate fi decît reflexul şi agentul a ceea ce se întîmplă în societate. Ea este prezentată deci ca locul în care capitalismul perpetuează divizarea societăţii în două clase antagoniste. În spatele unei aparente organizări a fluxurilor şcolare în multiplele filiere oficiale s-ar ascunde o logică a confruntării şi diviziunii.

Criticînd sever tezele de mai sus, reproşîndu-le incapacitatea de a explica schimbarea, precum şi concepţia manipulatoare a subiectului social, R. Boudon (1973) a propus, în cadrul unei teorii sistematice a mobi-

Efect de descendenţă (Effet de lignée). Este numită astfel influenţa exercitată de către poziţia socială a bunicului asupra celei dobîndite de către nepot ▶ Mobilitate socială

Efecte perverse (Effets pervers). Sînt inseparabile de fenomenele de emergenţă sau de compunere (precum celebra dilemă a prizonierului*). Evocă aspectul „involuntar", „contraintuitiv" al anumitor situaţii. Cf. contribuţiile lui R. Boudon, M. Olson şi T. Schelling.

Egalitarism (Égalitarisme). Concepţie potrivit căreia oamenii trebuie să fie trataţi în acelaşi fel, întrucît sînt egali. Numai aptitudinile contează, iar nu privilegiul naşterii. Referire la merite, la trebuinţe şi la solidaritate. Denunţare a privilegiilor şi a rentelor legate de poziţia socială. Principala revendicare: condiţii de pornire identice. Subzistă numeroase ambiguităţi: echitatea şi eficienţa, de exemplu, pot oare să meargă mînă în mînă? Cf. dezbaterile în jurul cărţii lui J. Rawls: *A Theory of Justice*, Oxford, Clarendon Press, 1971. Nu se riscă oare, de altfel, restrîngerea libertăţilor individuale, diferiţii beneficiari ai drepturilor fiind supuşi tutelei puterii publice?

Electorală (sociologie ~) (Électorale; sociologie) ▶ Comportament politic

Elite (Élites). În sens larg, categorie socială care, în cadrul unei colectivităţi date, se distinge prin status*, bogăţie sau notorietate. Temă abordată de mulţi autori: Mosca, Michels, Burnham şi mai ales Pareto. Critică a teoriei marxiste a dominării: puterea*, departe de a depinde exclusiv de raporturile de forţe stabilite la nivelul economic, constituie o sferă autonomă, cu faţete multiple. În sînul oligarhiei există interese adesea contradictorii (R. Dahl). Altă problemă interesantă: cea a constituirii elitelor (recrutare şi formare, mai ales). Cf., asupra acestui aspect, lucrările lui P. Birnbaum, E. Suleiman sau T. Bottomore.

Empatie (Empathie). La C. Rogers, empatia desemnează o atitudine binevoitoare de ascultare şi încredere, de înţelegere şi acceptare în vederea facilitării unei comunicări afective intense. Tehnica interviului* nondirectiv se sprijină pe o relaţie de acest tip.

Empirism (Empirisme). Doctrină potrivit căreia orice cunoştinţă derivă din experienţă* (Condillac, Locke, Hume). Formula clasică: *Nihil est in intelectu quod non fuerit prius in sensu* (nu există nimic în intelect care să nu fi fost mai întîi în simţuri). ▶ Paradigme sociologice

Empirism logic (Empirisme logique). Numit şi neopozitivism. ▷ Cercul de la Viena

Endogamie (Endogamie). Regulă care impune indivizilor alegerea soţului în interiorul unui grup (teritorial, etnic...) căruia ei înşişi îi aparţin.

Endogen/exogen (Endogène/exogène). Se numeşte endogenă o teorie asupra schimbării sociale* potrivit căreia procesul de transformare este interior sistemului (Marx).

Epistemologie (Épistémologie). Etimologic, discurs (*logos*) despre cunoaştere (*episteme*). În general, sinonim cu „teoria cunoaşterii". Examen critic al presupunerilor, ipotezelor şi producţiilor ştiinţifice.

Ereditate socială (Hérédité sociale). Este caracterizată astfel menţinerea poziţiei sociale a fiului în raport cu cea a tatălui. Sinonim: imobilitate. ▷ Dobîndit/înnăscut ▶ Mobilitate socială

Eşantion (Échantillon). Cu excepţia recensămintelor, anchetele sociologice se practică pe eşantioane, care sînt „modele reduse" ale populaţiei. Selectarea unui eşantion vizează obţinerea pe cît posibil a reprezentativităţii, ţinînd seama de constrîngerile temporale şi financiare impuse de anchetă*. Două proceduri sînt folosite de obicei :

- Metoda aleatorie îi selecţionează, plecînd de la o listă exhaustivă a tuturor indivizilor care alcătuiesc populaţia, pe unii dintre aceştia folosind un tabel cu numere luate la întîmplare. Această tehnică, satisfăcătoare din punct de vedere al teoriei probabilităţilor, are inconvenientul de a necesita cunoaşterea prealabilă a populaţiei şi de a conduce la o dispersie extremă a indivizilor selecţionaţi, ceea ce duce la creşterea costurilor. Pentru a atenua acest tip de dificultăţi se utilizează sondajul* prin stratificare (*sondage par grappes*). Eşantionul este astfel cu atît mai reprezentativ cu cît volumul său este mai mare.

- Metoda cotelor* nu presupune o listă exhaustivă a indivizilor, ci doar date numerice despre populaţie privind cîteva criterii, cum ar fi sexul sau vîrsta. Ea constă în stabilirea unui plan de eşantionare care respectă aceleaşi proporţii ca cele obţinute la nivel global, lăsînd pe seama anchetatorului sarcina selecţionării eşantionului, cu condiţia de a nu se abate de la aceste proporţii. Frecvent utilizată din cauza comodităţii aplicării această metodă nu furnizează aceleaşi garanţii ca cea precedentă. În particular, ea nu permite evaluarea gradului de exactitate a rezultatelor obţinute. ▶ Metode cantitative

Etos/etică (Ethos/éthique). ■ Într-un prim sens, ethosul poate fi opus eticii. Termenul desemnează în acest caz principiile sau valorile* în stare practică, forma interiorizată şi neconştientă a moralei care reglează conduita cotidiană. Dimpotrivă „atunci cînd ethosul se desfăşoară în discurs", etica este definită ca morala în forma ei teoretică, explicită şi sistematizată. Cf. F.-A. Isambert, P. Ladrière şi J.-P. Terrenoire, „Pour une sociologie de l'éthique", în *Revue française de sociologie* XIX-3, 1978.

Acesta este sensul pe care îl întîlnim la Weber, cînd încearcă să clarifice relaţiile dintre protestantism şi capitalism; de asemenea, la Bourdieu în expresiile „ethos de clasă", „ethos pedagogic", înainte de a fi înglobat treptat în noţiunea de habitus*.

■ Într-o altă perspectivă, conceptul se apropie de semnificaţia sa etimologică: comportament obişnuit al unei persoane sau al unui animal. Astfel, la antropologul G. Bateson, el semnifică „expresia unui sistem normalizat de atitudini afective" şi traduce afectul unei culturi* (cf. *La Cérémonie du Naven*, trad. fr., Paris, Minuit, 1971; prima ediţie 1936).

Etichetare (Étiquetage). Termen utilizat de curentul interacţionist*. Proces prin care un individ sau un comportament este desemnat ca transgresînd o normă* socială. În această perspectivă, puterea grupurilor cu status* superior se bazează nu numai pe folosirea formelor rudimentare de coerciţie, ci şi pe capacitatea de a produce şi aplica noi reglementări, de a controla reprezentările* existente, de a desemna şi eventual pedepsi indivizii devianţi. Cf. H. Becker, *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, éd. A. M. Métailié, 1985, prima ediţie 1963.

Etnie (Ethnie). Din gr. *ethnos* - popor, naţiune. Confundat adesea cu „minorităţi" sau „naţionalităţi". Grupare de indivizi care au aceeaşi origine şi care posedă o tradiţie culturală comună. Cf. lucrarea colectivă sub conducerea lui J.-L. Amselle şi E. M'Bokolo, *Au Coeur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et État en Afrique*, Paris, La Découverte, 1985.

Etnocentrism (Ethnocentrisme). „Poziţia celor care consideră că propriul lor mod de viaţa este de preferat tuturor celorlalte" (M.J. Herskovits, *Les Bases de l'anthropologie culturelle*, trad. fr., Paris, Payot, 1967; prima ediţie 1948). Bazîndu-se pe o puternică identificare a individului cu grupul său şi pe certitudinea superiorităţii valorilor şi idealurilor sale, etnocentrismul este o atitudine care constă în raportarea la propriile norme* pentru al judeca pe celălalt (individ sau societate). Mai multe forme posibile: refuzul diversităţii culturilor* şi deci al relativităţii propriei culturi, demarcaţia între „barbari" şi „civilizaţi", stigmatizare*, rasism, etnocid chiar. Cf. C. Lévi-Strauss, *Race et Histoire*, Paris, Gonthier, 1961. ▷ Autoritară (personalitate ~) ▷ Rasism

Etnometodologie (Ethnométhodologie). Curent în sociologia americană, apărut în anii '60. Diferite surse de inspirație: fenomenologie, hermeneutică*, interacționism simbolic*. Cei mai importanți autori: Harold Garfinkel și Aaron Cicourel. Conceptele de realizare* (*accomplissement*), indexicalitate* și reflexivitate*. Importanța muncii de teren, cercetări despre viața cotidiană*. Studii asupra practicilor medicale, procedeelor de orientare, vieții de laborator... Prelungiri prin intermediul analizei instituționale. Cf. Alain Coulon, *L'Ethnométhodologie*, Paris, PUF, 1987.

Eugenism (Eugénisme). Din gr. *eu* - bine și *genos* - naștere. Termen creat în 1883 de către psihologul englez Francis Galton (1822-1911). Studierea și aplicarea mijloacelor de salvgardare a „calității genetice" a speciei umane. Recurs la „legile reproducerii și ale eredității". Preocupare de alt ordin în Germania anilor '30 (dorință de a păstra „puritatea rasei ariene").

Evoluționism (Évolutionnisme). Societățile cunosc un proces continuu, organizarea lor devenind din ce în ce mai complexă (Spencer, Durkheim) și, în consecință, „perfectă". Se regăsesc aici paradigma darwinistă și ideea potrivit căreia dezvoltarea umanității are loc în etape (Comte, Marx), lăsînd în urmă stadiile inferioare de organizare. ▶ Schimbare socială ▷ Etnocentrism

Exogamie (Exogamie). Termen creat de etnologul englez J.F. McLennan (1827-1881). Se referă la regulile care interzic căsătoria în interiorul aceluiași grup de rudenie.

Experiență (Expérience). Două modalități: externă (percepția) și internă (conștiința). Observarea faptelor în vederea verificării unei ipoteze (C. Bernard). Sursă a cunoașterii în tradiția empiristă (doctrina *sense data*).

Experimentare (Expérimentation). Folosire metodică a experienței în vederea verificării ipotezelor referitoare la proprietățile unui fenomen dat. Diverse substitute în științele sociale: analiza cauzală sau multivariată, tehnici de simulare. ▶ Obiectivarea cunoștințelor

Explicare (Explication). În sens larg, integrarea unui fenomen într-un ansamblu semnificativ mai vast. Dintr-un punct de vedere specific sociologiei, raționament în termeni de determinism* sau de condiționare*. A explica un fenomen social, afirmă E. Durkheim, înseamnă a-i căuta cauza eficientă. Un astfel de demers este specific pentru tradiția franceză. Abordarea anglo-saxonă privilegiază, în schimb, metoda comprehensivă. ▶ Metodologia cercetării în științe sociale

Exploatare (Exploitation). Un muncitor este exploatat atunci cînd o parte din valoarea pe care a creat-o îi este sustrasă. Marx face din acest fapt caracteristica societăților împărțite pe clase și îl explică cu ajutorul valorii-muncă. Valoarea creată de forța de muncă nu revine decît parțial salariatului; restul (plusvaloarea) îi este extorcat.

F

Familie (sociologia ~) (Famille; sociologie de la). Sociologia familiei este un punct de întîlnire între demografi, istorici și etnologi. Această confruntare a dat loc unor schimburi fecunde. Folosirea conjugată a diferitelor surse (recensăminte, arhive notariale, anchete de teren, monografii* etc.) s-a dovedit, în particular, foarte fructuoasă. Lucrările cele mai cunoscute rămîn, în acest domeniu, cele ale lui P. Ariès, J.-L. Flandrin, P. Laslett, C. Lévi-Strauss și E. Shorter. Mult timp ignorată, cartea lui W. Goode, *World Revolution and Family Patterns* (Glencoe, The Free Press, 1963), este și ea considerată astăzi o lucrare „clasică".

Au dominat mai multe orientări. Două dintre acestea merită să fie subliniate. Prima este interesată de formarea și structurarea grupului domestic* (termenul englez *household* înseamnă în același timp grup de rezidență și grup de consum). De la comunitatea tribală și pînă la familia-trunchi, tipologiile distinse se raportează la contexte socio-economice specifice (J. Kellerhals *și alții*, 1984). Universalitatea lor, exprimată în formula «A mînca din aceeași oală și a te încălzi la același foc», suscită deci numeroase rezerve. Organizarea sferei productive, importanța mortalității, ponderea cutumelor în materie de succesiune sau de moștenire nu erau oare, încă din timpul Vechiului Regim (înainte de Revoluția din 1789 - n.n.), semne de instabilitate sau de dislocare (să ne gîndim mai ales la frecvența recăsătoririlor sau la dezvoltarea curentelor migratorii)? Cea de-a doua axă de reflecție reconstituie evoluția și diversitatea sistemelor de rudenie. Relațiile de filiație* se stabilesc în două feluri: direct sau colateral. Cînd clasificările reținute se bazează pe clan sau pe descendență *(lignage)*, „jocurile de alianță" se supun unei reguli de exogamie* (deschidere spre alte grupuri). Legăturile proaspăt stabilite pot fi elementare sau complexe, directe sau asimetrice, imediate sau amînate (M. Segalen, 1981).

Unele dintre aceste teme (distribuirea rolurilor, formele de întrajutorare, schimbările instituționale) vor fi tratate mai în profunzime. Principalele noastre întrebări vor fi consacrate totuși unei problematici mai generale, cea a articulării familie/societate. Procesul de socializare* ocupă, în această perspectivă, un loc preponderent. Bazată pe afectivitate și aflată în strînsă corelație cu resursele și aspirațiile părinților, educația primită de copil vizează, în realitate, mai multe obiective: percepția asupra mediului, dobîndirea unor cadre de referință, formarea personalității. Această inițiere ia forme foarte variate. Vom vedea astfel că, de la familia patriarhală la familia asociativă, mizele și strategiile se transformă. „Raportarea la copil", în funcție de loc sau epocă, va avea, de exemplu, tendința de a valoriza un anumit tip de autoritate*. Concepțiile pedagogice puse în aplicare vor fi, și ele, tributare față de numeroși parametri: mentalități, mediu social, tradiții...

După prezentarea acestor perspective diferite, vom examina, într-o a doua etapă, dezbaterile referitoare la instabilitatea cuplului. O dată cu evoluția moravurilor, cu mutațiile aparatului productiv și cu modificările cadrului juridic, instituția familială a cunoscut în ultimii ani noi „reglări*" (ușor perceptibile cu ajutorul studiului indicatorilor de nupțialitate, fecunditate și divorțialitate). Dacă interpretarea acestor fenomene rămîne delicată, trebuie să constatăm adaptarea remarcabilă a rețelelor de rudenie.

■ ÎNVĂȚAREA REGULILOR. Cine își imaginează că procesul de socializare* constă în imitarea pasivă a modelelor preexistente se înșeală. Între cel care transmite și cel care recepționează se instaurează un dialog. Pozițiile nu sînt fixe și generează numeroase complementarități. Condiționarea* nu este deci niciodată perfectă, lovindu-se de multiple rezistențe. Trebuie totuși să recunoaștem că amprenta „mediului" rămîne foarte pregnantă. În comparație cu alte „suporturi" (mass-media, sistemul școlar, colectivul de muncă...),

familia se singularizează la mai multe niveluri. Ea este prima care îşi ia în sarcină educaţia. Mai mult, influenţa pe care o exercită nu se limitează la perioada adolescenţei, ci continuă, cu o intensitate mai mică sau mai mare, de-a lungul întregii vieţi. În sfîrşit, există importante variaţii de la o familie la alta.

Cadrul de referinţă prevalent perenizează anumite angajări (preferinţe partizane, credinţe religioase, proiecte personale). Tot astfel, prejudecăţile* pe care le împărtăşim de la cea mai fragedă vîrstă nu dispar uşor. Această „sedimentare" stă în centrul abordării psihanalitice. Contactul copilului cu mama sa are o importanţă capitală şi poate suscita la adult mecanisme de „proiecţie", de „refulare" sau de „sublimare". O identificare reuşită atenuează „anxietatea persecuţiei" şi dă posibilitatea de a reacţiona mai bine la evenimentele pe care le trăim. Dimpotrivă, o comunicare deficientă poate conduce la un cumul de handicapuri: inhibiţie, sentimente de culpabilitate, lipsă de atenţie.. Certurile frecvente în familie, un cămin dezorganizat, autoritatea părintească ridiculizată lasă sechele. Despărţirea, divorţul, văduvia perturbă şi ele echilibrul afectiv. Traumatismele care decurg de aici sînt propice uneori dezvoltării unor conduite delincvente (agresivitate împotriva persoanelor sau bunurilor).

Există şi alte inegalităţi. În funcţie de categoria socio-profesională de origine, mizele educative diferă. În timp ce în familiile „populare" calităţile cerute sînt abilitatea manuală şi spiritul de observaţie, mediile mai favorizate îşi îndreaptă atenţia asupra conceptualizării: a denumi este mai important decît a mînui. Carierele şcolare, aşteptările în materie de loc de muncă sau de calificare sînt în consecinţă. Ambiţiile unui „moştenitor" (obţinerea celor mai prestigioase diplome) nu sînt şi cele ale unui „bursier" (acces la filiere tehnice). Poziţiile ocupate accentuează acest clivaj (A. Michel, 1978).

Relaţia dintre părinţi şi copii nu este, de altfel, un invariant universal (P. Ariès, 1960). Pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, preocuparea malthusiană pentru limitarea naşterilor era aproape necunoscută. Copilul creştea, cel mai adesea, în exteriorul familiei, într-o relativă indiferenţă. Educaţia se făcea ad-hoc şi nu respecta întotdeauna ritmurile biologice sau îngrijirile corporale. Fatalitatea era acceptată. Nu scria oare Montaigne: „Am pierdut doi sau trei copii mici, nu fără regret, dar fără supărare"? În acest context, cuvintele din Ecclesiast („Dezmiardă-ţi copilul şi îţi va părea rău: joacă-te cu el şi te va face să plîngi") capătă un relief deosebit, existînd convingerea că familiaritatea dă naştere lipsei de respect. O dată cu „ prima revoluţie contraceptivă" (P. Ariès) intervin schimbări. Apare „logica sentimentului". Se conturează un interes pentru dezvoltarea şi investiţia afectivă. Această „datorie de solicitudine" lasă să se întrevadă alte motivaţii: dorinţa de sociabilitate*, exercitarea puterii*, nevoia de realizare*... Strategiile de procreare sînt mai restrictive. Scăderea fecundităţii apare cu mult înainte de liberalizarea avortului sau de răspîndirea pilulei contraceptive şi a steriletului.

Ciclurile de viaţă*, raporturile dintre soţi, relaţiile de rudenie vor începe să fie redefinite (D. Kessler şi A. Masson, 1985). Să vedem acum în ce fel.

■ MODIFICĂRI PROFUNDE. Pentru început, o constatare: slăbirea constrîngerilor de ordin moral şi revizuirile cadrului legislativ au alterat „marile echilibre familiale". Aceste repercusiuni au fost descrise adesea dintr-un punct de vedere negativ: a fost evocat, în acest sens, spectrul „fărîmiţării", „dezintegrării" şi „rupturii" (A. Michel, 1972).

Înţelegerea acestor evoluţii presupune o clarificare istorică adecvată (E. Shorter, 1977). Articularea dintre redesfăşurarea aparatului productiv şi transformarea structurilor familiale necesită, la acest nivel, cîteva precizări. Să observăm mai întîi faptul că dacă aceste două sfere nu sînt autonome şi se supun unei logici comune (diviziunea muncii*), studierea adaptărilor lor reciproce este primordială. Sînt distinse de obicei trei perioade. Cea dintîi se caracterizează prin preponderenţa economiei agricole şi începe să se

estompeze abia o dată cu dezvoltarea procesului de industrializare (1830-1890): familia patriarhală este dominantă şi se impune ca unitate de producţie. Fiecare membru al ei contribuie, în funcţie de vîrstă sau sex, la sarcinile productive specifice. Puternic ierarhizată, această diferenţiere a activităţilor îşi găseşte finalitatea în ea însăşi. Se poate vorbi deci, în acest sens, de „autoreglare".

O dată cu urbanizarea şi apariţia muncii salariate, proletarizarea se accelerează şi se înscrie în structuri de tip conjugal. Femeia efectuează, în continuare, în primul rînd muncile menajere şi, cînd munceşte în exterior, aceasta este doar o activitate complementară. Dacă elementul masculin este în continuare perceput ca principalul aducător de resurse, obţinerea unui salariu complementar (posibilă prin terţiarizarea* activităţilor) răspunde cel mai adesea unor necesităţi financiare şi nu implică o uşurare semnificativă a activităţilor domestice cele mai uzuale. Rupturile în viaţa profesională rămîn frecvente şi depind, în multe cazuri, de circumstanţe familiale precise (căsătoria, de exemplu). Un profil marcat, în ansamblu, de necalificare şi nesiguranţă ilustrează amploarea restructurărilor industriale

Reglarea astfel operată a cunoscut apogeul în timpul celor *Treizeci de ani glorioşi* (denumire dată, după titlul unei lucrări a lui J. Fourastié (1979), celor treizeci de ani de dezvoltare a economiei franceze între sfîrşitul celui de-al doilea război mondial şi anul 1975 - n.n.). De atunci au apărut alte perspective. Să examinăm una din temele foarte mult dezbătute astăzi: cea a „diviziunii sarcinilor". O astfel de diviziune dă naştere unei configuraţii familiale de tip asociativ, nu conjugal (repartizarea rolurilor între soţi dovedindu-se mai echilibrată). Această substituire (care vedem că se conturează, într-un mod mai mult sau mai puţin fericit, mai ales la cuplurile tinere) este favorizată de conjugarea unor factori atît juridici (texte despre egalizarea şanselor şi a condiţiilor), cît şi culturali (creşterea nivelului de educaţie). Generalizarea „familiilor cu doi salariaţi" se loveşte totuşi de mai multe obstacole. În afară de influenţa tradiţiilor, nu trebuie subestimate anumite „rigidităţi": femeile au un acces încă dificil la posturile de înaltă calificare şi lor le sînt rezervate, cel mai adesea, activităţile cu normă parţială.

Ansamblul acestor reglări poate fi sintetizat astfel:

	Sistemul productiv şi structurile locului de muncă	Tip de familie dominant	Reglarea familială în raport cu munca
	Agricultură şi prima industrializare	Familie patriarhală	Femeia munceşte în familie; *autoreglare*
1945	Dezvoltarea industrializării şi salarizare masivă	Familie conjugală	Femeia munceşte în exterior pentru un salariu complementar; *reglare fondată pe munca salariată a femeii*
1975	Transformarea raportului salarial în criză şi împărţirea muncii	Familie cu doi salariaţi	Toate femeile muncesc; *reglare fondată pe diviziunea muncii*

(*Sursa*: BARRÈRE-MAURISSON M.-A., în *Sociologie du Travail*, iulie-septembrie 1984, p. 253.)

■ O INSTITUŢIE ÎN CRIZĂ? Arbitrajele viaţă profesională/viaţă privată influenţează dinamica şi structurile familiale. Cum trebuie deci să explicăm un asemenea impact? În contribuţia sa la lucrarea colectivă *La Sagesse et le désordre* (Paris, Gallimard, 1980, p. 247), S. Chalvon-Demersay remarca faptul că, în percepţia opiniei publice, familia are tendinţa de a se „disloca" şi de a se „distruge": „Unii regretă, alţii se bucură, însă toţi sînt unanimi în acest discurs funebru". Anchetele şi sondajele confirmă această primă impresie: familiile numeroase dispar în mod inexorabil, prezenţa sub acelaşi acoperiş a unor cupluri din generaţii diferite este de domeniul trecutului...

Alte statistici sînt şi mai explicite şi atrag atenţia asupra unor fenomene cum ar fi criza nupţialităţii, banalizarea divorţului, dezvoltarea coabitării juvenile şi creşterea fecundităţii nelegitime. Să examinăm pe rînd aceste elemente.

Criza nupţialităţii

1972 a fost un an record pentru numărul de căsătorii celebrate (416 000). De atunci, mişcarea s-a inversat şi asistăm la un declin sensibil al angajamentului matrimonial: 312 000 de uniuni au fost legalizate în 1982, 266 000 în 1986 şi 254 000 în 1993. Mai puţin frecvente, aceste uniuni sînt şi mai tardive: între 1975 şi 1985, vîrsta medie a crescut de la 24,8 la 26,4 ani, pentru bărbaţi, şi de la 22,7 la 24,3 ani, pentru femei. Ancorarea în celibat se accentuează la cei între 30-34 de ani şi se întîlneşte nu numai în localităţile rurale cele mai izolate, ci şi - fenomen mai recent - în marile aglomerări urbane (la Paris, mai mult de o tînără din trei nu este căsătorită). Să precizăm, în plus, că militarii, poliţiştii, meşteşugarii şi comercianţii par a fi cel mai ameninţaţi de „chinurile singurătăţii" (A. Girard, 1964). După ce au fost mult timp în centrul atenţiei, agenţiile matrimoriale îşi păstrează, în continuare, o mare utilitate. Dincoio de unele abuzuri, serviciile pe care acestea le propun răspund unei cereri sociale din ce în ce mai mari. Clientela care recurge la acest tip de mediere nu se compune doar din indivizi cu probleme, vulnerabili sau imaturi. Repertoriul motivaţiilor nu se rezumă, de altfel, la tulburări ale personalităţii (conduite narcisiste, timiditate...), ci trădează o nevoie de seriozitate şi autenticitate.

Banalizarea divorţului

Divorţurile se înmulţesc şi survin din ce în ce mai devreme în viaţa cuplului (J. Commaille, 1980). Precocitatea mariajului, perioada conceperii primului copil constituie, în acest caz, „factori de risc". Numărul producerilor judiciare referitoare la aceste „rupturi ale uniunii" era de 50 000 în 1973, iar în 1993 de 110 000. O asemenea răspîndire atinge, în grade diferite, ansamblul categoriilor socio-profesionale (în primul rînd muncitorii, cadrele superioare şi profesiile liberale), dar rămîne limitată în mediul rural. Dacă „indicele sintetic de divorţialitate" va continua să crească în acelaşi ritm, este probabil ca, pe termen mediu, aproape o căsnicie din trei să se soldeze cu un eşec. Alt element ce trebuie avut în vedere: legea din 11 iulie 1975, care autorizează procedura numită „a consimţămîntului mutual". Oricare ar fi opţiunea reţinută, îngrijirea copiilor este încredinţată, cel mai adesea, mamei. Aceasta percepe de obicei o „prestaţie compensatorie", sub formă de capital sau de rată lunară indexată. Să notăm, în acest cadru, că doar 35% dintre pensiile alimentare sînt varsate integral şi în mod regulat. Numeroase familii monoparentale suferă consecinţele acestui fapt: nivelul lor de viaţă scade.

Dezvoltarea uniunii libere

În 1986, existau 1 000 000 de cupluri necăsătorite (cifrele erau de 860 000 în 1982 şi 450 000 în 1975). Creşterea cea mai spectaculoasă o cunoaşte coabitarea juvenilă (ansamblul cuplurilor fără copii, formate din doi celibatari, şi în care bărbatul are mai puţin de 35 de ani). Efectivele acestei categorii au crescut de patru ori la ultimele două recensăminte. Au fost sugerate diferite interpretări. Viaţa în comun poate fi considerată ca o perioadă tranzitorie precedînd căsătoria legalizată. Aceasta este astfel doar amînată. Pentru alţii, dimpotrivă, această formă de coabitare exprimă o punere în cauză mai radicală a instituţiei familiale: nu ar mai fi vorba de o „etapă provizorie", ci de o „stare definitivă". Ne confruntăm, prin urmare, cu o aventură interindividuală, la care nici Statul, nici Biserica nu sînt părtaşi. Această „privatizare a valorilor" este legată de promovarea unor noi idealuri (primatul intimităţii şi al egalitarismului*). Trebuie remarcat, în treacăt, şi faptul că alegerile operate nu s-au putut elibera de regulile de endogamie: o muncitoare nu are practic nici o şansă de a avea ca partener un cadru superior. Mult timp dominante, atitudinile de stigmatizare* s-au estompat treptat în favoarea unei mai mari toleranţe: sub 15% dintre francezi se declară „şocaţi" de asemenea comportamente. Ruşinea şi oprobriul au cedat locul chiar unei neutralităţi binevoitoare (drept la securitate socială, avantaje fiscale). Uniune mai puţin solemnă şi mai puţin constrîngătoare, căsătoria ar semăna acum mai mult cu... un fel de concubinaj legal. Amploarea acestei mişcări nu a fost totuşi suficientă pentru a compensa scăderea nupţialităţii. Pentru un sex şi o vîrstă date, probabilitatea de a trăi singur creşte continuu.

Creşterea fecundităţii nelegitime

Naşterile în afara căsătoriei cîştigă şi ele teren. Astăzi, un nou-născut din trei este copil natural (proporţia era doar de unul din zece în 1979). Dacă regiuni ca Bretania sau Masivul Central rămîn foarte tradiţionaliste, Nordul, Bazinul Parizian şi Normandia constituie, dimpotrivă, principalii poli ai acestui fenomen. Aceşti copii - care, în cea mai mare parte, au fost doriţi - sînt recunoscuţi în număr din ce în ce mai mare de către tatăl lor biologic şi beneficiază de o protecţie juridică sporită (legea din 3 ianuarie 1972). Dintre PCS, cele mai expuse sînt, fără îndoială, lucrătoarele din artizanat, comerţ şi cele necalificate. Dimpotrivă, lucrătoarele din agricultură şi cele care practică profesii intermediare se dovedesc mai conformiste. De la începutul anilor '80, calendarul procreărilor se normalizează, abandonînd „chemarea naturii". Serbările de Saint-Jean, altădată simbolul unei mai mari permisivităţi, îşi pierd atractivitatea: „iubirile primăvăratice" nu au fost oare înlocuite de vacanţele de vară? Pentru „cuplurile fără acte", apropiata naştere a unui urmaş nu conduce în mod necesar la regularizarea statutului matrimonial. Procrearea şi voinţa de stabilire definitivă nu mai sînt deci atît de strîns asociate.

■ ELEMENTE DE INTERPRETARE. Bilanţul stabilit mai sus este marcat de elemente de destructurare. Oricine se poate convinge singur de acest fapt: viaţa de cuplu comportă avantaje (complicitatea, de exemplu, sau ascultarea reciprocă) şi inconveniente (alchimia dragostei are limitele sale!). „Solda" fluctuează în funcţie de sensibilităţi şi dispoziţiile de moment. Trăirea unei pasiuni rezervă nu puţine surprize. Literatura sociologică consacrată gestionării resurselor conjugale ne indică, în acest sens, cîteva direcţii de reflecţie (cf. lucrările lui R.O. Blood sau D.H. Wolfe). Să examinăm cartea lui F. de Singly, *Fortune et infortune de la femme mariée* (Paris, PUF, 1987).

O primă constatare: alegerea unui soţ nu înseamnă doar satisfacţie sexuală sau afectivă, ci corespunde, în ceea ce o priveşte pe viitoarea soţie, şi deschiderii unui nou „portofel", care trebuie administrat în mod raţional. Această „maximizare sub constrîngere" se bazează pe un principiu de homogamie*: alegerea partenerului nu se face la întîmplare, ci - conştient sau nu - în funcţie de determinanţi socio-economici. Pe piaţa matrimonială, zestrea şcolară constituie în general o valoare suplimentară. Patrimoniul educativ astfel acumulat se poate dovedi fructuos şi poate compensa, fie şi parţial, o „origine modestă" sau un „fizic insuficient de atrăgător".

Grija pe care femeile o au faţă de destinul profesional al soţului se explică cu uşurinţă: devotîndu-se acestuia în multiple feluri (prin modul de organizare a sferei domestice, prin asumarea sarcinilor considerate ca subalterne, prin participarea la reţelele de relaţii), ele îşi apără resursele financiare şi simbolice. Mama concurează şi ea, în mare măsură, la formarea capitalului cultural al copilului, prin

încurajări, susţinere pedagogică şi sensibilizare pentru anumite „valori" (ambiţie, responsabilitate sau simţul efortului). Cu cît are o diplomă mai înaltă, cu atît această influenţă este mai puternică. Rezultatele corespunzătoare valorizează, în schimb, „competenţele materne".

Acest „cumul de plasamente" nu antrenează neapărat efecte nefaste asupra dinamicii familiale. Cu toate că această „diversificare" poate favoriza accesul la o mai mare autonomie (care nu rămîne fără consecinţe asupra creşterii numărului divorţurilor), nu a fost încă demonstrată apariţia „efectelor surmenajului". Orice bilanţ în acest domeniu rămîne delicat: unele culori s-au estompat, în timp ce altele şi-au păstrat nuanţa originară... O certitudine totuşi: teza „sărăciei generalizate" trebuie reconsiderată, cu atît mai mult cu cît „aşteptările" (profituri scontate) şi „atributele" (legături de dependenţă) diferă destul de mult de la o persoană la alta. Imaginarul actorilor sociali întăreşte această ambivalenţă şi arbitrajele reţinute (ierarhia priorităţilor şi mijloacelor de acţiune) se deschid asupra unor reglări* punctuale, supuse unor reactualizări frecvente. Nimic nu este deci dobîndit în mod cert: nici chiar o „căsătorie frumoasă" nu garantează dividende mari.

Sentimentele şi interesele fac oare, în definitiv, casă bună? După unii autori, logica dragostei nu contrazice logica socială, ci o dublează. Această concordanţă nu este totuşi perfectă. Să considerăm, din acest punct de vedere, legătura (verificată empiric) dintre celibatul feminin şi reuşita profesională. Teoria anglo-saxonă a fezabilităţii (*feasability*) - numai femeile cu un nivel suficient al resurselor se pot căsători - nu ne este aici de nici un ajutor. Pentru a rezolva acest aparent paradox au fost avansate mai multe explicaţii: autoexcludere (capacitate de autonomie), ecuaţia „femei cu diplomă = femei periculoase" (mulţi pretendenţi nu apreciază o eventuală dominare culturală)... Trebuie adăugată şi nesincronizarea dintre perioada de formare şi calendarul matrimonial: atunci cînd căutarea partenerului se face mai tîrziu, oportunităţile sînt mai rare.

■ O REALITATE MAI COMPLEXĂ. În pofida gravităţii lor, faptele constatate anterior nu conduc la declinul ireversibil al instituţiei familiale (L. Roussel, 1989). Aceasta îşi manifestă capacitatea de adaptare, inventează noi reglări* şi readuce în actualitate ataşamentul faţă de fericirea conjugală. Schimbarea este deci departe de a dărîma acest edificiu...

Anchetele de opinie indică, de fapt, o revenire în forţă a valorilor tradiţionale. Afirmaţia că mariajul a devenit o cutumă desuetă sau o practică perimată pare exagerată. Pentru majoritatea persoanelor chestionate reuşita în viaţa de cuplu constituie un obiectiv prioritar, care nu poate fi atins decît prin fidelitate, respect reciproc şi înţelegere. Universul familial primează asupra mediului profesional, cercului de prieteni sau distracţiilor: este singurul loc în care individul se simte „bine", „destins" sau „în securitate". „Căminele închise" şi „uşile încuiate" nu mai dau naştere unor contestări virulente. Li se atribuie, chiar, facultatea de a transmite în mod eficient bunele maniere, respectul faţă de celălalt şi sentimentul responsabilităţii. Acest consens se regăseşte, foarte clar afirmat, la adolescenţi, două treimi dintre aceştia declară că au relaţii privilegiate cu părinţii lor (ascultare, încredere reciprocă).

După epoca de aur a Statului-providenţă şi a militantismului, sînt redescoperite virtuţile microgrupurilor de socializare*. Acestea din urmă protejează împotriva agresiunilor exterioare şi se pretează la o investiţie afectivă imediată. Sînt astfel bine cunoscute nevoile de autonomie, de exprimare personală şi de înrădăcinare. Satisfacţiile obţinute aici nu apar ca efemere sau iluzorii.

Există şi alte stereotipuri* care trebuie combătute. S-a crezut mult timp - pe urmele lui T. Parsons - că urbanizarea şi industrializarea au antrenat „nuclearizarea" familiei. Această secvenţă cauzală se sprijină pe o paradigmă funcţionalistă*. Teza astfel dezvoltată afirmă că evoluţia economică şi constrîngerile mobilităţii* segmentează legăturile de rudenie, reducînd dimensiunile grupului domestic*. Acesta slăbeşte pînă la a nu mai fi

decît o unitate de consum şi loc de găzduire. Controlul asupra actului productiv îi scapă (salarizare), iar prerogativele în materie de îngrijire sau de educaţie nu mai sînt doar de resortul său...

O astfel de viziune face necesare numeroase corecturi. Studiile istoricilor (P. Laslett, R. Wall) şi cele ale demografilor (H. Léridon) au demonstrat că în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea „gradul de coabitare" - ţinînd seama de rata mortalităţii - nu era dintre cele mai ridicate. De altfel, vitalitatea reţelelor de rudenie* nu s-a dezminţit niciodată. Fie că este vorba de dispoziţii testamentare, de donaţii sau de moşteniri, solidaritatea între generaţii continuă să prevaleze. Aceste ajutoare, constante sau ocazionale, ascultă de o logică de „subzistenţă" şi de „promovare" în acelaşi timp. Ele se manifestă în diverse moduri: servicii de pază, împrumuturi financiare, inserţie profesională .. (A. Pitrou, 1978).

Cuplurile tinere, la rîndul lor, nu ramîn inactive. Susţinerea afectivă este cu atît mai apreciată în caz de boală. Proximitatea rezidenţială nu a dispărut nici ea: 75% dintre copiii căsătoriţi locuiesc la mai puţin de 20 km de părinţii lor. De la viaţa cotidiană* la riturile* de trecere (botez, prima comuniune, înmormîntare), ocaziile de întîlnire sînt facilitate. Toate aceste contacte întăresc coeziunea şi omogenitatea. Unele practici de nepotism îşi au originea aici (să ne gîndim la coşarii din Savoia, la zidarii din Creuse sau la vînzătorii de limonadă din Cantal). Informaţiile schimbate sînt uneori de un mare interes, ele putînd să fie folosite pentru dobîndirea unor relaţii noi, a unei locuinţe sau a unei slujbe. Toate aceste evoluţii contrazic perspectivele nuclearizării. Vicisitudinile conjuncturii nu condamnă dinamica familială, ci o întăresc. Departe de a fi limitată la societăţile rurale, influenţa înrudirii (funcţii afective, rituale sau simbolice) rămîne la fel de puternică.

▷ Feminizarea locurilor de muncă ▷ Filiaţie ▷ Homogamie ▷ Indicatori demografici ▷ Organizarea sferei domestice ▷ Înrudire

● ARIÈS Philippe, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960.

COMMAILLE Jacques, *Le Divorce en France: de la loi de 1975 à la sociologie du divorce*. Paris, La documentation française, 1980.

GIRARD Alain, *Le Choix du conjoint: une enquête psycho-sociologique en France*. Paris, PUF, 1964.

KELLERHALS Jean, TROUTOT Pierre-Yves, LAZÉGA Emmanuel, *Microsociologie de la famille*, Paris, PUF, 1984.

KESSLER Dominique, MASSON André (coordonat de), *Cycles de vie et générations*. Paris, Economica, 1985.

MICHEL Andrée, *Sociologie de la famille et du mariage*, Paris, PUF, 1972.

PITROU Agnès, *Vivre sans famille? Les solidarités familiales dans le monde d'aujourd'hui*, Toulouse, Privat, 1978.

ROUSSEL Louis, *La Famille incertaine*, Paris, O. Jacob, 1989.

SÉGALEN Martine, *Sociologie de la famille*, Paris, A. Colin, 1981.

SHORTER Edward, *Naissance de la famille moderne. XVIIIe-XXe siècle*, trad. fr., Paris, Le Seuil, 1977 (prima ediţie 1975).

Fapt social (Fait social). ■ Este considerat fapt social „orice mod de a acţiona, fixat sau nu, susceptibil de a exercita asupra individului o constrîngere exterioară". Regăsim, în spatele acestei definiţii, concepţia durkheimiană despre sociologie. Principalele presupoziţii:

- Individul se naşte din societate şi nu invers;
- Fiecare din noi crede că nu se supune decît lui însuşi, cînd de fapt este jucăria forţelor colective;
- Conştiinţa colectivă*, adică „ansamblul credinţelor şi sentimentelor comune mediei membrilor unei societăţi", formează un sistem determinat, cu o viaţă proprie;
- A explica un fenomen social înseamnă a-i căuta cauza eficientă.

■ În diferitele sale lucrări, E. Durkheim (1858-1917) va rămîne fidel acestui cadru de analiză. Cîteva ilustrări:

- „Dacă solidaritatea mecanică a precedat solidaritatea organică, nu se pot explica feno-

menele de diferenţiere pornind de la indivizi" (*De la division du travail social*, 1893);

- „Curentele suicidogene au originea nu în individ, ci în colectivitate" (*Le Suicide*, 1897);

- „Societatea trezeşte în noi sentimentul divinului şi devine astfel obiect pentru credinţă şi pentru cult" (*Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912).

■ În *Essai sur le don* (1924), M. Mauss va introduce expresia de „fapt social total", subliniind astfel „intensitatea legăturilor organice dintre fenomenele juridice, economice, religioase sau simbolice".

Fascism (Fascisme). Fenomenul fascist apare în perioada interbelică. Trei piloni de susţinere: totalitarism*, corporatism, naţionalism*. Mai multe variante (modelul mussolinian, cel franchist sau cel hitlerist), dar acelaşi refuz al democraţiei* şi al ordinii republicane. O lucrare de referinţă: H. Arendt, *Le Système totalitaire*, trad. fr., Paris, Le Seuil, 1975 (prima ediţie 1945). Cf., de asemenea, sinteza lui P. Milza, *Le Fascisme français. Passé et présent*, Paris, Flammarion, 1989.

Feminism (Féminisme). Mişcare socială ale cărei obiective sînt apărarea drepturilor femeilor şi reducerea inegalităţilor* dintre sexe. În Franţa, în anii '70, adoptarea (după numeroase dezbateri) a unor legi privind controlul naşterilor şi egalitatea profesională. Analize ale patriarhatului ca cel mai vechi mod de dominare, ireductibil la capitalism. În perioada actuală, întrebările vizează mai degrabă practicile concrete decît dispoziţiile legale. De exemplu, în ce măsură legislaţia a fost tradusă în politicile de recrutare sau de promovare ale întreprinderilor? În plan teoretic, problema diferenţei între sexe tinde să fie repusă în cadrul unei analize a raporturilor sociale. ▶ Relaţii sociale legate de sex

Feminizarea locurilor de muncă (Féminisation des emplois). În materie de activitate profesională, comportamentele bărbaţilor şi femeilor rămîn încă foarte diferite. În funcţie de tipul de populaţie avut în vedere, „raportarea la slujbă" este prezentată, tradiţional, fie ca o constrîngere sau o datorie, fie în termeni de alegere personală. Să ilustrăm acest clivaj prin următoarea observaţie: între 25 şi 55 de ani, mai mult de 95% dintre bărbaţi sînt consideraţi ca activi, în timp ce, pentru acelaşi segment de vîrstă, feminizarea mîinii de lucru nu înregistrează decît procentaje mult mai modeste, de ordinul 2/3. Distanţa este şi mai mare în cazul mamelor cu trei copii sau mai mulţi. Cu toate acestea, de aproximativ 20 de ani, din ce în ce mai multe femei se integrează în piaţa forţei de muncă: 38,6% în 1968, 42,3% în 1975 şi 46% în 1986. Este vorba de o tendinţă de fond, pe care unii o consideră „ireversibilă". Din această perspectivă, două mari axe trebuie menţionate: pe de o parte, transformarea structurilor familiale şi modificarea mentalităţilor; pe de alta, dinamica sistemului productiv (evoluţia structurii locurilor de muncă şi a modurilor de gestionare a personalului).

Extinderea muncii feminine, măsurată prin intermediul ratelor de activitate şi al creşterii efectivelor, nu s-a dezminţit, în pofida rupturii din 1973-1974. Interpretarea unor anchete permite evidenţierea principalilor factori explicativi. Dacă vîrsta*, mediul familial sau nivelul de instruire au un rol foarte important, alţi parametri, cum ar fi regiunea de rezidenţă sau mediul social, au un impact mai scăzut.

Să examinăm, pentru început, influenţa pe care o are vîrsta*. Rata de activitate feminină creşte accentuat de la 16 la 25 de ani, scade treptat pînă la 55 de ani, după care scade brusc. Absenţa segmentului 30-50 de ani caracterizează recensămîntul din 1982 în raport cu recensămintele anterioare. Aceste evoluţii sînt reflexul unei mai mari continuităţi în viaţa profesională: femeile active îşi întrerup mai rar exercitarea meseriei sau o reiau mai repede. Al doilea factor important: *structura familială*. În 1975, aproximativ 80% dintre celibatare participau deja la activitatea economică. În pofida conjuncturii dificile, ele şi-au ameliorat poziţiile. Dar cele care au contribuit cel mai mult la această creştere a ratei de activitate sînt mamele cu unul sau doi copii. Creşterea *nivelului de instruire** favorizează şi ea această mişcare de ansamblu. Aceasta apare într-un mod foarte clar pentru segmentul 25-34 de ani. Să precizăm, în sfîrşit, faptul că descentralizarea locurilor de muncă nu a atenuat disparităţile regionale şi că ratele de activitate rămîn, în mod tradiţional, mai ridicate (între 60 şi 70%) pentru soţiile agricultorilor, meşteşugarilor sau comercianţilor. Printre cele al căror soţ este salariat, soţiile funcţionarilor sau cadrelor sînt cele care au de cele mai multe ori o slujbă; dimpotrivă, la extremităţile scării sociale (adică pentru soţiile muncitorilor sau, dimpotrivă, ale celor cu profesii intelectuale superioare) feminizarea mîinii de lucru este cea mai redusă (puţin mai mult de 50%).

Analizele teoretice centrate pe fenomene de flexiune conjuncturală trebuie luate şi ele în discuţie. Sensibilitatea ratelor de activitate, în perioadă de criză, antrenează *a priori* două efecte contradictorii asupra ofertei de lucru: pe de o parte, efectul muncitorului suplimentar, pe de alta, efectul muncitorului descurajat. În primul caz, micşorarea ofertei de muncă îi incită pe inactivi să muncească pentru a compensa pierderea de venit determinată de dificultăţile de inserţie ale capului familiei. Cînd intervine descurajarea, activităţile sînt amînate. Chiar dacă economiştii nu sînt de acord cu metodele folosite, concluziile lor converg spre aceeaşi idee: creşterea sau menţinerea unui nivel ridicat al şomajului exercită un efect depresiv asupra mîinii de lucru feminine.

Studii mai recente au determinat însă reconsiderarea acestei perspective: dificultăţile conjuncturale nu se opun tendinţelor analizate mai sus (extinderea muncii feminine, creşterea ratei de activitate...). De unde confuzia unor cercetători confruntaţi cu o evoluţie greu de sesizat cu ajutorul grilelor de lectură celor mai uzuale. M. Maruani şi C. Nicole ne furnizează în acest sens, o mărturie dintre cele mai semnificative: „Timpurile sînt grele pentru sociologi şi economişti. Trăim o perioadă de criză a locurilor de muncă în care însă activitatea feminină este în plină expansiune. Ce se poate spune despre acest fapt, care dă peste cap schemele de analiză şi instrumentele conceptuale? Nu înseamnă aceasta desfiinţarea dogmelor celor mai solide? Căci, în sfîrşit, femeile, armată industrială de rezervă... primele licenţiate, ultimele angajate... criză economică, deci întoarcere la cămin...: toate acestea nu se mai leagă" (în *Revue française des Affaires sociales*, aprilie-iunie 1985, p. 23).

Evoluţia muncii femeilor se înscrie în realitate într-un proces istoric ale cărui modalităţi actuale constituie o etapă particulară. Dintr-un unghi mai empiric, ne putem pune întrebarea dacă, pe termen mediu, această etapă nu va conduce la apariţia unui model de tip „scandinav", în cadrul căruia ciclul de activitate al femeilor s-ar apropia din ce în ce mai mult de cel al bărbaţilor. ▶ Familie (sociologia ~) ▶ Relaţii sociale legate de sex

Fetişism (Fétichisme). Cult sau venerare a anumitor obiecte materiale cărora li se atribuie puteri supranaturale. Este legat de acte rituale sau de reprezentări simbolice. Caracterizează, în psihanaliză, o formă de perversiune sexuală.

Fetişismul mărfii (Fétichisme de la marchandise). Aparţine vocabularului marxist, prelungind analizele în termeni de alienare* sau reificare*. Denunţare a confuziei dintre valoarea de folosinţă şi valoarea de schimb.

Filiaţie (Filiation). Legătură creată prin naştere, dar care variază în funcţie de sistemul de înrudire*. Sînt adesea opuse filiaţia uniliniară şi filiaţia nediferenţiată. Prima desemnează o descendenţă în linie paternă sau maternă; cea de-a doua - numită şi cognată (în dreptul roman, legătură naturală pe linie femeiască - n.n.) - este de tip bilateral.

Finalitate (Finalité). Formă particulara a cauzalităţii*. Principiu potrivit căruia orice lucru există pentru un scop. Mai multe distincţii posibile: finalitatea internă sau externă, imanentă sau transcendentă, intenţională sau formală, naturală sau materială.

G

Gen (sau mod) de viaţă (Genre (ou mode) de vie). Noţiune mai largă decît cea de nivel de viaţă. Luare în considerare a dimensiunilor „calitative": raporturile cu mediul, tipuri de distracţii, bugetul de timp, forme de habitat, moduri de consum. La un acelaşi nivel al resurselor, pot corespunde practici sau comportamente diferite: importanţa statusului* social, a capitalului cultural... Cf. V. Scardigly. *L'Europe des modes de vie*. Paris. CNRS, 1987.

Generaţie (Génération). Din lat. *generare* - a da naştere. Regrupare de indivizi care au aceeaşi vîrstă* sau vîrste apropiate. Desemnează, de asemenea, intervalul de timp care separă naşterea părinţilor de cea a progeniturii lor (treizeci de ani, în medie). Cf., în demografie, analizele în termeni de cohortă*. Posibilitatea confruntărilor sau conflictelor. Cf. C. Attias-Donfut, *Sociologie des générations*. Paris, PUF, 1988.

Gnoseologie (Gnoséologie). Teoria cunoaşterii. Întrebări asupra validităţii şi pertinenţei conceptelor folosite în interpretarea lumii.

Gradualism (Gradualisme). ▷ Incrementalism

Grevă (Grève). Încetare concertată a muncii de către salariaţi, cu scopul de a exercita presiuni asupra patronului. Drept individual care se exercită în mod colectiv. Forme foarte diverse: de avertisment, perlată, „sălbatică", turnantă...

Extindere la alte contexte: greva foamei sau a chiriilor, de exemplu. Mai multe semnificaţii: formă de protest, întărirea coeziunii grupului, demonstraţie de forţă. Cf. J.-D. Reynaud. *Sociologie des conflits du travail*, Paris, PUF, 1982.

Grup (dinamică de ~) (Groupe; dynamique de). Cf. lucrările lui K. Lewin (1944). Psiholog din şcoala de la Berlin, emigrat în Statele Unite ale Americii, Lewin a aplicat în studierea grupurilor mici principiile psihologiei formei*. După cum percepţia vizează structuri* şi nu elemente, tot astfel acţiunea individuală trebuie explicată prin relaţiile care se stabilesc între subiect şi mediul său şi nu prin simple reacţii la modificările acestuia. În cadrul unui grup participanţii intră în interacţiune*, iar energiile lor se completează sau luptă între ele, formînd un sistem de echilibru cvasistaţionar. Sîntem deci confruntaţi cu un cîmp de forţe, care trebuie studiat ca o totalitate dinamică.

Dintre diferitele experienţe întreprinse de Lewin, este celebră cea realizată în colaborare cu Lippitt şi White asupra echilibrului satisfacţie-frustrare* în cadrul grupurilor de copii supuşi diferitelor tipuri de *leadership*, nu numai pentru că, la terminarea războiului, se adeverea idealul democrafic, ci şi pentru că a permis fondarea unui stil de conducere care va fi apoi reluat în învăţarea relaţiilor umane*.

Şi alte curente au încercat să înţeleagă funcţionarea intimă a grupurilor. Să cităm sociometria (J.L. Moreno), analiza interacţiunilor (R. Bales) sau a minorităţilor (S. Moscovici), interpretările psihanalitice (D. Anzieu, M. Pagès). Cf. D. Anzieu şi J.-Y. Martin, *La Dynamique des groupes restreints*. Paris, PUF, 1971. ▷ Behaviorism ▷ Cîmp ▷ Inconştient colectiv ▷ Sociometrie

Grup de presiune (Groupe de pression). ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Grup de referinţă/de apartenenţă (Groupe de référence/d'appartenance).

■ Grupuri de referinţă (GR): cele la care „individul se ataşează personal, în calitate de membru actual, sau la care speră să se ataşeze psihologic; cele cu care se identifică sau cu care doreşte să se identifice" (M. Sherif, 1948).

■ Grup de apartenenţă: cel căruia individul spune (sau se presupune) că îi aparţine.

■ Noţiunea de GR a fost introdusă de H. Hyman, în 1942, pentru a explica aspectul subiectiv al statusului social: acesta nu se poate deduce doar din factorii obiectivi (venit, educaţie), ci este perceput şi estimat în raport cu entităţi sau persoane cu care subiectul se identifică sau se compară. GR joacă deci în primul rînd un rol important în constituirea eului social, furnizînd cadrul estimărilor noastre. Dar, alături de această funcţie comparativă (grupul serveşte ca reper pentru autoevaluare), H. Kelly subliniază, de asemenea, funcţia sa normativă (grupul este un model de imitat). Cf. „Deux fonctions des groupes de référence", în A. Lévy, *Psychologie sociale. Textes fondamentaux*, Paris, Dunoud, 1966.

În sociologie, contextul cunoscut în care apare termenul rămîne cel în care îl pune R. Merton în interpretarea pe care o dă studiilor lui S. A. Stouffer *şi alţii*, *The American Soldier* (1949). Este arătată atît multiplicitatea GR, cît şi rolul pe care acestea îl joacă în „frustrarea relativă" şi în mobilitatea socială* (cf. R. Merton *Elements de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965, cap. 7, 8; prima ediţie 1949).

Trebuie să observăm că termenul de „grup" este destul de ambiguu, întrucît desemnează în acelaşi timp grupuri concrete, straturi sau categorii sociale, chiar indivizi luaţi ca model. Expresia „centru de referinţă", propusă de J. Maisonneuve (1973), ar fi, fără îndoială, mai pertinentă. Cf. de asemenea sinteza asupra acestui subiect făcută de J.-C. Deschamps în W. Doise *şi alţii*, *Psychologie sociale expérimentale*, Paris, A. Colin, 1978. ▷ Conformare ▷ Rol ▷ Status ▷ Socializare

Grup domestic (Groupe domestique) ▶ Familie (sociologia ~)

H

Habitus (Habitus). Termen care se regăseşte deja la Aristotel. Utilizat actualmente în sociologie în cadrul curentului animat de Pierre Bourdieu. Desemnează sistemul de dispoziţii durabile dobîndite de individ în cursul procesului de socializare*. Se prezintă ca produsul activ al condiţiilor sociale anterioare şi, în acelaşi timp, ca principiul generator al practicilor şi reprezentărilor care îi permit individului să construiască strategii anticipative. Potrivit lui Bourdieu, această noţiune contribuie la depăşirea opoziţiei dintre punctul de vedere obiectivist şi cel subiectivist, dintre forţele exterioare structurii sociale şi forţele interioare, provenite din deciziile libere ale indivizilor.

„Interiorizare a exteriorităţii", habitusul, produs al unei activităţi de inculcare şi încorporare, serveşte ca suport pentru punerea în corespondenţă a posibilităţilor obiective şi strategiilor subiective, asigurînd în acelaşi timp relativa independenţă a practicilor în raport cu determinările exterioare ale prezentului imediat. Ar exista astfel compatibilitate între omogenizarea practicilor şi reprezentărilor în interiorul grupurilor sau colectivelor supuse unor condiţii similare de existenţă şi singularitatea traiectoriilor sociale. Pentru o analiză aprofundată, cf. F. Héran, „La seconde nature de l'habitus. Tradition philosophique et sens commun dans le langage sociologique", în *Revue française de sociologie*, 28 (3), iulie-septembrie 1987, p. 385-416. ▶ Identităţi

Halo (efect de ~) (Halo; effet de). Numit şi efect de contagiune. Persoana anchetată, de exemplu, poate fi influenţată, în mod mai mult sau mai puţin conştient, de răspunsurile pe care le-a dat la întrebările precedente.

nea, vorba de a explica demersul actorilor sociali ce întreprind acţiuni cărora ei le acordă semnificaţii construite cu ocazia interacţiunilor* vieţii cotidiene. Exemplul dezvoltat de Becker (1985, p. 25) arată în ce fel se modelează identităţile deviante. *Outsider*-ul este individul „considerat ca străin de grup" şi, în acelaşi timp, cel care consideră că „cei care îl judecă sînt străini de universul său". Trebuie deci elucidate situaţiile în care norma* este aplicată sau transgresată, dar şi procesele care pe unii îi determină să o respecte, iar pe alţii să o respingă. Devianţa* este, în acest sens, „o proprietate nu a comportamentului însuşi, ci a interacţiunii dintre persoana care comite actul şi cele care reacţionează la acest act" (*ibid.*, p. 38). Ea este „produsul unei tranzacţii efectuate între un grup social şi un individ care, în ochii grupului, a transgresat o normă" (*ibid.*, p. 33). Becker poate astfel propune un model secvenţial de construire a unei identităţi printr-o serie de angajări în grupuri deviante organizate. Se asociază astfel un proces progresiv de stigmatizare* care influenţează participarea individului la viaţa socială şi evoluţia imaginii de sine. Se ajunge la o teorie a etichetării*, în care se pune accentul pe procesul de atribuire a identităţii (putere de definire, control al reprezentărilor). Stigmatizarea apare aici ca o predicţie care contribuie la propria realizare (*self-fulfilling prophecy*). Conştientizarea şi acceptarea etichetei favorizează sentimentul apartenenţei la grupul deviant. Construirea identităţii apare astfel în acelaşi timp ca o construire a imaginii de sine, sentiment de excludere sau de participare la grupuri sociale mai mult sau mai puţin organizate, acceptare sau respingere a unor norme, valori* sau semnificaţii. Ea este impusă şi inculcată concomitent prin intermediul atribuirii de etichete şi statusuri* (identitatea pentru celălalt), fiind acceptată şi interiorizată prin intermediul sentimentului de apartenenţă (identitate pentru sine).

Teoria practicii şi conceptul de habitus* (Bourdieu, 1980, p. 88) contribuie dintr-un alt unghi la elucidarea problemei construcţiei identitare. Habitusul este definit ca „sisteme de dispoziţii durabile şi transpozabile, structurante în calitate de principii generatoare şi organizatoare de practici şi de reprezentări care pot fi adaptate în mod obiectiv scopului lor fără a presupune viziunea conştientă a scopurilor şi stăpînirea mijloacelor necesare pentru a le atinge, reglate în mod obiectiv, fără a fi produsul supunerii la reguli, şi orchestrate colectiv, fără a fi produsul acţiunii organizatoare a unui dirijor". Noţiunea de habitus, integrînd practici individuale şi colective, permite ieşirea din dilema individual/colectiv, interioritate/exterioritate, identitate pentru sine/identitate pentru celălalt, apartenenţă/atribuire. Instrument de „interiorizare a exteriorităţii", habitusul îi dă individului ocazia de a dezvolta practici trăite ca o creaţie liberă şi imprevizibilă, chiar şi atunci cînd acestea sînt înscrise din punct de vedere social în limitele legate de condiţiile de construire a acestui habitus. Eficacitatea socializării*, „proces pur social şi aproape magic", este legată de transformarea diferenţelor sociale sau instituţionale în diferenţe individuale. Inculcarea se prelungeşte în încorporare. Probabilitatea obiectivă de a dobîndi un anumit status social este trăită ca speranţă subiectivă de a aparţine unui grup. Teoria habitusului face astfel legătura între identitatea individuală şi identitatea de grup. Dacă ea pune accentul pe condiţionările* sociale şi pe omogenitatea practicilor şi reprezentărilor* colective, ia, totodată, în calcul şi diversitatea: „Fiecare sistem individual de dispoziţii este o variantă structurală a altora, în care este exprimată singularitatea poziţiei în interiorul clasei şi al traiectoriei, distanţarea în raport cu stilul propriu al clasei şi al epocii" (Bourdieu, 1980, p. 101).

Pentru sociologi, problema centrală este deci cea a producerii identităţilor individuale şi colective. Identitatea este o definiţie socială a unei realităţi individuale, personală în cazul actorilor singulari, impersonală în cazul entităţilor colective. Organizarea socială este cea care îi dă forma sa organizării „sinelui". Faptul cel mai imediat este conştiinţa pe care indivizii o capătă în legătură cu ceea ce li se întîmplă şi cu ceea ce fac. Dimpotrivă, structurile* (limbaj, organizaţii, instituţii...), care constrîng şi obiectivează experienţa, se caracterizează prin opacitate. Lumea socială obiectivă apare la început ca exterioară actorilor (Berger, Luckmann, 1986). Identitatea subiectivă (identitatea pentru sine) a individului conştient de sine ca actor chiar în timpul desfăşurării acţiunii, are un conţinut simbolic socialmente produs. Experienţa individuală este astfel transformată în participare la o lume simbolică împărtăşită. Prin procesul de obiectivare noi experimentăm lumea exterioară ca o realitate care impune sau atribuie o identitate obiectivă (identitate pentru celălalt). Discontinuitatea, tensiunea şi conflictul între aceste două moduri ale identităţii marchează etapele socializării* primare, din timpul primei perioade a copilăriei. În interacţiunile sociale, identitatea subiectivă şi cea obiectivă, sentimentele de apartenenţă şi regulile de atribuire se confruntă. Interiorizarea* realităţii sociale obiectivate permite individului să dezvolte identificări afective prin intermediul învăţărilor* cognitive. La vîrsta adultă (Goffman, 1973), eventuale rupturi biografice pot reactiva disjuncţia dintre identitatea subiectivă („identitatea socială reală") şi identitatea obiectivă („identitatea socială virtuală"), favorizînd astfel procese de conversie, de destructurare/restructurare a identităţilor (socializare secundară).

■ IDENTITATE LA LOCUL DE MUNCĂ ŞI IDENTITATE PROFESIONALĂ. Noţiunea de identitate poate fi utilă în sociologie dacă se distanţează de tradiţia psihologică şi în măsura în care ea ajută la gîndirea relaţiilor dintre categoriile sociale legitime (statusuri sociale sau profesionale) şi reprezentările* subiective pe care şi le fac indivizii în legătură cu poziţia lor socială. Ele permit înţelegerea sentimentelor de apartenenţă, decalaj sau excludere. Cuplată cu noţiunea de socializare*, ea încearcă să surprindă traiectoriile sociale în dubla lor dimensiune, obiectivă şi subiectivă, în transformările succesive şi în multidimensionalitatea lor.

Noţiunea de identitate a fost astfel folosită mai ales în analiza conduitelor muncitorilor (Sainsaulieu, 1977, p. 319). Conceptul „acoperă acel cîmp al raporturilor umane în care subiectul încearcă să opereze o sinteză între forţele interne şi forţele externe ale acţiunii sale, între ceea ce este pentru el şi ceea ce este pentru ceilalţi. Dacă există identitate personală, aceasta este pentru că există recunoaştere de către ceilalţi - care nu este acordată în mod obligatoriu - înscrisă într-un joc de forţe sociale". Ca proces strîns legat de identificare şi de diferenţiere*, accesul la identitate se joacă în dublul registru al sentimentelor şi al puterii sociale. Identitatea se traduce în acelaşi timp prin sentimentul de apartenenţă la unul sau mai multe colective în care un individ este recunoscut social, prin posibilitatea de a se distinge prin construirea diferenţei, prin capacitatea de a conferi un sens durabil experienţei trăite. Pornind de la numeroase cercetări efectuate în întreprinderi, Sainsaulieu distinge patru tipuri de „identitate la locul de muncă":

1. Identitatea fuzională este caracteristică situaţiilor puternic constrînse, controlate şi raţionalizate, care privează individul de orice iniţiativă, de orice putere asupra executării sarcinilor sale şi de orice control al viitorului său în întreprindere. Mijloacele prin care individul iese din izolare sînt solidaritatea conformistă cu colegii săi de muncă şi supunerea faţă de autoritatea ierarhică directă; în lipsă de identitate individuală, el încearcă să construiască o identitate colectivă, care să îi ofere o oarecare marjă de manevră în jocul social. Această identitate este, în opinia autorului, caracteristică pentru muncitorii specializaţi.

2. Identitatea de retragere apare, în acelaşi tip de situaţii, la muncitorii puţin calificaţi. Nesatisfăcuţi sau lipsiţi de motivare, aceştia refuză implicarea în relaţii interpersonale sau în grupuri formale sau informale. Lumea atelierului este pentru ei o lume a obligaţiei şi a impersonalităţii: impunere a sarcinilor, repetitivitate a gesturilor, supunere obligatorie faţă de ierarhie. Au o concepţie instrumentală despre muncă, principalele lor investiţii sociale fiind altundeva. Dintre muncitorii specializaţi, femeile, tinerii sau imigranţii aleg, potrivit lui Sainsaulieu, strategia dezangajării.

3. Identitatea de negociere se raportează la mediu, făcînd apel la calificarea* profesio-

mai ales fizica) au o vocaţie „nomotetică": vizează stabilirea de legi generale. Cf. dezbaterile explicare*/înţelegere*. ▶ Metodologia ştiinţelor sociale ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Ierarhie socială (Hiérarchie sociale). Grupurile nu sînt numai diferite unele de celelalte (stratificare*), ele se clasifică şi pe o scară a puterii*, prestigiului* şi venitului. ▶ Mobilitate socială

Imaginar (Imaginaire) ▶ Viaţa cotidiană (sociologia ~)

Imitaţie (Imitation). Din lat. *imitatio* - imagine. Conduita copiată după modele a căror reproducere este considerată dezirabilă. Potrivit lui Gabriel Tarde (1843-1904), proces fundamental de coeziune socială. Controverse în această privinţă cu É. Durkheim (cf. în special *Le Suicide*, 1897). În zilele noastre, problematica fenomenelor de modă* sau de influenţă*.

Imperialism (Impérialisme).
■ În anii '60, popularitatea marxismului în anumite cercuri (tiers-mondiste, în special) era legată în mare parte de teoria imperialismului. Or, în mod curios, pasajele pe care Marx le-a consacrat acestui subiect sînt foarte succinte. În Cartea a III-a a *Capitalului*, Marx descrie destul de sumar concentrarea capitalismului, importanţa crescîndă a societăţilor anonime şi întărirea controlului bancar asupra producţiei industriale. Într-un mod mai direct este subliniat, tot aici, faptul că una din frînele scăderii tendenţiale a ratei profitului este comerţul exterior. Mai precis, cîştigurile realizate se datorează diminuării preţului materiilor prime şi exploatării forţei de muncă, aceşti doi factori contribuind la reducerea costurilor de producţie.

Este evident faptul că aceste cîteva remarci nu pot fi suficiente pentru fondarea unei teorii a imperialismului. Aceasta va fi aprofundată mai degrabă în secolul XX de către Hobson (*Imperialismul*, 1902), Hilferding (*Capitalul financiar*, 1910) şi Buharin (în 1915), pentru a nu îi cita decît pe aceştia. Ea va fi apoi popularizată de Lenin în 1916 într-un opuscul de vulgarizare publicat sub titlul *Imperialismul, stadiul ultim al capitalismului.*

În această lucrare Lenin rezumă principalele elemente, explicînd de ce, la un moment dat, capitalismul este constrîns să se orienteze spre exterior, deci spre „colonii" sau spre „periferie". Imperialismul, spune el, apare atunci cînd capitalismul este în faza sa de maturitate, care se manifestă prin dominarea monopolurilor şi a capitalului financiar. Această acaparare devine necesară atît datorită tendinţei cronice a capitalismului* spre subconsum, cît şi prin prezenţa unei rezerve naţionale nefolosite. În general, insuficienţa cererii efective, legată ea însăşi de contradicţiile sistemului, este cea care explică această căutare a unor debuşeuri exterioare.

■ Diferite forme, de-a lungul istoriei: militar, politic, cultural... Problematica colonizării, a schimbului inegal, a „dezvoltării subdezvoltării".

In-group/out-group (In-group/out-group). Termeni folosiţi de W.G. Sumner (1840-1910). Grup de apartenenţă în opoziţie cu alte grupuri exterioare.

Inconştient colectiv (Inconscient collectif). Jung teoretizează ideea unui inconştient colectiv, prezentă deja în formă latentă în opera lui Freud, şi afirmă existenţa acestuia, distinctă de inconştientul individual. Prin aceasta desemnează un fond comun al umanităţii, „domeniu secret, căruia îi putem surprinde murmurul, dar care ne alunecă printre degete", structurat de arhetipuri*, care sînt sursele miturilor*, poveştilor, legendelor, simbolurilor*. Cu toate acestea, cînd este vorba de explorarea dimensiunilor inconştiente ale unei culturi*, grup* sau instituţii*, antropologii şi psihologii apelează mai degrabă la freudism. ▷ Arhetip ▷ Mit ▷ Personalitate de bază

Incrementalism (Incrémentalisme). Sinonim cu gradualism. Preferinţă pentru reforme limitate, nu pentru măsuri radicale. Tradiţie anglo-saxonă a *piecemeal engineering*-ului.

Indexicalitate (Indexicalité). Ansamblul determinanţilor care se ataşează unui cuvînt sau unei situaţii. Pentru etnometodologi* (în special Garfinkel) orice formă simbolică (enunţ, gest, regulă) comportă o „marjă de neîmplinire" (*frange d'incomplétude*). Trebuie să se meargă deci dincolo de informaţia care ne este dată şi să se ia în considerare dimensiunea „contextuală": biografia* locutorului, tipul de conversaţie, raporturile de forţe...

Indicatori demografici (Indicateurs démographiques). Vezi sinteza de la pagina următoare. ▶ Familie (sociologia ~)

Indicatori sociali (Indicateurs sociaux). Inspiraţi de exemplul statisticilor economice (contabilitatea naţională), responsabilii politici ai mai multor ţări occidentale au căutat să dispună, începînd din anii '60, de o selecţie de indici care să rezume principalele informaţii sociale disponibile (vezi lucrările lui J. Delors).

Departe de a fi exhaustivi, aceşti indicatori acoperă totuşi domenii foarte variate, cum ar fi speranţa de viaţă, habitatul, munca femeilor, educaţia, practicile culturale. Construirea lor separată, răspunzînd unor intenţii diferite, îi face însă puţin coerenţi, ceea ce nu autorizează în nici un caz o judecată globală asupra stării unei naţiuni, încă şi mai puţin speranţa de a ajunge la o explicaţie a schimbării. Într-o perspectivă mai globală şi mai sistematică, grupul lui Louis Dirn a construit un „tablou al tendinţelor evoluţiilor sociale" (cf. *La Société française en tendances*, Paris, PUF, 1990).

Publicaţiile editate de INSEE, în special *Données sociales*, reiau această perspectivă, dar furnizează date mult mai analitice.

Indice (Indice). Măsură unică obţinută pornind de la sintetizarea unei baterii de indicatori, ale căror relaţii cu conceptul pe care trebuie să îl reprezinte nu sînt decît probabilistice şi variază în funcţie de împrejurări. Numeroase probleme de ordin metodologic (în special cînd este vorba de variabile calitative). Cf. lucrările lui P. Lazarsfeld (în special *Philosophie des sciences sociales*, Paris, Gallimard, 1970).

Individualism (Individualisme). Doctrină potrivit căreia individul constituie fundamentul tuturor valorilor, adevărata realitate. Corespunde, la Durkheim, procesului de diferenţiere* (risc de anomie*). Conotaţie în general negativă: egoism, narcisism, întoarcere către sine... Pentru o abordare istorică, cf. lucrarea clasică a lui C. Macpherson, *La Théorie politique de l'individualisme possessif de Hobbes à Locke*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1971 (prima ediţie 1962). Altă contribuţie interesantă: A. Laurent, *De l'individualisme* (Paris, PUF, 1985).

Individualism metodologic (Individualisme méthodologique). Potrivit acestei abordări (dezvoltată de autori ca Hayek, Popper sau Piaget), orice fapt social nu este decît rezultanta interacţiunii* unui ansamblu de comportamente individuale, chiar atunci cînd acestea sînt supuse influenţei normelor* sau valorilor* colective. Ansamblul structurat al raporturilor umane nu mai este deci modelat de condiţionări* în mod pasiv, ci rezultă din confruntările dintre raţionalităţi divergente. Luare în considerare a dimensiunii intenţionale şi strategice a actorilor. ▶ Paradigme sociologice

Individuaţie (Individuation). Termen scolastic, puţin folosit astăzi. Principiu conform căruia fiecare fiinţă posedă nu numai un tip specific, ci şi o existenţă singulară, concretă, determinată în timp şi spaţiu. Considerat uneori sinonim cu „individualizare" (slăbire a legăturilor care unesc individul şi societatea).

Inegalităţi sociale (Inégalités sociales). De la Montesquieu, Marx sau Durkheim, tema inegalităţilor ocupă un loc central, atît în sociologie, cît şi în filozofie sau ştiinţe politice. Măsurînd diferenţele de status*, venit sau profesie*, sînt puse în evidenţă avantaje sau

Cîţiva indicatori uzuali

■ RATA NATALITĂŢII. Raportul dintre numărul nou-născuţilor vii dintr-o perioadă (un an, în general) şi populaţia totală la mijlocul acelei perioade.

■ RATA FECUNDITĂŢII PE VÎRSTE. Raportul dintre numărul copiilor născuţi de femei de aceeaşi generaţie şi efectivul generaţiei la începutul perioadei. Suma ratelor de fecunditate pentru femeile de la 15 la 49 de ani (stabilită pentru acelaşi an) este numită suma naşterilor reduse.

■ RATA FECUNDITĂŢII GENERALE. Raportul dintre numărul naşterilor dintr-o perioadă (un an, în general) şi populaţia de femei fecunde la mijlocul perioadei. Femeile considerate fecunde sînt cele cu vîrsta cuprinsă între 15 şi 49 de ani.

■ SUMA NAŞTERILOR REDUSE (sau indicator conjunctural de fecunditate). Suma ansamblului ratelor de fecunditate pe vîrste pentru un anumit an. Indică numărul mediu de copii pe care i-ar aduce pe lume fiecare femeie dintr-o generaţie fictivă în timpul vieţii sale fecunde cu ratele pe vîrste identice cu cele observate în anul respectiv.

■ RATA BRUTĂ A REPRODUCERII. Numărul fetelor pe care le-ar aduce pe lume o generaţie fictivă de 100 de femei supuse, pentru fiecare vîrstă, condiţiilor de fecunditate observate în anul respectiv. Acest număr este egal cu suma naşterilor reduse multiplicată cu 48,8%, proporţia fetelor în fiecare generaţie.

■ EXCEDENT NATURAL. Diferenţa dintre numărul naşterilor şi numărul deceselor înregistrate într-o perioadă. Cuvîntul „excedent" este justificat de faptul că, în general, numărul naşterilor este superior celui al deceselor. În situaţia inversă este vorba de un excedent natural negativ (cazul Franţei între 1935 şi 1944 şi al Germaniei Federale după 1972).

■ SOLDA MIGRATOARE. Diferenţa în cursul unei perioade, dintre numărul persoanelor care vin să locuiască într-o ţară (imigraţie) şi numărul celor care pleacă să locuiască în străinătate (emigraţie). Noţiunea de soldă migratoare se aplică oricărui fel de unitate teritorială (regiune, departament, comună etc.), dar ia în considerare, în acest caz, nu numai schimburile cu străinătatea (migraţii exterioare), ci şi schimburile cu alte unităţi teritoriale (migraţii interioare).

■ RATA CREŞTERII NATURALE (SAU A EXCEDENTULUI NATURAL). Raportul dintre mărimea considerată a populaţiei medii a perioadei (media populaţiilor de la două date de 1 ianuarie succesive).

(*Sursa*: INSEE, *Tableaux de l'économie française*, 1989, p. 26-30.)

handicapuri legate de apartenenţa la un grup* sau altul, de poziţia în stratificarea* socială. Prima problemă este cea a măsurării inegalităţilor. Atunci cînd se afirmă, de exemplu, că inegalităţile de salariu dintre bărbaţi şi femei scad, enunţul este ambiguu atît timp cît nu se precizează că este vorba de o reducere a diferenţei absolute (diferenţa dintre salariile medii) sau a diferenţei relative (raportul dintre această diferenţă şi salariul mediu al bărbaţilor). Unele dezbateri asupra tendinţei din societăţile dezvoltate spre o reducere a inegalităţilor se lovesc de acest tip de obstacol.

A doua problemă, mai importantă, face parte dintr-o constatare. Dacă, folosind diverse măsurători, se observă o reducere a inegalităţii şanselor şcolare, aceasta nu este însoţită în mod necesar şi de o modificare profundă a mobilităţii intergeneraţionale*. Cum poate fi explicat un asemenea paradox? Unii autori vor face referire la o „logică a reproducerii*" (P. Bourdieu, J.-C. Passeron), alţii vor argumenta în termeni de „efecte de sistem" (R. Boudon). ▷ Anderson (paradoxul lui ~) ▶ Educaţie (sociologia ~) ▶ Mobilitate socială

Influenţă (Influence). În sens larg, se referă la orice formă de acţiune care joacă un rol determinant în comportamentul celuilalt. Despre procesul propriu-zis, vezi lucrările lui Katz şi Lazarsfeld *(Personal Influence)*. În studiile sale despre minorităţile active, S. Moscovici a reînnoit analiza, considerînd influenţa nu doar ca exprimînd un raport de dependenţă faţă de grup (ea ar fi, în acest caz, unilaterală), ci ca pe un proces simetric de negociere între colectiv şi componenţii lui (cf. *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1984). ▷ Conformare ▷ Disonanţă cognitivă ▷ Putere

Infrastructură/suprastructură (Infrastructure/superstructure). Distincţie, formulată de Marx, între fenomenele economice, determinate de raporturile de producţie, şi funcţionarea organizării sociale care ia naştere din ele. ▶ Schimbare socială

Iniţiere (rit de ~) (Initiation; rite d'). Ansamblu de ceremonii care marchează sau acompaniază o schimbare de status* (rituri de trecere), dobîndirea de puteri supranaturale sau de cunoştinţe noi (iniţieri magice), accesul la confrerii sau societăţi secrete (iniţieri religioase).

Pentru Van Gennep (creatorul termenului), riturile de trecere de la copilărie la vîrsta adultă cuprind trei mari secvenţe care se regăsesc şi în alte forme rituale: separarea (în scopul purificării); marginalizarea (vexări şi violenţe, învăţări vizînd resocializarea copilului); introducerea iniţiatului în noul său status.

Sociologii (E. Durkheim, J. Cazeneuve, R. Bastide) şi psihanaliştii (G. Roheim, G. Devereux, B. Bettelheim) au încercat, fiecare în felul său, să explice aceste comportamente în care se regăseşte în permanenţă simbolismul morţii şi învierii. Vezi A. Van Gennep, *Les Rites de passage*, Paris, Picard, 1981 (prima ediţie 1901) şi B. Bettelheim, *Les Blessures symboliques: essai d'interpretation des rites d'initiation*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1971 (prima ediţie 1954). ▷ Rituri

Inovaţie (Innovation). Procesul de inovaţie se derulează în general în următoarea succesiune: elaborarea unui corp de ipoteze, recursul la experimentare*, trecerea la producţie şi, în sfîrşit, consumul noilor produse. De la speculaţiile abstracte pînă la obiectele care constituie cotidianul, drumul este lung şi, la fiecare etapă, determinanţii sociali pot bloca sau accelera răspîndirea „progresului".

În acest sens, o teorie* nu se impune pentru că ar fi adevărată, dacă înţelegem prin adevăr corespondenţa cu datele empirice. Această corespondenţă, de fapt, nu este niciodată perfectă: numai cîteva domenii anume fac obiectul unor investigaţii specifice. În aceste condiţii, acceptarea unei noi paradigme* nu depinde doar de criterii raţionale. Revoluţia lui Galilei nu este o excepţie de la această regulă. Dacă este acceptată, aceasta nu se întîmplă doar pentru că oferă rezultate mai bune. Şi Aristotel construise o explicaţie a lumii perfect coerentă. Galilei a sfîrşit prin a triumfa pentru că s-a dovedit tactician

Să explicăm fiecare din aceste filiaţii. De la crearea sa, curentul instituţionalist încearcă să promoveze o viziune pluridisciplinară a fenomenelor economice. Aportul istoriei, sociologiei şi ştiinţelor juridice permite astfel o mai bună percepere a mecanismelor de alocare sau de redistribuire a bogăţiilor. Accentul este pus pe negocierile colective, pe practicile de acordarea a indemnizaţiilor, pe gestiunea resurselor umane*... În anii '40, rolul organizaţiilor sindicale este specificat mai clar: nu se mai vorbeşte de monopol, ci de *voice*: prezenţa delegaţilor sau reprezentanţilor reduce arbitrariul şi oferă o protecţie eficace.

Această insistenţă asupra ierarhiilor* şi sistemelor de valori* a dat naştere, ulterior, unor numeroase interpretări. Regrupaţi în jurul URPE *(Union for Radical Political Economy)*, radicalii americani văd în compartimentarea pieţei un semn al dominaţiei* capitaliste. Deţinătorii mijloacelor de poducţie „divizează pentru a guverna mai bine" prin intermediul controlului şi supravegherii mîinii de lucru. Pe de altă parte, şcoala reglării* îşi plasează unele din preocupări într-o perspectivă mai globală, cea a „raportului salarial*". Pentru „convenţionalişti", „obiectul" studiat devine mai complex: nu mai este doar o marfă, ci un ansamblu de angajamente mutuale. Evoluţia regulilor şi codificărilor trebuie astfel integrată în raţionament (teoria contractelor implicite* şi salariilor de eficienţă). ▷ Contract implicit ▷ Convenţie (de şomaj şi productivitate) ▷ Reglare (şcoala ~)

Integrare (Intégration). Cuvînt-cheie al sociologiei durkheimiene. Interiorizarea* normelor* şi valorilor* dominante. Sentiment de identificare cu grupul. Cf. de asemenea, problematica aculturaţiei* şi cea a anomiei*.

Intelectual (Intellectuel). Termen datînd de la afacerea Dreyfus. Corespunde mai vechilor „umanist" sau „filozof". Îi desemnează pe toţi cei care contribuie la producerea, exprimarea sau popularizarea unei „viziuni asupra lumii". Public şi „pieţe" specifice (mediatizare, vedetism). Cf., la A. Gramsci, expresia „intelectuali organici" (însărcinaţi cu elaborarea ideologiei clasei dominante). O lucrare clasică: R. Aron, *L'Opium des intellectuels* (Paris, Gallimard, 1955).

Intelighenţia (Intelligentsia). În Rusia ţaristă, avangardă intelectuală care milita pentru reforme. Desemnează, în zilele noastre, un grup restrîns de literaţi, artişti sau filozofi mai mult sau mai puţin avizi de publicitate şi dornici de a fi la modă (cenacluri, saloane pariziene...). Cf. analiza lui K. Mannheim (*Idéologie et utopie*, 1929) consacrată intelighenţiei fără ataşaţi *(intelligentsia sans attachés)*.

Interacţionism simbolic (Interactionnisme symbolique). Expresie creată de Herbert Blumer (1937). Curent sociologic american, foarte activ începînd din anii '50. Influenţat de G. Simmel şi G.H. Mead. Principali reprezentanţi: E. Goffman, H. Becker, E. Lemert, A. Strauss. Utilizarea monografiilor şi a observaţiei participante. Studierea interacţiunilor şi a dinamicii pe care acestea le generează. Activitatea socială este astfel definită ca un „comportament semnificativ orientat către celălalt". Abordare în termeni de reprezentare*, etichetare*, stigmatizare*. Diferite domenii de cercetare (devianţa*, minorităţile*, conflictele culturale*...). ▷ Chicago (Şcoala de la ~) ▷ Etnometodologie

Interacţiune (Interaction). Într-un sens foarte general, termen care desemnează acţiunea reciprocă a indivizilor. Se vorbeşte de interacţiuni sociale cînd li se alătură semnificaţii subiective interpretabile de către diferiţi actori, care le permit să ţină seama de comportamentul celorlalţi şi eventual să şi-l modifice pe al lor.

Se vorbeşte uneori de „interacţionism" pentru a desemna ansamblul curentelor sociologice care privilegiază studierea relaţiilor interindividuale ca fundament şi principiu explicativ al construirii grupurilor* sau instituţiilor*. Problematica agregării sau acţiunii colective (punerea în evidenţă a „efectelor de compunere"). Cf. R. Boudon, *La Logique du social. Introduction à l'analyse sociologique*, Paris, Hachette, 1979. ▷ Identităţi ▷ Mişcări sociale

Interiorizare (Intériorisation). Proces prin care normele* sociale, sancţiunile*, regulile, credinţele* şi valorile transmise în cursul socializării* sînt adoptate şi încorporate de către subiect, care le şi apropie. Învestite cu forţa pe care le-o conferă grupul care le promovează, toate aceste componente devin parte integrantă a conştiinţei individuale, fiind în acelaşi timp o rezultantă a vieţii în colectivitate.

Interpretare (Interprétation) ▷ Hermeneutică ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Interviu (Interview). Tehnică de investigare care foloseşte un proces de comunicare verbală, cu scopul de a culege un număr de informaţii în legătură cu un subiect sau o temă dată. Mai multe modalităţi: direct sau indirect, intensiv sau extensiv, de tip cognitiv sau afectiv... ▶ Anchete

Istoria vieţii (Récit de vie). Aplicare a metodei biografice. Reconsituire a traiectoriilor socio-profesionale. Cf. lucrarea lui J. Poirier, S. Clapier-Valladon şi P. Raybaut, *Les Recits de vie. Théorie et pratique* (Paris, PUF, 1983). ▷ Biografie ▷ Ciclu de viaţă

Istoricism (Historicisme). A nu se confunda cu istorismul, doctrină potrivit căreia fenomenele sociale cunosc o schimbare perpetuă. Termenul este popularizat de Karl Popper (*Misère de l'historicisme*, trad. fr., Paris, Plon, 1956, prima ediţie 1944-1945) pentru a desemna teoriile schimbării sociale* care postulează existenţa unor legi* necondiţionate ale istoriei (Hegel, Comte, Marx, Spencer).

Diferite variante: evolutivă (Mill, Condorcet), ciclică (Vico, Spengler), ritmică (Sorokin), reproductivă (Nurske)... Trei concepte fundamentale: succesiune, necesitate, progres. O idee comună: etape de o complexitate crescîndă, care conduc spre forme superioare de organizare. Numeroase discuţii (cf. criticile lui M. Weber, F. von Hayek sau R. Aron).

La C. Castoriadis (*Les Carrefours du labyrinthe*, Paris, Seuil, 1978), denunţare a „raţiunii instituite": „Ceea ce este dat şi prin istorie nu este secvenţă determinată a determinatului, ci emergenţă a alterităţii radicale, creaţie imanentă, noutate netrivială". ▶ Schimbare socială

Istoricitate (Historicité). Termen utilizat de Touraine în a sa sociologie a acţiunii*. Desemnează, în cadrul unei societăţi date, condiţiile de producţie, separarea puterilor, dinamica relaţiilor sociale. ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Item (Item). Modalitate a unui chestionar închis. Pentru fiecare variabilă, cel anchetat trebuie să selecţioneze unul sau mai mulţi itemi, în funcţie de tipul întrebării (cu alegere unică sau multiplă). În tehnicile de analiză a conţinutului desemnează elementul minimal, adică unitatea luată ca referinţă în ansamblul organizat al textului, în funcţie de un criteriu tematic.

Izolat (Isolat). Cf. ital. *isolato* - separat ca o insulă. Grup la al cărui cadru se limitează mai mult sau mai puţin alegerea soţului. Poate conduce la formarea unor trăsături genetice caracteristice (vezi, de exemplu, luxaţia congenitală a şoldului studiată, în anii 1960, în comuna Plozévet, Franţa). În general, entitate închisă în ea însăşi.

Înrudire (Parenté). Termen destul de larg folosit care desemnează raporturi între indivizi bazate pe anumite forme de afinitate sau pe o ascendenţă comună, reală sau presupusă. Legături de filiaţie* (părinţi/copii), de frăţie (fraţi/surori) sau de alianţă* (soţ/soţie). Cf. lucrările lui L.H. Morgan (1818 - 1881) şi G.P. Murdock (1897 - 1985) consacrate clasificării formelor de înrudire. Recurgere la observarea participativă şi la metoda genealogică.

Înţelegere (Compréhension). Pentru autori ca J.G. Droysen sau W. Dilthey (tradiţia germană de la sfîrşitul secolului al XIX-lea), sociologia are drept obiectiv nu explicarea *(Erklären)* cauzală a unui tip sau a altuia de fenomene, ci înţelegerea *(Verstehen)* semnificaţiei care le este asociată, printr-o metodologie a interpretării* fondată pe ceea ce M.

Weber numeşte „obiectivitatea proceselor psihice individuale". „Ştiinţele spiritului" *(Geisteswissenschaften)* acordă astfel un loc foarte important strategiilor* actorilor, reprezentărilor* şi marjelor lor de manevră. ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Învăţare (Apprentissage). Din momentul în care viaţa în societate ni se impune, trebuie să ne supunem anumitor reguli. Ordinea socială* are propriile sale exigenţe. Respectul acestor constrîngeri presupune acea capacitate a „conştiinţei colective*" de a produce şi difuza un mesaj de „normalizare". Buna receptare a acestui mesaj ne orientează comportamentele într-o direcţie determinată: ne conformăm astfel unor imperative şi prescripţii (politeţe, uzanţe, exactitate etc.). Această acceptare, mai mult sau mai puţin tacită, se înrădăcinează în tradiţie* şi ne fereşte de o seamă de neplăceri. Neîndeplinirea acestor obligaţii poate echivala cu un afront sau cu o violare a legii. Încălcarea cutumelor solid stabilite deschide calea unor conflicte* serioase. Cel care transgresează interdicţiile se expune unor sancţiuni*. Oricine desacralizează o cutumă sau alta este pasibil de represalii (discreditare, stigmatizare*).

Învăţarea diferitelor norme nu este spontană. Sînt necesare numeroase etape; înţelegerea nu intervine decît progresiv. Deosebirea cod* ideal/cod* real nu este niciodată indicată, reclamînd multă perspicacitate. Numai un contact îndelung cu realităţile cotidiene permite buna apreciere a marjelor de manevră de care dispunem. Învăţarea ne ajută să descifrăm, apoi să selecţionăm informaţiile care ne sînt adresate. Astfel reuşim, prin tatonări succesive, să nu mai repetăm aceleaşi greşeli. Acest efort de interiorizare* ne ordonează gîndirea: priorităţile sînt ierarhizate şi mijloacele de acţiune legitimate. În acest fel, stocul nostru de informaţii (formale sau informale) se îmbogăţeşte. Un aspect care iniţial părea dificil de executat sau de conceptualizat devine ulterior mai familiar (ajungînd chiar să fie considerat „natural" sau „evident"). Acest efort de rutinizare, anodin în aparenţă, este foarte important, deoarece ne face să participăm la ceea ce P. Berger şi T. Luckmann numesc „construcţia socială a lumii*".

J

Jocuri (teoria ~) (Jeux; théorie des). Lucrări de pionierat ale lui J. von Neumann şi O. Morgenstern *(Game Theory*, 1944). Noţiuni-cheie: strategie*, decizie*, conflict* de interese. Numeroase aplicaţii posibile (dilema prizonierului* şi, în general, cercetarea operaţională). Distincţie între jocuri cu sumă nulă (în care unul cîştigă, iar altul pierde) şi jocuri colective *(pluriels)* (mai ales de tip cooperativ). Optimizarea în funcţie de diverse criterii: minimizare/maximizare, de exemplu. Cf. R. Boudon, *La Logique du social*, Paris, Hachette, 1979.

K

Kula (Kula). Cuvînt de origine melaneziană desemnînd un tip particular de expediţii necomerciale, practicate de locuitorii insulelor din Papua-Noua Guinee (cf. lucrarea lui B. Malinowski, *Les Argonautes du Pacifique occidental*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1963, prima ediţie 1922). Ciclu de schimburi - jumătate economice, jumătate ceremoniale - ale unor obiecte rituale sau simbolice (brăţări, coliere, podoabe din cochilii). Îi este asociată o bogată mitologie. Îi permite lui Mauss ilustrarea tezei sale despre dar ca fapt social total. ▷ Dar

L

Legalitate/legitimare (Légalité/légitimation) ■ Legalitate: ceea ce este conform legii.

■ Legitimare: proces prin care o putere* (de tip charismatic, tradiţional, birocratic sau raţional-legal) este recunoscută şi acceptată de către membrii unei societăţi. Cf. J. Habermas, *Raison et légitimité*, trad. fr., Paris, Payot, 1978 (prima ediţie 1973).

Lege (Loi). Cu sensul iniţial: regulă imperativă stabilită de către autoritatea suverană. Potrivit lui Montesquieu, „raport necesar care derivă din natura lucrurilor". Pentru Rousseau, „expresie a voinţei generale". În accepţia cea mai largă, propoziţii enunţînd o obligaţie sau o necesitate. Legi ale spiritului: expresie care desemnează axiomele fundamentale (identitate, contradicţie, terţiul exclus) cărora li se conformează gîndirea pentru a fi validă. Numeroase discuţii de ordin epistemologic: putem vorbi de „cauzalitate singulară", de „corelaţii funcţionale" sau de „regularităţi tendenţiale"? Cf. şi dezbaterile referitoare la determinism*. ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Legea implacabilă a oligarhiei (Loi d'airain de l'oligarchie) ▷ Oligarhie

Legea implacabilă a salariilor (Loi d'airain des salaires). În Cartea I a *Capitalului*, Marx încearcă să demonstreze că profitul capitalistului provine în întregime dintr-o supramuncă extorcată muncitorului şi nu se poate datora în nici un caz capitalului constant, care nu face decît să se încorporeze în produs. Proletarii sînt obligaţi să îşi vîndă forţa de muncă proprietarilor mijloacelor de producţie, întrucît nu au altă posibilitate de subzistenţă. Vînzarea se referă la forţa de muncă şi nu la munca însăşi.

Exemplul propus de Marx este edificator. Să presupunem că salariul indispensabil pentru reproducerea existenţei unui proletar ar fi echivalent cu 6 ore de muncă medie pe zi. Preţul valorii zilnice a forţei de muncă este fixat la 3 şilingi. Dacă salariatul ar fi folosit de către capitalist 6 ore pe zi, acesta din urmă nu ar realiza plusvaloare* şi deci nici un profit. Dar nimic nu îl împiedică pe capitalist să îl facă pe muncitor să lucreze mai mult timp, 12 ore, de exemplu. Cantitatea de muncă neplătită se numeşte plusvaloare*.

Această extorcare a plusvalorii* este posibilă din momentul în care capitaliştii sînt proprietarii mijloacelor de producţie. Cît despre proletari, ei nu au alternativă. De unde ideea unui antagonism ireductibil între cele două clase. Dacă salariul creşte, profitul diminuează şi viceversa. Este vorba deci de un joc cu sumă nulă: unul cîştigă, celălalt pierde.

Avînd în vedere observaţiile precedente, ar trebui să ne aşteptăm ca muncitorii şi capitaliştii să ducă o luptă îndîrjită pentru împărţirea plusvalorii, care să se soldeze cu schimbarea din cînd în cînd a avantajului de la unii la alţii, în funcţie de conjunctură. În realitate nu se întîmplă nimic din toate acestea, iar salariile nu se pot îndepărta cu mult de minimumul de subzistenţă. Armata de rezervă industrială - adică şomerii - menţine salariile la cel mai scăzut nivel posibil.

Există, de fapt, două cazuri. În perioadele de recesiune, oferta de mînă de lucru (sau cererea de slujbe) este superioară cererii de mînă de lucru. Salariile scad şi se îndepărtează de punctul de echilibru. Se instalează foametea. În perioadele de expansiune, oferta de mînă de lucru este inferioară cererii. Teoretic, salariile ar trebui să crească, conform legilor pieţei, dar această creştere este efemeră. Patronii, văzînd că preţurile factorilor de producţie evoluează, modifică combinaţia productivă în sensul unei substituiri a capitalului cu muncă. Creşterea compoziţiei organice a capitalului (capital constant/capital variabil) conduce la reformarea unei armate de şomeri şi exercită presiuni asupra remuneraţiilor.

Indiferent dacă este recesiune sau creştere economică, salariaţii sînt întotdeauna

perdanţi. Aceasta este legea implacabilă a salariilor, numită astfel de F. Lassale, socialist nemarxist, fondator al social-democraţiei germane.

Liberalism (Libéralisme). Analize clasice: Machiavelli, Hobbes, Locke sau Montesquieu. Principalele caracteristici: recunoaşterea drepturilor individuale, separarea puterilor, economie de piaţă. Cf. Declaraţia de independenţă redactată de T. Jefferson: „Toţi oamenii sînt egali prin naştere; ei au anumite drepturi inalienabile: viaţa, libertatea, aspiraţia la fericire". Mai multe variante: conservator, libertar, utilitarist... Vezi, de exemplu, contribuţiile lui F. von Hayek, R. Nozick sau J. Rawls. O lucrare interesantă: P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Paris, Calmann-Lévy, 1987.

Lobby (Lobby). Grupare de indivizi organizată în vederea apărării unor interese specifice (cele ale viticultorilor, de exemplu). Presiune directă asupra puterii politice (finanţarea anumitor partide*, campanie de presă, negocieri electorale...). ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Local (Local). Numeroase cercetări pe această temă, începînd din anii '70 (mişcări regionaliste, descentralizare, putere periferică, reţele de sociabilitate*...) Cf. programul *Observation du changement social (OCS)*. Vezi, în special, lucrarea colectivă *L'Esprit des lieux. Localités et changement social en France*, Paris, éd. du CNRS, 1986.

Loialitate (Loyauté). Calitate a „celui care ezită să părăsească organizaţia căreia îi aparţine, chiar dacă este în dezacord cu ea". Cf., de exemplu, asupra acestei teme, lucrările lui F. Chazel (în *Revue française de science politique*, XXV(3), 1975, p. 502-516) şi A.O. Hirschman (*Face au déclin des entreprises et des institutions*, trad. fr., Paris, Ed. ouvrières, 1972, prima ediţie 1970).

Luptă de clasă (Lutte des classes). Motorul istoriei, în tradiţia marxistă. Problematica conflictului*: joc cu sumă nulă (ceea ce unul cîştigă, celălalt pierde). Opoziţie, în cadrul capitalismului, între clasa burgheză, deţinătoare a mijloacelor de producţie, şi clasa salaraţilor, care îşi vînd forţa de muncă. Alte clivaje celebre: patricieni/plebei, proprietari funciari/ şerbi. ▷ Clasă socială

M

Magie (Magie). Spre deosebire de religie*, care caută să împace supranaturalul prin rituri* oficial recunoscute, magia este un ansamblu de practici clandestine care încearcă să constrîngă puterile oculte. Ea se sprijină pe credinţa în forţele imanente ale lumii şi pe posibilitatea de a acţiona direct asupra acestora prin diverse moduri simbolice (cuvinte, gesturi, desene...). Magie albă: benefică, are drept scop îndepărtarea farmecelor, obţinerea vindecărilor. Magie neagră: malefică, folosind spiritele rele într-un scop dăunător (cf. M. Mauss, „Esquisse d'une théorie générale de la magie", articol apărut în 1902 şi reluat în *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1950). ▶ Religie ▷ Simbol

Malthusianism (Malthusianisme). Doctrină care, la origine (T. Malthus, 1798), preconiza limitarea naşterilor prin constrîngere morală, în scopul de a remedia pericolul suprapopulării. În zilele noastre, se referă la practicile anticoncepţionale. Mai general, sinonim cu restricţia sau *numerus clausus*.

Manufactură (Manufacture). Formă tranzitorie între producţia artizanală *(domestic system)* şi marea industrie *(factory system)*. Parcelarea sarcinilor şi diviziunea muncii* progresează.

Marginalitate (Marginalité) Califică mai multe situaţii. Mai întîi, anumiţi indivizi pot fi excluşi dintr-un grup pentru că nu respectă normele*. Ei constituie atunci subculturi*. O altă posibilitate: conduitele de retragere. În acest caz, cei care au eşuat în utilizarea regulilor prescrise nu vor recurge în mod necesar la metode ilicite şi vor avea tendinţa de a se retrage din jocul social (vagabonzi, drogaţi, alcoolici, bolnavi mintal). ▶ Devianţă şi criminalitate

Mass-media (Mass-media). O dată cu apariţia, apoi răspîndirea tehnicilor moderne de comunicare, cultura* s-a democratizat. Dacă sursele de informare şi posibilităţile de expresie s-au mărit în acest fel foarte mult, rămîn totuşi cîteva semne de întrebare. Să ne referim, în acest context, la indicaţiile furnizate de către E. Morin şi M. McLuhan.

Mass-media, se obişnuieşte să se proclame, sînt responsabile de condiţionarea* opiniei publice, de pasivitatea telespectatorului, de uniformizarea gusturilor. Copilul devine un adult precoce, iar mulţi adulţi devin copii întîrziaţi. Afectivitatea, din acest moment, primează asupra reflecţiei şi acţiunii. Micul ecran înlocuieşte terenurile de sport şi creaţia este desacralizată. Îţi trăieşti viaţa prin procură: eroinele foiletoanelor servesc drept intermediare şi promovarea vedetelor împiedică orice distanţare critică. La fel, cursa pentru audienţă nivelează, nivelul fiind foarte scăzut. Concurenţa între reţelele de televiziune accentuează această mediocritate. Între două uimiri pasagere, eşecurile sînt monedă curentă. Rechizitoriul ar putea să continue la infinit. Toate aceste reproşuri sînt oare justificate?

Să notăm, încă de la început, că proiectarea unor imagini sau reportaje contribuie mai degrabă la întărirea decît la transformarea credinţelor* celor mai intime. Sociologia comportamentelor electorale o confirmă: schimbările nu intervin decît izolat şi nu îi influenţează decît pe indecişi. Atenţia, percepţia şi memoria sînt selective. Sînt reţinute numai afirmaţiile care se potrivesc cu convingerile iniţiale. Această propoziţie trebuie să fie nuanţată, căci unele dintre aceste convingeri nu sînt ferme. Pot apărea alte alternative. Înmulţirea exagerată a emiţătoarelor şi progresele înregistrate (sateliţi, cablu...) încearcă, de asemenea, să satisfacă gusturile cele mai exigente. Acuzaţiile aduse presei sau cinematografului în ceea ce priveşte extinderea delincvenţei merită de asemenea să fie discutate.

Sînt avansate două puncte de vedere. Primul susţine că prezentarea unor acte blamabile îi incită pe tineri la eliberarea „instinc-

telor primare". În măsura în care procedeele folosite pentru devalizarea unui furgon poştal, jefuirea unei locuinţe sau a unei bănci sînt minuţios prezentate, ne putem aştepta la ce e mai rău. Susţinătorii teoriei „cathartice" răspund că secvenţele violente sau scenele licenţioase satisfac foamea de fantasme şi au o virtute purificatoare. Anchetele de care dispunem converg: efectul incitării există probabil, dar este departe de a fi majoritar. Să nu uităm, totuşi, că fără această prezenţă familiară timpul liber ar fi poate consacrat unor activităţi încă şi mai puţin nobile... ▶ Cultură ▶ Devianţă şi criminalitate

Masă (societate de ~) (Masse; société de). Expresia serveşte la calificarea anonimatului şi omogenităţii societăţilor contemporane în opoziţie cu societăţile în care domină grupurile primare, comunităţile* şi solidarităţile* colective. Ea pune accentul pe fărîmiţarea corpului social, pe reducerea sa la un ansamblu indiferent, simplu agregat de indivizi, ca şi pe producerea de noi forme de comunicare şi de consum, constituente ale unei noi culturi. Dacă anumite fenomene care susţin acest lucru sînt evidente (diviziunea muncii*, industrializarea, urbanizarea*), efectele lor reprezintă obiect de cercetare şi discuţie (efectele mass-media, omogenizarea culturii, sociabilităţile* degradate). ▶ Cultură ▷ Mass-media ▷ Sociabilitate ▷ Urbanizare

Materialism dialectic/istoric (Matérialisme dialectique/historique). Doctrină care, spre deosebire de materialismul hegelian, afirmă prioritatea materiei asupra spiritului. Importanţa noţiunii de *praxis**: „Nu conştiinţa oamenilor le determină existenţa; dimpotrivă, existenţa socială determină conştiinţa" (K. Marx). Istoria societăţii este definită ca istoria luptei de clasă*, ansamblul relaţiilor de producţie constituind „fundamentul real pe care se organizează concepţiile religioase şi filozofice, instituţiile juridice sau politice". Cf. *Dictionnaire critique du marxisme* (sub coordonarea lui G. Labica şi G. Bensussan), Paris, PUF, 1982.

Matriarhat (Matriarcat). Tip de organizare socială caracterizat prin puterea importantă a femeilor în cadrul familiei* sau al comunităţii.

Maşinism (Machinisme). Apare în cadrul fabricii. Dezvoltarea sa a creat marea industrie modernă. În timp ce tradiţia liberală se arată favorabilă difuzării inovaţiilor*, critica marxistă se concentrează nu asupra maşinii însăşi, ci asupra condiţiilor de utilizare a acesteia: locurile de muncă create ar corespunde astfel unor „activităţi servile".

Mentalitate (Mentalité). Din lat. *mens* - spirit. Mod de a judeca sau de a reacţiona propriu unui individ sau unui grup (în acest din urmă caz, referire la conceptul durkheimian al „conştiinţei colective"*). Numeroase lucrări ale unor etnologi (Lévy-Bruhl, de exemplu) şi istorici (Şcoala Analelor). ▶ Viaţă cotidiană (sociologia ~)

Meritocraţie (Méritocratie). Neologism. Nici naşterea, nici relaţiile nu trebuie să condiţioneze reuşita socială. Aplicarea principiului: fiecăruia după aptitudini, talent şi competenţă. La început, egalitatea şanselor (asigurată, în parte, de democratizarea învăţămîntului). Problematica circulaţiei elitelor*. Numeroase discuţii (moştenirea culturală, efectul descendenţei*, reproducerea inegalităţilor*). ▶ Mobilitate socială

Meserii (Métiers). În evul mediu, se distingeau două feluri de meserii: meseriile „jurate" (prestarea jurămîntului în sînul corporaţiei) şi meseriile „reglementate" (codificate de către puterile publice). Statutele lor cuprindeau, de asemenea, condiţiile de admitere şi durata formării, ca şi modalităţile de control sau de funcţionare. În zilele noastre, sinonime cu profesiile.

Mesianism (Messianisme). În religia ebraică, credinţa într-un Messia care trebuie să elibereze „poporul paria" de sub dominaţia străină şi să îi asigure, o dată cu stăpînirea asupra Pămîntului făgăduinţei, tericirea în

pace şi uniune cu Dumnezeu. Prin extensie, mişcare religioasă cu caracter charismatic. Ideea mîntuirii, perspectivă escatologică. Cf. şi analizele în termenii nativismului sau milenarismului. Un exemplu: cultul navei în Noua Guinee (a se vedea lucrările lui G. Balandier şi R. Bastide).

Metoda ipotetico-deductivă (Méthode hypothético-déductive). O altă denumire: metoda experimentală (Claude Bernard). Ansamblu de procedee raţionale cu ajutorul cărora, din fapte particulare, sînt extrase legi generale. ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Metode cantitative (Méthodes quantitatives). Introducerea preocupărilor de măsurare şi cuantificare marchează dezvoltarea tuturor ştiinţelor; sociologia nu a scăpat de această tendinţă care s-a afirmat începînd din secolul al XIX-lea. De exemplu, statisticianul belgian Quételet este cunoscut pentru aplicarea în practică a teoriei probabilităţilor la ştiinţele morale şi politice. În *Les Règles de la méthode sociologique* (1895, p. 6), Durkheim acordă statisticii un loc decisiv, deoarece aceasta reprezintă pentru el mijlocul de a izola faptele sociale, de a le degaja de formele particulare pe care le îmbracă şi de repercusiunile individuale pe care le antrenează. Calculînd un indice de nupţialitate sau de suicid, se realizează mai mult decît o simplă diviziune „deoarece, aşa cum fiecare dintre aceste cifre cuprinde, indistinct, toate cazurile particulare, circumstanţele individuale pe care le pot avea undeva în zona producerii fenomenului se neutralizează reciproc şi, ca urmare, nu contribuie la determinarea acestuia. Astfel se exprimă o anumită stare a sufletului colectiv".

Demersul cuantificării acompaniază accesul sociologiei la statutul de ştiinţă. Această recunoaştere este de dată recentă: cuvîntul a fost folosit pentru prima dată de Auguste Comte şi predarea sa ca disciplină autonomă datează în Franţa din anii '60. În tendinţa sa de a se desprinde de filozofie, istorie, morală sau de politică, sociologia împrumută anumite „unelte" de la ştiinţele naturale şi acordă metodologiei un loc important. Ea îşi construieşte progresiv un corp de concepte, metode, proceduri de verificare în legătură cu care există un acord majoritar între cercetători.

■ CONSTRUIREA DATELOR CANTITATIVE. În lucrarea *Le Métier de sociologue* (1973, p. 54), P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon şi J.-C. Passeron insistă asupra diferenţei dintre obiectele reale şi faptele ştiinţifice. Acestea din urmă sînt construite şi nu date *a priori*, pe de o parte, pentru că ele rezultă din aplicarea unei problematici teoretice „care permite să fie supuse unei interogări sistematice aspectele realităţii puse în relaţie prin întrebarea care le este adresată"; pe de altă parte, pentru că utilizarea faptelor cere aplicarea unor grile de lectură (clase de vîrstă, categorii socio-profesionale etc.), care sînt legate de presupuneri teoretice şi influenţează interpretările propuse. Practica sociologică trebuie astfel să se ferească de empirism* şi pozitivism* pentru a evita pericolele unei sociologii spontane fals obiectivă, care confundă prenoţiunile* simţului comun* şi conceptele ştiinţifice şi uită să îşi pună întrebări în legătură cu metodele sale. „Măsurarea şi instrumentele de măsură şi, mai general, toate operaţiile practicii sociologice, de la elaborarea chestionarelor şi codificare pînă la analiza statistică, sînt tot atîtea teorii în acţiune, cu titlu de proceduri de construire, conştiente sau inconştiente, a faptelor şi relaţiilor între fapte" (*ibid.*, p. 59).

Cum să pui în practică operaţia de construire a datelor cantitative? În *Le Vocabulaire des sciences sociales* (1965), P. Lazarsfeld sugerează o procedură care este apoi ilustrată cu numeroase exemple. El propune patru etape care permit traducerea unei problematici generale de cercetare în operaţii de construire a unor variabile ce oferă posibilitatea utilizării unor tehnici cantitative pentru a măsura caracteristicile şi relaţiile acestora: 1. Prima etapă este poate cea mai delicată, deoarece ea vizează definirea cu rigurozitate a conceptelor, după cum invita deja E. Durkheim în *Les Règles de la méthode sociologique* (1895, p. 25): „Să nu iei nicio-

■ CÎTEVA EXEMPLE. Pentru anumiţi autori, practica sociologică implică utilizarea statisticii, permiţînd obiectivarea. În tradiţia durkheimiană, statistica este mijlocul privilegiat care permite tratarea faptelor sociale ca şi cum ar fi lucruri, analizarea lor independent de repercusiunile lor individuale. Un autor ca M. Mauss merge chiar pînă la a afirma. „În fond, orice problemă socială este o problemă statistică. Frecvenţa faptului, numărul de indivizi participanţi, repetarea de-a lungul timpului, importanţa absolută şi relativă a actelor lor şi a efectelor acestora în raport cu restul vieţii, totul este măsurabil şi ar trebui să fie numărat" (Mauss, 1968, p. 62).

Alţii, cum ar fi P. Bourdieu, utilizează într-o manieră concomitentă şi articulată metodele calitative (observaţii, convorbiri) şi metodele cantitative, primele permiţînd înţelegerea a ceea ce ultimele descriu şi măsoară.

Dacă discuţia rămîne deschisă în ceea ce priveşte aportul tehnicilor cantitative în procesul cercetării, locul lor în producţia sociologică este unul central, aşa cum mărturisesc două exemple celebre pe care le vom prezenta pe scurt.

În *Le Suicide* (1897), É. Durkheim arată cum un eveniment, pe care sociologia spontana îl atribuie unor motive personale şi singulare, fiziologice sau psihologice, poate fi studiat ca un fapt social. El subliniază că procentul sinuciderii* este relativ constant în ţări diferite într-o perioada de timp determinată. El stabileşte o serie de regularităţi statistice, care fac legătura între sinuciderea* şi caracteristicile sociale şi demografice (sex, vîrstă*, stare civilă, habitat, religie* etc.). Ei arată legăturile care există între ritmurile sociale şi sinucidere. Toate aceste regularităţi îşi găsesc semnificaţia în cadrul teoriei durkheimiene a integrării*: o societate nu există decît în măsura în care ea îşi menţine unitatea ameninţată de diferenţele individuale. Familia*, celula de bază a societăţii, este un factor de integrare* care protejează indivizii împotriva suicidului sau anomiei*.

În lucrarea *Le Choix du conjoint* (1964), demersul lui A. Girard este de acelaşi fel. Studiind importanţa fenomenului homogamiei*, cercetătorii de la INED ne reamintesc că alegerea unui partener, trăită de către individ ca un eveniment singular, rezultînd din propriul său liber arbitru, poate fi analizată ca un fapt social. „Deşi căsătoriile nu mai sînt «aranjate», ele continuă să suporte tot felul de presiuni exterioare. Rezultă un înalt grad persistent de homogamie socială şi culturală între parteneri... Întinderea domeniului alegerilor se situează pentru fiecare în spaţiul foarte restrîns în care a crescut şi în care moare" (Girard, ediţia a doua, 1974, p. XIV).

Modul de gîndire statistică vizează deci desprinderea probabilului. Constatarea regularităţilor ce afectează procentajul sinuciderilor sau procentajul homogamiei* nu înseamnă iruperea unui determinism* care ar priva actorul de orice strategie şi de orice libertate. Existenţa unei relaţii între originea socială şi reuşita socială indică o tendinţă macrosociologică: ea este compatibilă cu eşecul unei părţi a copiilor de origine socială înaltă şi reuşita unei fracţiuni a copiilor de origine simplă.

Ca mijloc de obiectivare permiţînd o analiză sociologică a practicilor, tehnicile statistice au un rol decisiv, dar cer prudenţă şi confruntare cu alte tehnici.

■ NUMEROASE SEMNE DE ÎNTREBARE. Una dintre principalele probleme ridicate este cea a pertinenţei categoriilor utilizate pentru recoltarea şi tratarea datelor. Nomenclatorul categoriilor socio-profesionale* produs de Institutul Naţional de Statistică şi de Studii Economice constituie un instrument fundamental, majoritatea cercetătorilor utilizînd în mod privilegiat această variabilă pentru a evalua poziţia socială. Trecerea de la vechiul nomenclator* (aşa-numitul nomenclator CSP) la noua „grilă" (aşa-numitul nomenclator PCS: profesii şi categorii socio-profesionale) este departe de a fi o simplă sistematizare tehnică: ţinînd seama nu numai de datele economice, cum ar fi salariul sau venitul, ci şi de variabilele mai degrabă sociologice, cum ar fi nivelul studiilor sau al practicilor culturale, noul nomenclator remodelează categoria profesiilor intermediare, introduce deosebirea între salariile din sectoarele public şi privat etc.

Acest nomenclator* remaniat nu trebuie însă să fie utilizat fără a se reflecta asupra conţinutului său şi asupra regrupărilor de dorit, avîndu-se în vedere problematica cercetării. Cînd se studiază, de exemplu, practicile culturale, categoria cadrelor superioare este oare pertinentă? Distincţia principală nu ar trebui să fie mai degrabă cea care îi opune pe deţinătorii de capital cultural deţinătorilor de capital economic? Fără a renunţa să se lucreze cu datele marilor anchete naţionale, este necesar să ne întrebăm în legătură cu validitatea acestora, cu limitele lor de utilizare şi cu alegerile teoretice care au primat la construirea lor: „Este mult prea evident, de exemplu, că există o întreagă teorie, conştientă sau inconştientă, a stratificării sociale care este în joc în codificarea indicatorilor poziţiei sociale sau în decuparea categoriilor" (Bourdieu, Chamboredon, Passeron, 1973, p. 67).

Trebuie atunci să ne interesăm de contextul producerii datelor statistice. Dezbateri recente arată că este imposibil să separi problema măsurării şomajului* de condiţiile instituţionale ale gestiunii sale şi de reprezentările* sociale ale categoriei „şomerului". Dacă este imposibil să te lipseşti de clasificările produse social şi de mizele lor sociale, este necesar să recunoşti explicit efectele lor asupra instrumentelor de măsură.

În fine, interpretarea datelor statistice riscă, oricare ar fi complexitatea schemei de legătură pe care o propune, să te facă să uiţi studierea configuraţiilor reale, a evoluţiei lor şi a semnificaţiilor pe care li le conferă actorii. În acest sens, datele cantitative, necesare unui tratament statistic, nu sînt decît uneite posibile ale sociologului. Ele constată regularităţi pe care metodele calitative încearcă să le înţeleagă. Pot, de asemenea, să valideze ipotezele pe care observarea de tip etnologic sau interviul* le-a scos în evidenţă pe mici eşantioane nereprezentative (G. Ferréol, 1995).

▷ Corelaţie ▷ Date ▷ Eşantion ▶ Anchete ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale ▷ Chestionar ▷ Scientificitate (norme ale ~) ▷ Variabile

● BOUDON Raymond, LAZARSFELD, Paul, *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Paris/La Haye, Mouton, 1965.

BOUDON Raymond, LAZARSFELD, Paul, *L'Analise empirique de la causalité*, Paris/La Haye, Mouton, 1966.

BOUDON Raymond, *L'Inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973.

BOURDIEU Pierre, CHAMBOREDON Jean-Claude, PASSERON Jean-Claude, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton, 1973 (prima ediţie 1968).

BOURDIEU Pierre, *Questions de sociologie*, Paris, ed. de Minuit, 1980.

DURKHEIM Émile, *Les Règles de la méthode sociologique*, Paris, Alcan, 1895.

DURKHEIM Émile, *Le Suicide. Étude de sociologie*, Paris, Alcan, 1897.

FERRÉOL Gilles (ed.), *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*, Paris, A. Colin, 1995.

GIRARD Alain, *Le Choix du conjoint: une enquête psychosociologique*, Paris, PUF, 1964.

MAUSS Marcel, *Essais de sociologie*, Paris, Minuit, 1968.

Metodologia cercetării în ştiinţele sociale (Méthodologie de la recherche en sciences sociales). Ştiinţa, fără a se confunda cu cunoaşterea, dar fără a o depăşi, nici exclude, se localizează în aceasta şi structurează anumite obiecte ale sale: ea ni se prezintă ca „un ansamblu de cunoştinţe şi de cercetări, avînd un grad suficient de unitate şi de generalitate şi fiind susceptibile să conducă oamenii care li se consacră la concluzii concordante ce nu rezultă nici din convenţii arbitrare, nici din gusturile sau interesele individuale comune, ci din relaţii obiective, care sînt descoperite gradat şi sînt confirmate prin metode de verificare" (A. Lalande, 1976, p. 954). Apar două exigenţe: neutralitatea şi dezinteresul. Ignorînd rasa, culoarea sau religia, un asemenea demers se vrea „raţional", adică imparţial şi riguros. Deviza propusă de

În domeniul disciplinelor relativ recente, în care reuşitele semnificative sînt excepţia şi în care nici o paradigmă* nu predomină cu adevărat, cercetarea trebuie să profite de pe urma tuturor posibilităţilor de care dispune. Spre deosebire de ştiinţele deja instalate în regim operator şi pentru care posedăm informaţii foarte precise în ceea ce priveşte impactul rezultatelor obţinute în legătură cu maniera în care funcţionează normele, trebuie să ne temem - cel puţin la început - că o clarificare astfel sugerată va întîmpina cîteva dificultăţi, din moment ce baza factuală pe care se sprijină este încă foarte restrînsă.

Această ultimă propoziţie nu trebuie totuşi să suscite nici descurajare, nici pesimism: condamnînd recurgerea la orice generalizare excesivă, ea invită, dimpotrivă, la a face dovada unei foarte mari prudenţe la nivelul metodelor şi instrumentelor utilizate, pentru a ne apropia cît mai bine posibil de diferitele modalităţi pornind de la care se relevă şi se precizează din ce în ce mai bine o figură originală de scientificitate. Un asemenea proiect conferă construirii modelelor un loc esenţial.

Ne imaginăm că statisticianul elaborează spontan, fără reflecţie metodologică potrivită, o imagine a realului pe care raţionamentul poate apoi să o utilizeze ca atare. Aceasta ar însemna totuşi să pierdem din vedere că exigenţa raţională apare încă din stadiul iniţial al observaţiei*. Este adevărat că, în măsura în care preocuparea pentru gestionare tinde să mobilizeze pe zi ce trece energia practicienilor, distanţa critică necesară vizavi de demersurile urmărite apare din ce în ce mai episodică. Există atunci un mare risc, şi anume să nu mai apreciezi la justa valoare semnificaţia informaţiilor culese şi să produci astfel, cu multă pompă, rezultate fără mare interes. Această atracţie pentru ceea ce nu este în fond decît o praxeologie* deşartă transpare foarte bine în anumite lucrări de predicţie.

De unde necesitatea unei foarte mari vigilenţe. Să notăm în legătură cu aceasta că, în cadrul muncii sale cotidiene, sociologul trebuie să dispună de nomenclatoare* explicite, susceptibile să furnizeze, "fără omisiune şi fără dublă întrebuinţare", un decupaj adecvat al fiecărei probleme. Nu te poţi mulţumi deci să concepi definirea unităţilor, a codurilor sau a repertoarelor ca sarcini obscure, puţin aducătoare de satisfacţii sau secundare. De fapt, pentru că avem tendinţa de a le conferi o evidenţă indubitabilă, nu acordăm clasificărilor întreaga importanţă pe care o merită. Aici trebuie să fim cu deosebire atenţi la folosirea categoriilor, altfel am putea reactiva anumite taxinomii* cu totul absurde.

Un nomenclator* inadecvat adaptat va antrena confuzii serioase, o definiţie ambiguă va fi înţeleasă în maniere diferite, anumite probleme insuficient specificate nu vor primi nici un răspuns. Redactarea unui chestionar* solicită de fapt o reflecţie aprofundată: nu obţii încă de la început un text coerent şi direct exploatabil. În aceeaşi manieră, organizarea unei reţele de anchetatori nu poate fi ceva improvizat. Cît despre exploatarea şi fuzionarea fişierelor, se impun anumite precauţii în momentul în care procedăm la comparaţii internaţionale sau atunci cînd descifrăm evoluţii pe perioadă lungă. La acest ultim punct merită să reflectăm: oare nu prin intermediul istoriei abordăm cel mai bine complexitatea relaţiilor ce unesc tehnici cantitative* şi structuri instituţionale*? Nomenclatoarelor (să ne gîndim la nomenclatorul PCS) li se cere deci să se transforme în funcţie de necesităţile momentului. Se înţelege atunci de ce statisticile agricole nu s-au dezvoltat cu adevărat decît la începutul anilor '60, în momentul precis în care a început să fie evocată nu numai încurajarea sistematică a producţiei, ci şi cercetarea debuşeelor. La fel, vidul sau lacunele care pot fi simţite actualmente într-un anumit domeniu al contabilităţii naţionale (venituri nesalariale, bilanţuri patrimoniale etc.) relevă "adîncimea" subiectelor pe care epoca noastră preferă să nu le aprofundeze. Mutaţiile înregistrate traduc, dimpotrivă, "străpungerea" noilor preocupări.

Raporturile pe care le întreţine sociologia cu alte domenii ale cunoaşterii (statistică şi demografie, de exemplu) sînt adesea caracterizate printr-o foarte mare ambivalenţă. O primă lectură tinde să privilegieze raporturile

de suprafaţă, adică întinderea domeniului de investigare acoperit de fiecare disciplină. La acest nivel, sociologia cîştigă fără îndoială: statistica şi demografia nu mai sînt decît „discipline auxiliare" (reprezentanţii lor sînt asimilaţi cu „simpli prestatori de servicii"). O a doua interpretare ajunge la o inversare în ierarhia cunoştinţelor. În această optică, sociologia nu are decît contururi imprecise, în vreme ce limitele statisticii sînt mai precise, iar cele ale demografiei sînt şi mai bine marcate. Imediat ce ne îndepărtăm în prezent de „nucleu", gradul de instituţionalizare scade. Partea utilajelor „grele" descreşte şi cercetătorii întîmpină şi mai multe dificultăţi în legitimarea scientificităţii propriilor practici: acolo unde demograful recenzează naşteri, căsătorii sau decese, sociologul este incitat să discute despre marile etape ale destinului. Fiecare dintre aceste abordări asigură celor care intervin profituri simbolice diferenţiate. Grija de a marca frontierele poate astfel să îl determine pe statistician să claseze cu indiferenţă drept „literare" toate analizele sociologice neconforme cu propriile criterii de obiectivare. Invers, anumiţi sociologi vor reduce statistica la o simplă producţie de cifre, fără priză directă la realitatea socială.

■ LOGICA DESCOPERIRII ŞI DINAMICA CERCETĂRII. „Motivul arhitectonic" - afirma G. Bachelard - este dublat de un „motiv polemic". Diversele etape ale cunoaşterii ştiinţifice (constucţie, formalizare, validare...) trebuie să fie supuse unui examen critic. Progresele înregistrate nu sînt numai <u>cumulative</u>, ci şi <u>reflexive</u>. Recompoziţiile care - în istoria ştiinţei - acompaniază momentele de criză atestă acest lucru. Să reluam din acest punct de vedere, distincţia clasică între crizele de constituire şi crizele de restructurare.

Să ne aplecăm mai întîi, asupra crizelor de constituire.

Să luăm drept ghid aşa-numita *Gestalt-theorie* (teoria psihologică a formei). Să examinăm, de exemplu, contururile unui cub: urmînd maniera în care îl privim, credem că ghicim o anumită „figură" sau alta. Toate aceste viziuni redau acelaşi conţinut grafic, dar traduc o interpretare diferită a realităţii. Am greşi totuşi dacă am crede că trecerea de la o viziune la alta se efectuează fără efort. Pentru a începe să apreciezi situaţia din alt punct de vedere, trebuie într-adevăr să amesteci datele şi să instaurezi noi principii directoare. La nivel individual, această schimbare de perspectivă seamănă cu un fel de conversie, asemănătoare studentului care, iluminîndu-se deodată în faţa unei probleme căreia nu reuşea să îi dea de capăt mai înainte, poate în fine să declare: „Am înţeles". Dacă organizarea conceptuală pe care o contemplă îi pare de acum evidentă, asta este pentru că s-a desprins de vechile sale prejudecăţi, iar maniera sa de a percepe problema în chestiune s-a modificat.

Punerea în evidenţă a relaţiilor de putere* în sînul comunităţii ştiinţifice ne permite să reflectăm la prejudecăţile* inerente oricărei cercetări şi subliniază imposibilitatea separării proiectului intelectual de componentele sociale în care este inserat (instituţionalizarea sociologiei îi datorează astfel mult lui E. Durkheim şi nu va deveni efectivă decît începînd cu anii '30). Situate în viaţa de zi cu zi prin intermediul adaptării omului la mediu sau paradigmele* de care dispunem servesc deci drept bază soluţiilor „partizane" mai mult sau mai puţin corespunzătoare. Cu toate acestea, dacă este adevărat că, transformînd un sistem de gîndire într-un sistem de credinţă, interesele şi ideologiile* care se exprimă pot contribui la asigurarea unei audienţe manifest exagerate anumitor teorii, realitatea păstrează întotdeauna ultimul cuvînt, cel puţin atît timp cît drepturile şi posibilitatea criticii raţionale rămîn prezervate (G. Ferréol şi P. Deubel, 1993).

Să luăm în considerare, acum, crizele de restructurare.

O dată constituită, o paradigmă* funcţionează eficient un anumit timp, pînă ce apar o serie întreagă de dificultăţi. Acestea pot lua forma contradicţiilor neprevăzute sau se pot situa în zonele de contact dintre limbajul teoretic şi limbajul observaţional. Cînd se pro-

duce o asemenea situaţie, este de prevăzut o modificare mai mult sau mai puţin profundă. Mai multe strategii trebuie luate în considerare. Într-o manieră generală, ar trebui - pe cît se poate - să se păstreze nucleul central al teoriei incriminate. Modificările reţinute trebuie să afecteze straturile cele mai periferice. Să subliniem în trecere specificitatea ştiinţelor sociale vizavi de procedurile de verificare empirică. În destule situaţii, construirea modelelor pe care le întîlnim rămîn puternic „insularizate" în raport cu realul: posibilităţile tehnice de respingere nu pot juca un rol adevărat în măsura în care variaţiile susceptibile să influenţeze fenomenele studiate sînt prea numeroase şi prea disparate pentru a fi identificate dinainte. Cu atît mai mult cu cît neverificarea unui enunţ nu implică neapărat o anumită respingere şi riscă chiar să fie imputată intervenţiei factorilor exteriori. De unde reticenţa mult mai mare a economiştilor sau sociologilor în privinţa eventualelor răsturnări ale cadrelor lor de referinţă.

Această rezistenţă poate fi ilustrată şi prin intermediul noţiunilor de capital uman şi aversiune faţă de risc*. Specialistul recunoscut posedă un capital simbolic foarte preţios pe care îl datorează perfectei stăpîniri a unui domeniu particular al cunoaşterii. Fără îndoială, acest patrimoniu şi-ar pierde din valoare dacă, din întîmplare, cunoaşterea care îi este asociată ar fi făcută inoperantă prin adoptarea unei noi teorii. Pe de altă parte, tinerii cercetători vor ezita să facă pasul şi vor prefera în majoritatea timpului o strategie de carieră mult mai ponderată.

Depăşirea acestei situaţii se efectuează nu prin ruptura completă cu ceea ce o preceda, ci în cadrul unui sistem conceptual care a fost deja dovedit şi în conformitate cu principiile fundamentale care i se înscriu. Problemele care pot apărea pot deci să fie formulate şi rezolvate cu ajutorul resurselor proprii, fie că aceste resurse preexistă efectiv, fie că teoria însăşi poate furniza mijloacele necesare producerii lor. Vom fi astfel determinaţi să caracterizăm mai precis circumstanţele în care este invocat verdictul experimentării*. Dacă anumite contradicţii pot fi ridicate mijlocind o simplă modificare de ipoteze, se poate întîmpla ca o asemenea măsură să fie insuficientă pentru rezolvarea crizei. Se observă atunci că aceasta nu este decît indiciul unei inadecvări mai profunde, care cere modificări serioase.

Cu toate că anumite societăţi *(sociétés de discours)* comportă inevitabil laturi nefaste (în principal în ceea ce priveşte conservatorismul procedurilor lor), contribuţia lor este totuşi departe de a fi total negativă, mai ales dacă este vorba să fie elaborată o etică a meseriei şi un limbaj comun cercetătorilor din fiecare dintre disciplinele implicate. Dincolo de varietatea problematicilor evocate, recurgerea la anumite tehnici de investigare se impune. Printre acestea va fi semnalată importanţa principiilor de conservare, de neglijabilitate sau al celui mai amplu informat.

■ RAPORTAREA LA REAL. După ce ştiinţa s-a distanţat oarecum vizavi de propriul său act pentru a încerca să deosebească presupunerile şi implicaţiile, s-a pus o chestiune foarte delicată în legătură cu subiectul interacţiunilor între, pe de o parte, „cercetarea ştiinţifică" şi, pe de altă parte ceea ce s-ar putea numi, cu un cuvînt ambiguu, „real", desemnînd prin aceasta „lumea concretă, percepută şi trăită" în care ne petrecem efectiv viaţa noastră de oameni. Faptul că acesta din urmă este, prin multe laturi, „referenţialul" obligatoriu al cercetării nu poate fi cu seriozitate pus la îndoială, dar tocmai acest tip de referenţial trebuie examinat aici.

Fără a pretinde că explorăm toate subtilităţile ataşate unor asemenea discuţii, să ne concentrăm asupra următoarelor remarci:

- Realitatea socială nu este un lucru *(res, causa)* sau un ansamblu de date *(data, facta)*: ea se află în centrul diferitelor procese ce comandă viaţa societăţilor umane.

- Dacă este vorba de punerea la încercare a teoriilor rivale, eliminarea celor care nu rezistă la procedurile de verificare şi, în anumite momente, restructurarea în ansamblu a întregului domeniu teoretic, demersul ştiinţific este în mod necesar pueril, discontinuu şi fără sfîrşit (T. Kuhn, 1972). A crede că am putea accede la complexitatea realului ca atare constituie o iluzie periculoasă. Mişcarea ideilor ne-o confirmă cu prisosinţă: nu este nevoie decît să evocăm „păţaniile dialecticii*" sau „eşecurile repetate ale istoricismului*". Să observăm totuşi că anumite „legi*" (de exemplu, cele de tipul „individualizarea este chemată să se dezvolte") apar în acelaşi timp nesigure (am putea să le opunem numeroase contraexemple), imprecise (ce înseamnă de fapt acea noţiune de „individualizare"?) şi totuşi, din punct de vedere euristic, utile (din chiar motivul orientărilor preliminare şi al aproximărilor provizorii suscitate astfel). Trebuie deci să vedem - ca şi Simmel - nu apogeul cunoaşterii, ci mai degrabă un punct de plecare sau de tranziţie.

- Cînd schemele de inteligibilitate sînt interpretate aşa cum trebuie, adică într-o manieră formală şi nu realistă, ele constituie, fără îndoială, referinţe indispensabile înţelegerii a numeroase fenomene. Anumite derivate nu trebuie totuşi excluse (F. von Hayek, 1953). Se va susţine atunci că industrializarea atrage în mod necesar nuclearizarea instituţiei familiale: i se va asocia în acelaşi timp modernizării o regresie inevitabilă a valorilor religioase; se va afirma în plus că violenţa colectivă depinde de intensitatea nemulţumirii ambientale. Dezminţite de fapte sau devenite caduce prin dezvoltarea ulterioară, asemenea atitudini pun anumite probleme. Din nou şi pentru a relua anumite afirmaţii ale lui Simmel, „se relevă un punct esenţial, a şti dacă cunoaşterea trebuie să îşi impună reguli pentru a trata realitatea de care se interesează; reciproc, este dezminţită în maniera cea mai clară concepţia conform căreia cunoaşterea ar fi o simplă copie a realităţii (G. Simmel, 1984, p. 231).

- O aceeaşi realitate poate, de altfel, să dea loc unor interpretari diferite. Să ne întrebăm care este cauza decesului unui tînăr accidentat: ingestia de alcool, excesul de viteză, îngrijiri medicale prea tîrzii, lipsa căştii, traumatism cranian... sau toate acestea la un loc? Poziţia reţinută depinde de statutul şi de gradul nostru de implicare. Administratorii, medicii sau statisticienii vor da un răspuns care le va fi propriu.

La sfîrşitul acestor reflecţii, cîteva concluzii:

- Caracteristicile acţiunii colective nu sînt decît foarte rar date naturale care vor apărea spontan sau a căror existenţă ar fi înţeleasă de la sine.

- Relaţiile între individ şi societate, personalitate şi mediu merită - datorită complexităţii lor - un examen aprofundat. În cea mai mare parte a cazurilor, reglările* care se manifestă nu ascultă nici de un scenariu prestabilit, nici de o teorie gata făcută. Validitatea lor nu este decît locală şi nu se referă decît la un context precis.

- Realitatea tolerează greu (şi este deci făcută să sancţioneze) simplificările abuzive sau apropierile prea hazardate. Ea atrage atenţia asupra fragilităţii paradigmelor reducţioniste şi opune numeroase dezminţiri certitudinilor cele mai bine stabilite. Trebuie deci ca, în momentul în care sînt puse bazele unui model*, apoi, cînd sînt stabilite proprietăţile acestuia, să ne asigurăm la fiecare pas de pertinenţa simbolurilor* şi a expresiilor utilizate. Un mare număr de abordări, neatente la diversitatea realului, au crezut în existenţa unei pietre filozofale („conştiinţa colectivă" la Durkheim, „inconştientul" la Lévy-Strauss, „lupta de clasă" în tradiţia marxistă...) pornind de la care totul - sau „esenţialul" - ar putea fi explicat. Adoptarea unei asemenea perspective ridică totuşi obiecţii, deoarece ea încearcă să deformeze în mod artificial anumite fenomene pentru a le adapta cu forţa interpretărilor reţinute.

- Opţiunile metodologice - nefiind puse unele după altele - formează un sistem, adică impun reîntoarceri constante şi întrepătrunderi reciproce între diverşi poli ai cercetării, chiar dacă diviziunea sociotehnică a muncii şi profesionalizarea cercetătorului înclină prea adesea către automatismele administrative de tip birocratic, unde „totul concură pentru a favoriza dihotomia între empirismul orb şi teoria fără control, magia formalistă şi ritualul actelor subalterne" (P. Bourdieu şi alţii, 1968, p. 110).

▷ Înțelegere ▷ Epistemologie ▷ Explicație ▷ Hermeneutică ▷ Neutralitate axiologică ▷ Obiectivitate ▷ Scientism

● ARON Raymond, *Introduction a la philosophie de l'Histoire. Essais sur les limites de l'objectivité historique*, Paris, Gallimard, 1938.

BERGER Peter, LUCKMANN Thomas, *La Construction sociale de la realité*, trad. fr., Paris, Méridiens Klincksieck, 1986 (prima ediție 1966).

BOURDIEU Pierre, CHAMBOREDON Jean-Claude, PASSERON Jean-Claude, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton-Bordas, 1968.

FERRÉOL Gilles și DEUBEL Philippe, *Méthodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

FOUCAULT Michel, *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1966.

HAYEK Friedrich A. von, *Scientisme et sciences sociales. Essai sur le mauvais usage de la raison*, trad. fr., Paris, Plon, 1953 (prima ediție 1952).

KUHN Thomas, *La Structure des révolutions scientifiques*, trad. fr., Paris, Flammarion, 1972 (prima ediție 1962).

LALANDE André, sub coordonarea, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, PUF, 1976 (prima ediție 1902-1923).

PIGUET Jean-Claude, *La Connaissance de l'individuel et la logique du réalisme*, Neuchâtel, La Baconnière, 1975.

SIMMEL Georg, *Les Problèmes de la philosophie de l'histoire. Une étude d'épistémologie*, trad. fr., Paris, PUF, 1984 (prima ediție 1892).

Migrare (Migration). Deplasare a populațiilor dintr-o țară în alta sau dintr-o regiune în alta. Mai multe cazuri: schimbări de rezidență definitive, deplasări sezoniere sau zilnice (migrații alternante între locul de muncă și locul de rezidență). Problematica aculturației*, a „pragului de toleranță", a dublei identități*.

Militantism (Militantisme). Din lat. *militare* - a fi soldat. Atitudinea celor care se angajează activ în cadrul unei organizații (asociații*, sindicat* etc.). Problematica mobilizării* ▶ Comportament politic ▶ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Minorități (Minorités). ▶ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă.

Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă (Mouvements sociaux, mobilisation et action collective). Așa cum este necesară pentru a înțelege procesul de schimbare, referirea la istorie este esențială și pentru analiza mișcărilor sociale. În *Le Retour de l'acteur* (1984, p. 141), Alain Touraine consideră că acestea nu pot fi reduse la simple obiecte empirice, ci trebuie să le observăm în sistemul de interacțiuni* în interiorul căruia apar. Trebuie totuși să fie identificate înainte de a descifra sensul și de a propune o interpretare (F. Chazel, 1993).

■ DESCRIEREA ȘI TIPOLOGIA MIȘCĂRILOR SOCIALE. În general, aceste mișcări maschează procese foarte diverse în care indivizii se mobilizează sau sînt regrupați pentru a încerca să modifice instituții, reguli sau comportamente în cadrul unui mediu dat. În această optică, exemplele sînt numeroase, dar disparate: lupta împotriva pedepsei cu moartea, grevele liceenilor și studenților, dar și manifestările proprietarilor de distilerii, ale adepților lui Khomeiny sînt susceptibile de o asemenea denumire.

Clasificarea stabilită de Touraine (1973, p. 416) distinge două niveluri: cel al tipurilor și cel al condițiilor de formare. Există o mare deosebire, de exemplu, între nemulțumire și ofensiva politică sau ideologică. În primul caz, puterea clasei conducătoare nu este alterată; în al doilea, poate fi schimbată conducerea. În aceeași manieră, militantismul de bază - după forțele prezente - influențează (sau nu) asupra reformelor de structură.

Răscoalele țărănești din secolele al XIV-lea și al XV-lea sînt mai degrabă mișcări de protest efemere, ca și revoltele datorate foametei care zguduie periodic orașele lumii a treia; la polul opus, asociațiile sau grupurile de presiune au o dimensiune strategică. Americanii, scrie Tocqueville (1840), „se asociază pentru a organiza serbări, a fonda seminarii, a construi hanuri, a înălța biserici, a scoate în evidență un adevăr sau a dezvolta un sentiment sprijinindu-se pe un mare exemplu (...); ei creează în acest fel spitale, închisori sau școli". Repartizarea sarcinilor este deci aici foarte codificată: este vorba de cei care iau decizii și cei care le susțin. Obiectivul este în mod clar delimitat, mijloacele de punere în practică definite. Din acest punct de vedere, lobby-urile* prezintă caracteristici asemănătoare: ele beneficiază de sprijinul unei profesii*, al sindicatelor*, al aleșilor pentru a pune în valoare interesele, așa cum se poate vedea în industria tutunului sau în regiunile viticole.

Un alt criteriu de diferențiere: scopurile urmărite (cf. lucrării lui N.J Smelser, *Theory of Collective Behavior*, New York, Free Press of Glencoe, 1962). Așa-numitele *norm-oriented movements* fac să prevaleze o logică utilitară: revendicarea are drept scop atît o creștere salarială, cît și condiții mai bune de lucru. În ceea ce privește, abordarea *values-oriented* înseamnă promovarea altor idealuri. Liderul sau liderii au o charismă* și „certitudinea subiectivă" a legitimității misiunii lor (*Gesinnung*, în sensul weberian). Linia de demarcație nu este totuși chiar atît de netă. Tradiția charismatică sau profetică poate degenera în totalitarism* sau în fanatism; invers, apărarea avantajelor cucerite nu intră în mod necesar în contradicție cu valorile întrajutorării sau solidarității.

Aceste prime indicații trebuie să fie replasate acum într-o perspectivă mai teoretică.

■ PARADIGMA ACȚIONALISTĂ. Recurgerea la acțiunea individuală pentru a înțelege faptele sociale se înscrie într-o lungă tradiție metodologică, din care fac parte nu numai Rousseau și Tocqueville, ci și Weber și Simmel și - mai aproape de zilele noastre - Boudon, Crozier sau Touraine.

Să examinăm contribuția celui din urmă. Argumentația poate fi rezumată cu ajutorul a trei propoziții:

- În centrul analizei: conceptul de istoricitate*. Reflecția se sprijină în acest caz pe „capacitatea unei societăți de a produce propriile sale reguli", dînd un sens practicilor sale. Această autoproducere se operează din punctul de vedere al conflictului.
- Relațiile între clase (alienare*, reproducere*, dominare) ocupă un loc esențial și iau forme diferite, în funcție de context.
- Fiecărui sistem de acțiune istorică (agrar, comercial, industrial sau „programat") îi sînt asociate un proces de acumulare, un mod de cunoaștere și un model etic sau cultural.

În „societățile cele mai avansate din punct de vedere economic" apar puternice tensiuni între resurse și orientări, ordine și mișcare (a se vedea schema de la pagina următoare).

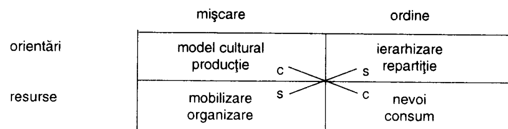
Din aceste opoziții dintre sfera producției și sfera consumului, dintre structurile ierarhice și forțele creativității se vor naște noi aspirații: tineretul, de exemplu, sau intelectualii vor reclama accesul la deciziile de la care sînt excluși. Variabilei PCS i se substituie alte „categorii":

- vîrsta* (studenții, pensionarii);
- sexul* (feminismul, luptele împotriva avortului);
- localizarea geografică (regionalismul, reîntoarcerea la țară);
- calitatea vieții (consumerismul, ecologia)...

Conduitele colective nu devin mișcări sociale decît dacă sînt satisfăcute anumite condiții, în particular luarea în calcul a organizațiilor* (administrații, întreprinderi și alți „agenți") și a instituțiilor* (instrumente de control și legitimare, dar și prilejuri de discuție și de negociere). Nu este deci vorba numai despre a apăra sau a amenaja, ci de a crea sau a transforma. Trei principii joacă în acest caz un rol primordial:

- identitatea *(I)*: recunoașterea specificității sale;
- opoziția *(O)*: prezența unui adversar;
- totalitatea *(T)*: contraproiect, alternative.

Paradigma acţionalistă

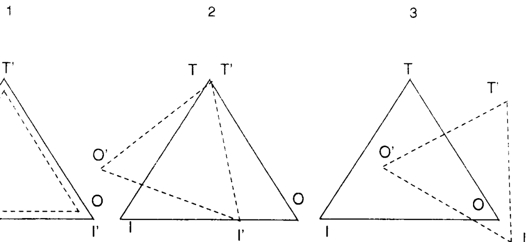
(*Sursa*: TOURAINE A., *Production de la société*, Paris, Seuil, 1973, p. 118.)

Sînt admisibile mai multe configuraţii. Cînd domeniul T este contestat (apartheid, de exemplu), reprezentările şi mizele se radicalizează (cazul nr. 3). Dacă, dimpotrivă, regulile jocului sînt conservate, protagoniştii pot prefera un *statu quo* (cazul nr. 1) sau pot modifica alianţele sau strategiile (cazul nr. 2).

Lupta antinucleară permite să se înţeleagă mai bine această dialectică între domenii* şi actori (A. Touraine şi alţii, 1980). La început: teama de radioactivitate, riscul accidentelor în centralele nucleare şi denunţarea pagubelor provocate de dezvoltarea economică (poluare, degradarea mediului). Apoi, o confruntare cu statul, principalul responsabil pentru programul incriminat. Mai general, o „convergenţă" cu alte mişcări ce denunţă puterea monopolurilor *(consumérisme)*, ponderea administraţiei centrale (*regionalisme*), limitarea informaţiei (radiourile libere).

În funcţie de circumstanţe, contestarea este fie expresia unei crize regresive sau cathartice (M. Crozier), fie traducerea revendicărilor sau a utopiilor* care au legătură cu modelele sociale şi culturale (A. Touraine). Schimbarea rezultă astfel din tensiunile şi decalajele care există între istoricitate* sistemul politico-instituţional şi organizarea socială.

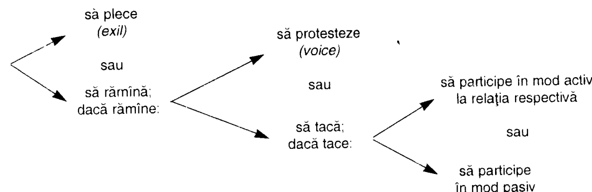
■ MOBILIZARE* ŞI ACŢIUNE COLECTIVĂ. Problematica mobilizării a generat numeroase conceptualizări. Unele dintre acestea au pus accentul pe fenomenele de contagiune, altele pe determinanţii sociali sau - mai recent - pe calculul raţional. Să regrupăm, sub formă de tabel, aceste teorii diferite.

Abordarea „acţionalistă" se prezintă ca o critică a epistemologiilor de tip „totalist", care consideră „în mod greşit ca fapte ceea ce nu reprezintă nimic altceva decît teorii provizorii, modele construite de bunul simţ pentru a explica legătura dintre anumite fenomene individuale pe care le observăm" (F. von Hayek, 1986, p. 83). Să aprofundăm acest ultim punct plecînd de la lucrări mai recente.

Prima observaţie: dacă este adevărat că mişcările sociale cunosc o fază de „violenţă descentralizată" (Hirschman), de „agitaţie dezordonată" (Touraine) sau „browniană" (Boudon), nu înseamnă că apariţia lor poate fi interpretată în termenii efectului de agregare*. Fiecare actor se află în situaţie de interdependenţă şi caută să mărească la maximum interesul său personal, integrînd, în acelaşi timp, în strategia sa aşteptările celuilalt. În anumite cazuri (grupuri „latente", conform terminologiei lui M. Olson), cea mai bună soluţie constă în a lua un „bilet gratuit" sau a intra în rolul „călăreţului singuratic" (*free-rider*). Trei motive explică o asemenea conduită: profitul obţinut nu este proporţional cu efortul depus în favoarea binelui colectiv; partea din beneficiul total este cu atît mai mică cu cît efectivul este mai important; costul organizării devine superior cîştigului scontat (M. Olson, 1978).

Decizia de afiliere sau de dezertare nu depinde totuşi exclusiv de o axiomatică utilitaristă. Şi alte reacţii sînt posibile (A. Hirschmann, 1972). Astfel, în faţa nemulţumirii, un individ poate alege:

O altă formulare:

		Control social: consolidat sau reprodus	Control social: implicat sau suprimat
Cooperare:	conservată sau ameliorată	**Loialitate**	**Protest**
	deteriorată sau suprimată	**Apatie**	**Abandonare**

(*Sursa*: BAJOIT G., art. în *Revue française de sociologie*, 29 (2), aprilie-iunie 1988, p. 332.)

logie, 32 (1), ianuarie-martie 1991, p. 29-59). Se poate remarca mai întîi că între originea socială a unui individ şi poziţia socială pe care o obţine ulterior intervin o serie de evenimente individuale sau colective care determină traiectorii foarte diversificate. Pe de altă parte, grupurile sociale se transformă şi constituie constelaţii în care poziţiile de dezechilibru (mai ales atunci cînd nivelul venitului şi locul în ierarhie nu sînt adecvate) conduc la comportamente inovatoare.

■ PRINCIPII DE CONSTRUIRE ŞI MODURI DE LECTURĂ A UNUI TABEL AL MOBILITĂŢII SOCIALE. Tabelele de mobilitate socială sînt un instrument de măsură esenţial, chiar dacă ele au anumite limite. În Franţa, INSEE, plecînd de la ancheta FQP *(Formation qualification professionnelle* - formare şi calificare profesională), întocmeşte tabele în care sînt combinate profesiile şi categoriile socio-profesionale (PCS) ale francezilor de sex masculin în vîrstă de 40 - 59 de ani cu cele ale taţilor lor. Femeile (fiice şi mame) nu sînt luate în calcul din cauza insuficienţei cunoştinţelor despre legătura dintre identitatea lor profesională şi identitatea lor socială. Combinarea permite măsurarea ponderii celor care sînt imobili şi a celor care şi-au modificat statusul social. Uneori este folosită o regrupare în clase avînd în vedere ideologia sau simplificarea.

Corespondenţă PCS/Clasă

PCS	Clasă
Cadre superioare, profesii intelectuale superioare	Clase dominante
Profesii intermediare	Clase mici burgheze
Agricultori, muncitori	Clase populare

Un tabel al mobilităţii este prezentat în pagina alăturată.

Trebuie să facem deosebirea dintre tabelul destinelor şi tabelul recrutărilor:

- Destinul se citeşte pe orizontală: aici, 33,8% dintre bărbaţii în vîrstă de 40 - 59 de ani, fii de agricultori, au rămas (sau au devenit) agricultori.

- Recrutarea se citeşte pe coloană: 89,2% dintre agricultorii în vîrstă de 40 - 59 de ani sînt fii de agricultori.

- Lectura diagonalei se poate face în două feluri. Într-un tabel al destinelor, ea permite măsurarea ponderii fiilor care au păstrat poziţia taţilor lor (se vorbeşte atunci de grad de imobilitate sau de ereditate socială). Recrutarea precizează categoria din care provin indivizii. Astfel, nu numai că fiii de cadre superioare devin cel mai adesea cadre superioare, ci, în plus, de acolo provin: există un "efect de levier". În schimb, puternica autorecrutare în cazul agricultorilor nu se regăseşte la nivelul destinului: semn că, în mediul rural, mobilitatea este înainte de toate structurală.

- Lectura marjelor (vezi cel de-al doilea tabel de la pagina alăturată) permite măsurarea ponderii mobilităţii structurale. Într-adevăr, locul şi efectivul grupurilor sociale în populaţia activă se modifică datorită evoluţiei economice. Aceasta apare atunci cînd se compară marja verticală (sau marja originilor: structura populaţiei active a taţilor) şi marja orizontală (structura populaţiei active a fiilor sau marja poziţiilor).

Dacă se calculează ponderea imobililor, se obţine:

IMOBILI	39,7
MOBILITATE BRUTĂ	60,3
din care	
mobilitate structurală	21,7
mobilitate netă	38,6

TABEL AL MOBILITĂŢII

Grupul socio-profesional al tatălui	Grupul socio-profesional al fiului: Agricultor	Patron	Cadru superior	Profesie intermed.	Funcţionar	Muncitor	Marja originilor Total
Agricultor	**33,8**	8,8	5,0	12,0	6,8	33,8	1 128 123
	69,2	15,4	7,2	12,7	16,5	21,9	
Patron	2,0	**29,0**	19,6	19,2	7,2	23,0	805 865
	3,7	**36,3**	20,0	14,6	12,6	10,7	
Cadru superior	0,5	9,2	**59,8**	20,7	6,0	3,8	297 726
	0,3	4,3	**22,5**	5,8	3,9	0,7	
Profesie intermediară	0,1	10,0	31,8	**31,3**	8,8	18,0	452 335
	0,1	7,0	18,3	**13,3**	8,7	4,7	
Funcţionar	0,3	9,7	22,8	31,7	**13,9**	21,5	449 821
	0,3	6,8	13,0	13,4	**13,6**	5,6	
Muncitor	33,8	8,8	5,0	22,0	10,2	**48,9**	1 782 450
	89,2	15,4	7,2	36,9	39,5	**50,4**	
Necunoscut	1,0	10,0	6,8	17,0	12,2	52,9	197 410
	0,5	3,1	1,7	3,2	5,2	6,0	
Marja poziţiilor — Total	428 087	644 125	789 194	1 060 279	461 082	1 730 963	5 113 730

(*Sursa*: INSEE, Anchetă FQP, 1985.)

MARJA ORIGINILOR ŞI MARJA POZIŢIILOR

	Marja originilor	Marja poziţiilor	Diferenţa
Agricultori (AG)	22,1*	8,4**	+13,7
Artizani, comercianţi, şefi de întreprindere (ACI)	15,8	12,6	+3,2
Cadre superioare (CS)	5,8	15,4	-9,6
Profesii intermediare (PI)	8,8	20,7	-11,9
Funcţionari (F)	8,8	9	-0,2
Muncitori (M)	34,8	33,9	+0,9
Necunoscut	3,9	0	+3,9

* 22,1 = (1 128 123: 5 113 730). 100

** 8,4 = (428 087: 5 113 730). 100

- Abaterea (mobilitate descendentă) s-a accentuat în cazul artizanilor, al comercianţilor, întreprinzătorilor particulari, cît şi pentru profesiile intermediare.

Aceste evoluţii au generat mai multe interpretări în funcţie de care se opun sociologiile de tip marxist şi abordările în termen de stratificare: antagonismul social (între clasa burgheză şi clasa salarială) a cedat oare locul unui proces de diferenţiere în cadrul căruia se constituie o vastă clasă mijlocie cu contururi fluctuante şi diversificate de numeroase stiluri de viaţă*?

Este adevărat că în cazul categoriei muncitorilor, prin tradiţie purtătoarea luptei de clasă*, o parte din ce în ce mai importantă a fiilor lor devin funcţionari, ocupînd profesii intermediare sau devenind cadre superioare. Datorită exodului rural, fiii de agricultori sînt numeroşi, dar ei consideră adesea această mobilitate ca o abatere. Muncitorii ajung să fie proprietarii locuinţei lor şi muncesc din ce în ce mai puţin pentru fabricarea de bunuri. Nu îi mai desparte de ceilalţi o prăpastie, ci numai o singură treaptă. Straturile au înlocuit oare clasele?

Dezbaterea este una clasică, dar este departe de a fi epuizată. În primul rînd, fenomenele de ereditate profesională persistă atît la nivelul superior, cît şi la nivelul inferior al ierarhiei sociale, manifestînd o anumită stabilitate în gradul de mobilitate atins în aproape toate ţările capitaliste dezvoltate. Apoi, grupurile sociale se deosebesc mai ales prin felul de a fi decît prin proprietăţi particulare: acolo unde „cadrul superior" face jogging pentru a se menţine în formă, „muncitorul" merge pe jos pentru a face cumpărături. În fine, dacă timp de două generaţii mobilitatea se operează între categorii vecine (traiect scurt), timp de trei generaţii poate fi reperat un traiect lung de tipul: bunic ţăran/tată institutor/nepot cadru superior? În realitate, efectul mediului de origine nu este anulat la a treia generaţie: mobilitatea structurală este mult mai puternică şi poziţia bunicului rămîne pregnantă (se vorbeşte atunci despre efect de descendenţă*). Într-adevăr, la fiul cadrului superior, un bunic cadru superior constituie un atu suplimentar; pentru fiul de muncitor, un bunic muncitor măreşte riscul de imobilitate.

Se spune că societăţile noastre sînt mobile. Totul s-a schimbat: cei din mediul rural devin muncitori, procentele de şcolarizare cresc, stilurile de viaţă* se diversifică. Înseamnă oare aceasta că indivizii sînt mai puţin supuşi mobilităţii structurale şi integrează mai multe elemente pentru a construi o traiectorie? Pe de altă parte, dificultăţile economice (micşorarea pieţei muncii, reorganizarea aparatului productiv) fac mai delicate posibilităţile de inserţie. Sporirea nesiguranţei locurilor de muncă, recurgerea din ce în ce mai des la interimat sau la contractele cu durată determinată nu riscă oare să agraveze inegalităţile dintre categoriile de mînă de lucru? Se poate oare lupta împotriva acestor excluderi? Toate aceste semne de întrebare se înscriu într-o problematică mai generală, cea a schimbării sociale*.

▷ Anderson (paradoxul lui ~) ▷ Castă ▷ Clasă socială ▷ Ereditate ▷ Instanţă de orientare ▷ Nomenclatorul PCS ▷ Ordine socială ▷ Stratificare ▷ Stiluri de viaţă ▶ Muncă (sociologia ~)

COMPARAREA DESTINELOR ÎN 1977 ŞI 1985

(în %: primul rînd = 1985; al doilea rînd = 1977 cu structura din 1985)

Grupul socio-profesional al tatălui	Grupul socio-profesional al fiului						
	1	2	3	4	5	6	Total
1. Agricultor cultivator	33,8 33,3	8,9 9,8	5.0 5,0	12,0 10,8	6,7 7,4	33,6 33,7	100,0 100,0
2. Artizan, comerciant, întreprinzător particular	2,0 1,6	29,0 30,2	19,6 20,2	19,2 20,6	7,2 7,8	23,0 19.6	100.0 100.0
3. Cadru superior, profesie intelectuală superioară	0,5 1,4	9,2 10,3	59,8 57,8	20,7 21,6	6,0 4,1	3,8 4,8	100,0 100,0
4. Profesie intemediară	0,1 0,5	10,0 8,9	31,8 30,9	31,3 36,0	8,8 10,0	18,0 13,7	100,0 100,0
5. Funcţionar	0,3 0,8	9,7 8,6	22,9 21,6	31,7 31,0	13,9 15,0	21,5 23,0	100,0 100,0
6. Muncitor	1,4 1,3	9,8 9,0	7,7 7,4	22,0 21,0	10,2 9,6	48,9 51,7	100,0 100,0

(Sursa: *Économie et statistique*, nr. 199-200, mai-iunie 1987, p. 89.)

● BERTAUX Daniel, „Sur l'analyse des tables de mobilité sociale", *Revue française de sociologie*, 10(4), oct.-dec. 1969, p. 448 - 490.

BOUDON Raymond, *L'Inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973.

BOURDIEU Pierre, PASSERON Jean-Claude, *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.

BOURDIEU Pierre, *La Distinction: critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.

CUIN Charles-Henry, *Les Sociologues et la mobilité sociale*, Paris, PUF, 1993.

GIROD Roger, *Inégalité, inégalités*, Paris, PUF, 1977.

JENCKS Christopher, *L'Inégalité. Influence de la famille et de l'école en Amérique*, trad. fr., Paris, PUF, 1979 (prima ediţie 1972).

MENDRAS Henri, *La Seconde Révolution française 1965 - 1984*, Paris, Gallimard, 1988.

POHL Richard, SOLEILHAVOUP Jeanine, „La Transmission du statut social sur deux ou trois générations", *Économie et statistique*, nr. 144, mai 1982, p. 25-41.

THÉLOT Claude, *Tel père, tel fils? Position sociale et origine familiale*, Paris, Dunod, 1982.

Mobilizare (Mobilisation). Proces prin care forţe sociale sau politice pot fi făcute să se adune pentru a-şi apăra interesele (Deutsch), să îşi exprime sprijinul (Oberschall) sau să îşi manifeste nemulţumirea (Snyder şi Tilly). ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Mod de producţie (Mode de production). În tradiţia marxistă, există două elemente esenţiale: infra* şi suprastructura*. Trebuie să se distingă bine forţele de producţie şi relaţiile sociale. De-a lungul istoriei, au existat mai multe variante: antic, asiatic, feudal, capitalist. ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acţiune colectivă

Modă (Mode). Ansamblu de obiceiuri, de comportamente sau de opinii ce marchează, într-un ansamblu cultural dat, o admiraţie exagerată temporară faţă de practici expresive ale vieţii sociale (îmbrăcăminte, coafură, mîncare, lectură, petrecerea timpului liber etc.). Expresie simbolică a prestigiului* şi a statusului*, moda tinde să asigure un echilibru între dorinţa de conformare şi voinţa de deosebire (cf. R. Barthes, *Système de la mode*, Paris, Seuil, 1967).

Model (Modèle). În sens epistemologic: reprezentare teoretică a unei realităţi complexe, tradusă în general sub formă matematică. Cf. şi noţiunile de arhetip* sau de paradigmă*. Mai multe variante: deterministă sau stocastică, statică sau dinamică, de-

scriptivă sau explicativă... Două exemple celebre: modelul lui *Homo oeconomicus* (tradiţie marginalistă) şi cel al lui *Homo suffragans* (Borda/Condorcet/Arrow).

Modelul Michigan (Modèle Michigan) ▶ Comportament politic

Modernitate (Modernité). Mai multe trăsături distinctive: democratizarea instituţiilor, dezvoltarea unei cunoaşteri raţionale, dezvoltarea individualismului, laicizare, eficacitate productivă... Întrebări în legătură cu industria (Saint-Simon), capitalismul (Marx) sau egalizarea condiţiilor (Tocqueville). Cf. lucrările lui R. Aron, D. Bell şi W. Rostow. A se vedea şi J.-F. Lyotard, *La Condition postmoderne* (Paris, Minuit, 1979).

Monogamie (Monogamie). Regim juridic conform căruia un bărbat şi o femeie nu pot avea mai mulţi soţi în acelaşi timp.

Monografie (Monographie). Studiu descriptiv (de exemplu, sub forma unei anchete de teren) a unui fenomen restrîns. ▶ Obiectivare a cunoştinţelor

Moravuri (Moeurs). Ansamblu de obiceiuri şi practici ce caracterizează un individ sau o societate. La animal, comportamente constante prezente în cadrul unei specii date. Într-un sens diferit („bunele moravuri"), reguli de viaţă formînd morala obişnuită.

Morfologie socială (Morphologie sociale). Expresie creată de É. Durkheim. Parte a sociologiei care studiază „substratul" material, adică volumul şi densitatea diferitelor grupuri ce constituie o colectivitate dată.

Mulţime (Foule). Definită de Gustave Le Bon ca „unitate mintală cu dominantă emotivă". Concepte de imitaţie* şi contagiune. Prezenţa conducătorilor capabili de a subjuga masele*. Acestea sînt considerate versatile, credule şi iresponsabile. Viziune „patologică" sau „insurecţională". Cf., de asemenea, lucrările lui G. Tarde şi S. Sighele. Lucrări recente (C. Tilly) insistă, dimpotrivă, asupra raţionalităţii* comportamentelor (fiecare participant putînd avea interese specifice).

Muncitori (Ouvriers). Dezvoltarea clasei muncitoare este legată de industrializarea din secolul al XIX-lea. Evoluţia condiţiilor de muncă este ritmată de modernizare (mecanizare şi automatizare). De aproximativ cincisprezece ani, profunde modificări atît la nivelul efectivelor, cît şi pe planul calificărilor* sau al identităţilor*. Numeroase contribuţii: S. Mallet, M. Verret, A. Touraine, R. Sainsaulieu, J. Lojkine... Cf. G. Noiriel, *Les Ouvriers dans la société française*, Paris, Le Seuil, 1986. ▶ Mobilitate socială ▷ Nomenclatorul PCS ▶ Muncă (sociologia ~)

Muncă (sociologia ~) (Travail; sociologie du). Munca ocupă, în universul sociologilor (cf. lucrările lui G. Friedmann sau P. Naville), un loc preponderent. Factor de producţie, ea mobilizează iscusinţe, permite omului să depăşească constrîngerile mediului şi contribuie astfel la crearea bogăţiilor. Veniturile care îi sînt asociate constituie o componentă esenţială a cererii reprezentate de gospodării şi permit accesul la consum*. Indiferent că este vorba de atribuirea posturilor, de ierarhia calificărilor* sau de organizarea relaţiilor profesionale*, gestiunea resurselor umane* regrupează aceste diferenţe caracteristice şi pune în joc mai multe problematici.

Unele trimit la dezbateri teoretice, altele se referă la contribuţii mai factuale. Cum să explici, de exemplu, progresia şomajului de lungă durată*? Trebuie să incriminăm rigiditatea aparatului productiv, să ne pronunţăm în favoarea unei redefiniri a procedurilor de indemnizare sau să evocăm recompunerea relaţiilor sociale? La fel, încorporarea roboticii în liniile de montaj este oare sinonimă cu îmbogăţirea sau cu renunţarea la proprietate? Trebuie să raţionăm în termeni de integrare şi de polivalenţă sau să punem accent pe delocalizarea activităţilor şi reducerea posibilităţilor de angajare? O altă temă de actualitate: precarizarea locurilor de muncă. Inegalităţile dintre categoriile mîinii de lucru nu riscă oare să se accentueze? Se poate, o dată cu aceasta, să se lupte împotriva formelor de excludere?

În funcţie de natura semnelor de întrebare (miza formării*, cultura de întreprindere*, criza sindicalismului*), putem face apel la observaţii empirice, la referinţe conceptuale sau la studii de caz. Acestea ar putea să se sprijine pe date cantitative şi să facă obiectul unei modelări specifice. Ne vor interesa îndeosebi contextul socio-economic, constrîngerile instituţionale şi comportamentele actorilor.

■ NOI MODURI DE GESTIUNE A MÎINII DE LUCRU. Participînd la fracţionarea „colectivului de muncă", încheierea de contracte pe durată determinată sau de sarcini provizorii constituie un prim tip de disfuncţiune. Chiar dacă asemenea practici au încă o amploare limitată (de ordinul a 20%) cînd le raportăm la efectivele folosite, progresia lor este în schimb spectaculară.

Mărirea "vechimii" în şomaj pune, de asemenea, probleme deoarece ea implică o pauperizare* mărită şi o excludere prelungită din sfera productivă. Şomerul de lungă durată se descalifică, uneori iremediabil. Uitarea gesturilor profesionale, pierderea ritmurilor de muncă îl fac pe şomer mai puţin competitiv şi antrenează o neîncredere mărită în rîndul potenţialilor patroni.

Oricare ar fi indicatorii utilizaţi (vulnerabilitate de vîrstă, sex sau PCS), subangajarea atinge în mod inegal diferitele categorii de salariaţi şi loveşte în mod deosebit mîna de lucru feminină, tinerii şi persoanele active mai în vîrstă. Aşa cum ne reaminteşte O. Benoît-Guilbot (în *Futuribles*, ianuarie-februarie 1985, p. 26), „totul pare să se întîmple ca şi cum şomajul ar fi, ca şi valetul de pică din jocul de *mistigri*, cartea pe care trebuie, cu orice preţ, să eviţi să o iei sau pe care trebuie, dacă ai luat-o, să o pasezi, în măsura posibilităţilor, jucătorului următor. În acest joc, fiecare foloseşte diverse stratageme şi îşi pune la bătaie toate atuurile de care dispune".

De altfel, dacă eforturile făcute pentru a corija anumite dezechilibre nu trebuie să fie subestimate (mai ales pe plan financiar), este necesar să subliniem că modalităţile reţinute au avut adesea efecte perverse*. Astfel, de instaurarea „contractelor naţionale pentru locul de muncă" au profitat mai mult tinerii bine instruiţi decît cei a căror inserţie părea mai dificil de operat.

Alte nelinişti apar în legătură cu dezvoltarea economiei subterane. Condamnarea muncii la negru (transgresarea regulilor de echitate fiscală) rămîne, cu toate acestea ambiguă; declaraţiile oficiale nu au decît un impact limitat şi cedează de obicei locul unor atitudini mai conciliante.

Toate aceste disfuncţii modifică organizarea relaţiilor profesionale*. În faţa crizei, „compromisul fordist", bazat pe keynesianism şi Statul-providenţă, nu mai beneficiază de acelaşi credit. O scurtă trecere în revistă istorică ne este utilă pentru a înţelege această evoluţie.

Să ne raportăm, din această perspectivă, la cei Treizeci de ani glorioşi. Dezvoltarea de după război a favorizat instituţionalizarea relaţiilor de muncă, atît din punct de vedere individual, prin extensia ofertelor de angajare de natură „statutară", cît şi la nivel colectiv, prin crearea comitetelor de întreprindere, adoptarea unor proceduri contractuale sau prin recunoaşterea sindicatelor. Pe de altă parte, firmele cele mai importante au jucat un rol de motor în ameliorarea sorţii propriilor angajaţi, acordurile negociate în cadrul acestor mari unităţi permiţînd o reală concordanţă între competitivitatea economică şi progresul social.

Se părea deci că avea loc, pe termen mai mult sau mai puţin lung, o omogenizare satisfăcătoare a situaţiei muncitorilor. O puternică mişcare de opinie - influenţată, în special, de Şcoala relaţiilor umane* - tindea de altfel să obţină admiterea faptului că întreprinderea nu putea să mai fie considerată ca stricta proprietate a deţinătorilor de capital, ci ca o comunitate de interese în interiorul căreia „gulerele albastre" trebuiau să fie recunoscute ca parteneri cu drepturi depline.

Tabelul de la pagina următoare, reprodus după R. Fossaert, regrupează rezultatele înregistrate în materie de protecţie sau de

remuneraţie. Dispoziţiile cele mai importante sînt redate cu italice.

Deci dacă contractul „normal" poate fi definit şi reperat prin criterii bine cunoscute (permanenţă, reciprocitate), nu ar trebui să neglijăm alte „suporturi" care, progresiv adăugate acestui statut, fac de acum parte integrantă din „locul de muncă în deplinul înţeles al termenului". Considerat din acest punct de vedere, locul de muncă nu este numai o „muncă" sau „contrariul şomajului*", ci conjugarea tuturor elementelor care îi sînt ataşate: recunoaşterea calificării, accesul la formarea continuă, condiţii de igienă şi de securitate, participarea la acţiunea colectivă...

O parte a acestei „moşteniri" lipseşte actualmente şi avantajele cucerite sînt din ce în ce mai ameninţate: numai „adevăraţii" salariaţi (adică cei mai vechi şi cei mai calificaţi) dispun încă de un loc de muncă protejat. Dacă înglobăm în expresia relaţie salarială* ansamblul componentelor care guvernează folosirea şi reproducerea forţei de muncă, constatăm că o asemenea relaţie, după ce a fost dirijată, la început, către o întărire a dispozitivelor în vigoare, introduce în zilele noastre anumite tensiuni ce alterează formele tradiţionale de reglementare* (R. Boyer, 1986). Recurgerea la mecanisme mult mai „concurenţiale", cum ar fi dezindexarea sau suprimarea autorizaţiei administrative de concediere, nu se efectuează, cu toate acestea, în aceeaşi manieră în toate ţările. Modelului „anglo-saxon", caracterizat prin dezvoltarea de politici de dereglementare, i se poate astfel opune o abordare „scandinavă", bazată pe adaptabilitatea mîinii de lucru şi punerea la punct a unor acţiuni de formare.

■ CALIFICARE ŞI FORMARE. O dată cu răspîndirea microprocesoarelor, competenţele şi iscusinţa se transformă încetul cu încetul. Identitatea muncitorilor nu este oare, de acum, ameninţată? Muncitorii necalificaţi, tehnicienii şi programatorii formează un ansamblu omogen? (cf. A. Sauvy, 1980).

Normalizarea activităţii

• Salariu	- *SMIC* - *Bareme convenţionale* - Aplicarea de tarife speciale pentru orele suplimentare - Plătirea de indemnizaţii pentru şomajul parţial - Plata salariilor lunare
• Durata muncii	- *Orar afişat şi colectiv* - Limite legale şi convenţionale - *Cele „treizeci şi nouă de ore"* - Concedii legale şi convenţionale - Marjă de absenteism
• Stabilitatea locului de muncă	- Perioadă de încercare - *Contract cu durată nedeterminată* - Efecte de „carieră" - Control administrativ şi jurisdicţional al concedierilor
• Protecţie socială	Dreptul la prestări sociale, familiale... - Pensionări - Indemnizaţie de şomaj - *Patron unic* - *Convenţii colective* - *Protecţie sindicală*

(*Sursa*: FOSSAERT R., în *Droit social*, iulie-august 1981, p. 496.)

După Touraine, istoria relaţiilor dintre om şi maşină poate fi descompusă în trei etape. Prima (faza A) corespunde începuturilor revoluţiei industriale. Maşinile sînt în acest caz maşini universale susceptibile să fabrice diferite piese. Muncitorul este stăpînul muncii sale. Formarea* are loc în atelier şi durează uneori ani întregi. În ateliere domneşte o etică a conştiinţei profesionale. Ulterior (faza B) intră în scenă taylorismul*. Maşinile devin din ce în ce mai specializate. Cronometrul impune respectarea ritmurilor de lucru în aşa fel încît directivele biroului de metode de muncă să poată fi aplicate cu maximum de eficacitate. Ultima fază (faza C) este cea a maşinii autonome. Sarcinile care trebuie executate nu mai sînt decît sarcini de control, de supraveghere sau de întreţinere. Orice intervenţie directă asupra materialelor este suprimată.

Pentru mulţi autori, automatizarea nu poate fi decît *down grading*. Imaginea folosită este aceea a muncitorului „care apasă un buton". Anumite studii subliniază acest sens. Lucrările Comisariatului general pentru plan au arătat astfel că, în industria japoneză, robotizarea a afectat în principal locurile de muncă cele mai calificate (asamblare sau uzinare, mai ales). Alte mărturii la fel de reprezentative subliniază, dimpotrivă, că operatorii respectivi sînt acum mai bine formaţi şi au mai multe iniţiative. Oportunităţile care le sînt propuse deschid noi perspective. Integrarea şi libera circulaţie a ideilor sînt ca urmare favorizate (L. Tanguy, 1986).

Monografiile* de care dispunem prezintă deci opinii foarte diferite. Această diversitate se datorează în mare parte cadrului de analiză. În funcţie de sectoarele sau domeniile de activitate (bănci, fabrici de ciment...), menţinerea sau repunerea în discuţie a priceperilor tradiţionale depinde în realitate de tipul de inovaţie, de strategiile urmărite şi de raporturile de forţă. Dincolo de aceste stări specifice, mobilitatea şi polivalenţa sînt considerate ca priorităţi.

Verificarea acestor diferite informaţii serveşte drept bază unor exerciţii de simulare. Proiecţiile obţinute (a se vedea schema de la pagina următoare) relevă o deformare a structurii locurilor de muncă ocupate (G. Ferréol şi P. Deubel, 1990, p. 177).

Triunghiul devine hexagon, ceea ce înseamnă că numărul muncitorilor necalificaţi este în scădere, iar cel al inginerilor şi tehnicienilor creşte (schema de la pag. 130). De altfel, pentru fiecare nivel de calificare, formarea iniţială cerută nu încetează să se mărească. În aceste condiţii, cum se poate răspunde unei asemenea cereri?

Două direcţii sînt avute în vedere: lupta contra eşecului şcolar şi revalorizarea învăţămîntului tehnic. Dezvoltarea filierelor profesionale se înscrie în această perspectivă şi vizează promovarea învăţării unor noi limbaje. Şcoala şi întreprinderea sînt astfel chemate să coopereze mai activ. Principalele recomandări se referă la regruparea pe familii de meserii, redefinirea procedurilor de orientare şi punerea la punct a unor cicluri de perfecţionare. Sînt avute de asemenea în vedere o modernizare a structurilor de primire, o reactualizare mai frecventă a pro-

RELAŢIILE DINTRE OM ŞI MAŞINĂ: TREI MARI FAZE

	FAZA A	FAZA B	FAZA C
Tehnici utilizate	Maşină universală (secolul al XIX-lea)	Maşină specializată (începutul secolului XX-1960)	Maşină autonomă (perioada contemporană)
Calificările muncitorilor	Meseriaş	Muncitor specializat (taylorism, fordism)	Supraveghetor-operator

aproximativ zece ani), diferitele statistici privind conflictele de muncă (numărul de zile pierdute pentru participarea la grevă se află în descreştere constantă, cel puţin pînă în 1986).

Sindicalismul* actual, bazat pe secţia de întreprindere şi federaţia de ramuri, nu reuşeşte decît în mod imperfect să se adapteze la noile forme de organizare a muncii. Muncitorii „în afara statutelor", de exemplu, îi scapă în mare parte, iar marile referinţe istorice (Frontul popular, mai 1968...) par foarte îndepărtate.

Mai mulţi factori, puternic legaţi între ei, ne permit să înţelegem principalele dificultăţi întîlnite (pierderea audienţei, combativitate slabă, criză de identitate). Menţionăm în special accelerarea progresului tehnic, impactul dificultăţilor economice şi evoluţia mentalităţilor. Pentru anumiţi sociologi, acuzaţia devine mult mai precisă: conducerile sindicatelor naţionale se preocupă mai puţin de reprezentarea personalului decît de captarea sufragiilor acestuia. Într-o lucrare dorită polemică, F. de Closets a redactat un sever rechizitoriu împotriva unor asemenea „conduite": „Cu cît solicită mai mult încrederea celor de la bază, cu atît se sprijină mai mult pe jocul instituţiilor. Cu cît vorbesc mai mult despre morală, cu atît se gîndesc mai mult la interes. Cu cît evocă mai mult proletarii care luptau ieri, cu atît se ocupă mai mult de francezii îmburgheziţi de astăzi. Cu cît sînt compătimiţi mai mult exploataţii capitalismului, cu atît sînt răsfăţaţi mai mult protejaţii Statului. Cu cît pretind mai mult că reprezintă muncitorii, cu atît se străduiesc mai mult să îi limiteze (F. de Closets, 1985, p. 21).

Constatările precedente merită totuşi să fie nuanţate. Se observă, de obicei, că în timp de criză tendinţele corporatiste sînt exacerbate şi deschid calea unui întreg cortegiu de inegalităţi* şi de nedreptăţi. În spatele acestei crispări asupra apărării avantajelor cîştigate s-ar ascunde „feudalităţi" şi „rente de situaţie". Asemenea rigidităţi, se spune în continuare, ating în diverse grade ansamblul ramurilor de activitate şi constituie o reală ameninţare atît la nivelul marilor echilibre macroeconomice (supralicitări salariale, recrudescenţa presiunilor inflaţioniste), cît şi pe planul coeziunii şi solidarităţii corpului social (risc de fărîmiţare, posibilităţi de înfruntări).

Dacă este adevărat că unele critici nu sînt nefondate, nu înseamnă că luarea în calcul a „comunităţilor de meserii*" cele mai reprezentative invită la depăşirea datelor pur conjuncturale şi la distanţarea de interpretările uneori pripite. Redescoperirea dimensiunii diacronice şi adoptarea unei grile de lectură adecvată (centrată pe „primatul reprezentărilor colective*") ar putea, în această optică, să aducă cîteva clarificări.

Să luăm în considerare dinamica de lungă perioadă (D. Segrestin, 1985). „Fenomenul corporatist" aparţine unei tradiţii de „voluntarism politic". Astfel, sub Vechiul regim, acordarea de privilegii apărea deja ca o manieră autoritară de a compartimenta piaţa muncii şi de a guverna autoritar de sus organizarea acesteia. Acestei „logici etatiste", care va fi, ulterior, extinsă la alte sectoare: SNCF (Société Nationale des Chemins de Fer Français), Charbonnages (societate de stat - n.tr.), EDF (Electricité de France...), i se opune o „logică de reglementare contractuală" (cazul muncitorilor de la Livre este, din acest punct de vedere, exemplar). Aceste două modele servesc ele însele drept suport unor tipologii mai complexe şi evidenţiază, după diverse variante, accesul la profesie*, atribuirea posturilor sau gestiunea carierelor.

Ni se oferă două paradigme*. Prima se sprijină pe o viziune sistemică: statute şi reglementări figurează la loc de cinste. A doua abordare pune accentul pe strategiile de maximizare. Toate aceste analize, cu toate că sînt foarte utile, pot fi completate prin luarea în calcul a unei componente „culturale", la loc de frunte mai ales în cazul sticlarilor sau metalurgiştilor. Pentru că suferă compromisuri sau reajustări din ce în ce mai frecvente, apărarea identităţii profesionale (legitimare, recunoaştere) lasă loc unei relative fluidităţi. Discursurile obişnuite în legătură cu „exproprierea muncii" sau „dispariţia priceperilor" trebuie deci privite cu oarecare rezerve...

Prudenţa este de asemenea necesară în ceea ce priveşte aprecierea forţelor prezente. În vreme ce la nivelul politicilor contractuale, practicile de tip „eu îţi dau ţie şi tu (în schimb) îmi dai mie" (negocieri rigoare salarială/stabilizare a efectivelor) se generalizează, eşichierul sindical se transformă: anumite centrale se radicalizează (Force ouvrière), altele se recentrează (CFDT - Confédération Française et Démocratique du Travail)... Clasificarea în „revoluţionari" şi „reformişti" îşi mai păstrează oare întreaga sa valoare?

În concluzie, două remarci:

- Constituirea sociologiei muncii ca disciplină specifică datează de aproximativ treizeci de ani. Dezvoltarea sa datorează mult operei şi personalităţii lui Georges Friedmann (G. Friedmann, 1956).

- Dacă „atelierul" şi „cronometrul" (componente esenţiale ale taylorismului*) continuă să facă obiectul a numeroase analize, intervin şi alte preocupări: ne interesăm din ce în ce mai mult de gestionarea resurselor umane*, de constrîngerile de flexibilitate* şi de mutaţiile tehnologice. Însăşi clarificarea teoretică evoluează şi îşi fac apariţia noi concepte („reglare*", „capital uman"...). Anumite problematici (provizorat, şomaj de lungă durată*, inserţie profesională*) pot fi, de asemenea, percepute într-o manieră mai precisă.

▷ Şomaj ▷ Comunităţi de meserii ▷ Diviziunea muncii ▷ Fordism ▷ Nomenclatorul nivelurilor de formare ▷ Participare ▷ Calificare ▷ Relaţii umane ▷ Sindicalism ▷ Taylorism

● ADAM Gérard, REYNAUD Jean-Daniel, *Conflits du travail et changement social*, Paris, PUF, 1978.

BOYER Robert (sub coordonarea), *La Flexibilité du travail en Europe. Une étude comparative des transformations du rapport salarial dans sept pays de 1973 a 1985*, Paris, La Découverte, 1986.

CLOSETS François, *Tous ensemble. Pour en finir avec la syndicratie*, Paris, Le Seuil, 1985.

COMMISSARIAT GÉNÉRAL AU PLAN, *La Qualification du travail: de quoi parle-t-on?*, Paris, La Documentation Française, 1978.

FERRÉOL Gilles, DEUBEL Philippe, *Économie du travail*, Paris, A. Colin, 1990.

FRIEDMANN Georges, *Le Travail en miettes*, Paris, Gallimard, 1956.

SAUVY Alfred, *La Machine et le chômage. Progrès technique et emploi*, Paris, Dunod, 1980.

SEGRESTIN Denis, *Le Phénomène corporatiste. Essai sur l'avenir des systemes professionnels en France*, Paris, Fayard, 1985.

STANKIEWICZ François (sub coordonarea), *Les stratégies d'entreprise face aux ressources humaines. L'après-taylorisme*, Paris, Économica, 1988.

TANGUY Lucie (sub coordonarea), *L'Introuvable relation formation-emploi. Un état des recherches en France*, Paris, La Documentation française, 1986.

N

Naţionalism (Nationalisme). Curent de gindire apărut în timpul Revoluţiei franceze, exaltînd valorile* naţionale. Multă vreme ancorat la stînga (ideal civil şi revoluţionar). Devine ulterior (de la sfîrşitul secolului al XIX-lea) militarist şi şovin (Barrès, Maurras). În anii '60, un nou context: cel al decolonizării (lupta împotriva imperialismului). Cf. J. Plumyène, *Histoire du nationalisme*, Paris, Fayard, 1979.

Naţiune (Nation). Comunitate umană ai cărei membri, uniţi prin legături materiale (teritoriu, stat, interese economice comune) şi spirituale (tradiţie, istorie, cultură), au conştiinţa că formează o entitate. În zilele noastre, criză de identitate* naţională în numeroase ţări. Cf. E. Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.

Neam (Lignage). Grup de rudenie ai cărui membri au un strămoş comun în virtutea unei reguli de filiaţie unilinìară.

Neutralitate axiologică (Neutralité axiologique). Această expresie corespunde traducerii cuvîntului german *Wertfreiheit*. Este necesar să facem deosebirea dintre judecăţile de fapt (a căror validitate este universală) şi judecăţile de valoare (referitoare la personalitatea cercetătorului). Procesul de obiectivare a cunoştinţelor* nu se sprijină pe evaluările subiective, ci pe constatările verificate empiric.

Nivel de trai (Niveau de vie). Corespunde nivelului de consum (pentru o gospodărie) sau venitului naţional pe locuitor (pentru o ţară). A nu se confunda cu puterea de cumpărare.

Nomenclator al nivelurilor de formare (Nomenclature des niveaux de formation). Se prezintă astfel:

NIVELUL VI - Absolvenţi ai primului ciclu de gradul doi (a 6-a, a 5-a, a 4-a) şi ai formelor de învăţămînt preprofesionale în timp de un an (CEP, CPPN şi CPA).

NIVELUL V bis - Absolvenţi ai clasei a 3-a şi ai claselor celui de-al doilea ciclu scurt înainte de anul terminal (în statisticile oficiale, nivelul VI include adesea nivelul V bis).

NIVELUL V - Absolvenţi ai anului terminal al ciclurilor scurte profesionale şi cei care au abandonat şcoala din al doilea ciclu lung înainte de clasa terminală.

NIVELUL IV - Absolvenţi ai claselor terminale ale celui de-al doilea ciclu lung şi cei care au abandonat şcoala după bacalaureat înainte de a atinge nivelul III.

NIVELUL III - Absolvenţi cu diplomă de nivel BAC + 2 ani (DUT, BTS, institutori, DEUG, şcoli de învăţămînt sanitar sau social etc.).

NIVELUL II + I - Absolvenţi cu diplomă ai celui de-al doilea sau ai celui de-al treilea ciclu universitar sau cu diplomă de învăţămînt superior.

Nomenclator PCS (profesii şi categorii socio-profesionale) (Nomenclature des PCS - professions et catégories socio-professionnelles) . Obiectivul urmărit constă în „clasificarea ansamblului populaţiei active într-un număr restrîns de mari categorii prezentînd fiecare o anumită omogenitate socială". Decupajele reţinute integrează moduri de viaţă, sentimentul apartenenţei, practici culturale...

Începînd cu clasificările Parodi (1945), sînt utilizate două criterii: statusul* (activi/inactivi; salariaţi/nesalariaţi) şi ierarhia profesională (în funcţie de remunerare, de calificare* şi de relaţiile de muncă, se deosebesc astfel tehnicienii de muncitorii necalificaţi, cadrele superioare de funcţionari, industriaşii de artizani).

Fiecare denumire corespunde unor interese particulare, atît materiale, cît şi simbolice. Recunoaşterea acestei specificităţi se efectuează la diferite niveluri: cadru legislativ, sisteme de pensionare, proceduri de negociere colectivă.

Toate aceste caracteristici au dat naştere „codului PCS" (care a fost actualizat în 1982). Anumite rubrici au fost modificate: cadrele medii fac de acum parte din profesiile intermediare. Acestea din urmă cuprind, de asemenea, tehnicienii sau salariaţii care se situează între muncitori şi cadrele de conducere. Salariaţii agricoli şi persoanele din servicii au fost regrupate respectiv alături de muncitori şi de funcţionari. Descompunerile cele mai fine (în 24 sau 42 de posturi) ne dau informaţii în legătură cu alte subdiviziuni (sector privat/funcţie publică: proprietăţi mici, medii sau mari...).

Această manieră de a se proceda se dovedeşte, în ansamblu, foarte utilă. Ea permite să fie comparate strategiile de consum, să fie studiate fenomenele de mobilitate socială*, să fie reperate inegalităţile în ceea ce priveşte venitul sau patrimoniul.

Sînt demne de semnalat cîteva critici. Orice nomenclator de activităţi se referă la o dublă reprezentare a spaţiului social: una bazată pe observarea faptelor, cealaltă mai teoretică. Aceste două moduri de abordare se completează, dar ambiguitatea şi imprecizia anumitor formulări nu pot fi eliminate în totalitate. Rămîn statistici indirecte, se impun revizii periodice (noi moduri de gestiune a mîinii de lucru, nesiguranţa locurilor de muncă...). Sînt, de altfel, de concept orientări concurente („clasă socială*", „stiluri de viaţă*").

Şi acum cîteva date cantitative. Din 1954 pînă în 1982 (cifre elaborate plecînd de la vechiul nomenclator şi din recensăminte), categoriile care s-au dezvoltat cel mai mult corespund meseriilor ce necesită calificările cele mai înalte. Astfel, profesiile liberale şi cadrele superioare au trecut de la 2,9% din populaţia activă în 1954 la 7,7% în 1982 (proporţie de creştere medie anuală de 3,5%). La fel, ponderea cadrelor medii era de 5,8% în 1954. Ea a atins 13,8% în 1982. Funcţionarii au înregistrat o progresie similară între aceste două date (de la 10,8% la 19,9%). Această creştere coincide cu terţiarizarea* activităţilor. Dimpotrivă, numărul muncitorilor stagnează şi cel al muncii nesalariate se află în regres: se constată diminuarea nu numai a celor activi în agricultură, ci şi a patronilor din industrie şi comerţ.

Care este situaţia astăzi? Tendinţele astfel sugerate au continuat?

În noul nomenclator, agricultorii nu reprezintă mai mult de 5,5% din populaţia activă*. Totuşi, este vorba aici de o populaţie mai bine educată. Pe de altă parte, începînd cu 1975, această descreştere încetineşte. Criza limitează transferurile de mînă de lucru către industrie şi sectorul terţiar şi suscită poziţii de repliere în mediul rural. În aceeaşi manieră, în vreme ce numărul artizanilor, comercianţilor şi întreprinzătorilor particulari se micşora începînd cu 1954, asistăm, de la sfîrşitul celor Treizeci de ani glorioşi la o răsturnare de tendinţe.

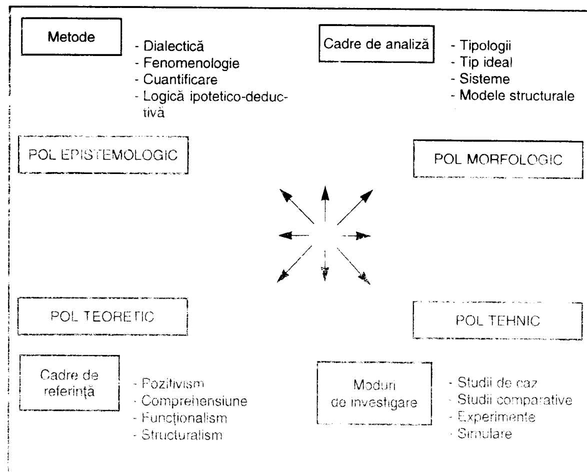
O altă constatare: efectivele muncitorilor scad începînd cu 1977, în vreme ce funcţionarii continuă să progreseze (27,6% din activi în 1988). Dar deosebirea între aceste două grupuri devine din ce în ce mai dificil de stabilit. Ce criteriu trebuie reţinut? Referirea la natura muncii, manuală sau nu, ne permite cu siguranţă să identificăm cazurile cele mai evidente, dar nu este suficientă pentru o mare parte din aceste activităţi. Statisticienii de la INSEE se sprijină pe condiţiile de muncă, dar şi pe finalitatea muncii: o femeie de serviciu angajată de un particular aparţine categoriei funcţionarilor; aceeaşi femeie de serviciu angajată într-o întreprindere va fi trecută în rîndul muncitorilor. În total, acestea sînt caracteristici sociale care sînt reţinute pentru a repartiza profesiile în diferitele rubrici. Vor fi incluse, de exemplu, în grupul funcţionarilor profesiile cele mai feminizate

Deşi categoria cadre şi profesii intelectuale superioare continuă să crească într-un ritm rapid, această creştere este totuşi inegală. Creşterea cea mai importantă este cea a inginerilor şi a profesiilor liberale. Cît despre

Nivel agregat (8 posturi din care 6 pentru activii ocupaţi)	Nivel de publicare curentă (24 de posturi din care 19 pentru activi)	Nivel detaliat (42 posturi din care 32 pentru activi)
1. Agricultori	10. Agricultori	11. Agricultori cu gospodărie mică 12. Agricultori cu gospodărie medie 13. Agricultori cu gospodărie mare
2. Artizani, comercianţi şi întreprinzători particulari	21. Artizani..................	21. Artizani
	22. Comercianţi şi asimilaţi....	22. Comercianţi şi asimilaţi
	23. Întreprinzători particulari cu 10 salariaţi sau mai mult....	23. Întreprinzători particulari cu 10 sau mai mulţi salariaţi
3. Cadre şi profesii intelectuale superioare	31. Profesii liberale......	31. Profesii liberale
	32. Cadre superioare din sectorul public, profesii intelectuale şi artistice........	33. Cadre superioare din sectorul public 34. Profesori, profesii ştiinţifice 35. Profesii din domeniul informaţii, arte şi spectacole
	36. Cadre superioare din întreprinderi particulare....	37. Cadre superioare administrative şi comercianţi din întreprinderi particulare 38. Ingineri şi cadre tehnice din întreprinderi
4. Profesii intermediare	41. Profesii intermediare din învăţămînt, sănătate, sectorul public şi asimilate......	42. Învăţători şi asimilaţi 43. Profesii intermediare din sănătate şi munca socială 44. Cler, călugări 45. Profesii intermediare administrative din sectorul public
	46. Profesii intermediare administrative şi comerciale din întreprinderi particulare....	46. Profesii intermediare administrative şi comerciale din întreprinderi particulare
	47. Tehnicieni.....	47. Tehnicieni
	48. Maiştri, salariaţi care se situează între muncitori şi cadrele de conducere.....	48. Maiştri, salariaţi care se situează între muncitori şi cadrele de conducere
5. Funcţionari	51. Funcţionari din sectorul public.....	52. Funcţionari civili şi salariaţi din domeniul serviciilor din sectorul public 53. Poliţişti şi militari

Nivel agregat (8 posturi din care 6 pentru activii ocupaţi)	Nivel de publicare curentă (24 de posturi din care 19 pentru activi)	Nivel detaliat (42 posturi din care 32 pentru activi)
5. Funcţionari	54. Funcţionari administrativi din întreprinderi particulare.... 55. Funcţionari din comerţ..... 56. Personal din sectorul servicii directe destinate particularilor...	54. Funcţionari administrativi din întreprinderi particulare 55. Funcţionari din comerţ 56. Personal din sectorul servicii directe destinate particularilor
6. Muncitori	61. Muncitori calificaţi....	62. Muncitori calificaţi de tip industrial 63. Muncitori calificaţi de tip artizanal 64. Şoferi 65. Muncitori calificaţi (manipulare de mărfuri, depozitare şi transport)
	66. Muncitori necalificaţi.....	67. Muncitori necalificaţi de tip industrial 68. Muncitori necalificaţi de tip artizanal
	69. Muncitori agricoli....	69. Muncitori agricoli
7. Pensionari	71. Foşti agricultori	71. Foşti agricultori
	72. Foşti artizani, comercianţi, întreprinzători particulari.....	72. Foşti artizani, comercianţi, întreprinzători particulari
	73. Foste cadre de conducere şi profesii intermediare....	74. Foste cadre de conducere 75. Foste profesii intermediare
	76. Foşti funcţionari şi muncitori ...	77. Foşti funcţionari 78. Foşti muncitori
8. Alte persoane fără activitate profesională	81. Şomeri care nu au lucrat niciodată....	81. Şomeri care nu au lucrat niciodată
	82. Diverşi inactivi (alţii decît pensionarii).....	83. Militari în termen 84. Elevi, studenţi 85. Diverse persoane fără activitate profesională în vîrstă de mai puţin de 60 de ani (pensionari) 86. Diverse persoane fără activitate profesională în vîrstă de 60 de ani şi mai mult (cu excepţia pensionarilor).

(*Sursa*: *Données sociales*, INSEE, ed. 5, 1984, p. 539.)

(*Sursa*: BRUYNE P. de şi alţii, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*. Paris, PUF, 1974, p. 36.)

ces de exteriorizare. Îndepărtarea de sine constituie o suferinţă şi o degradare. Omul devine, din acel moment, străin faţă de el însuşi. În actul productiv, obiectul se transformă, capătă o existenţă independentă: se transformă în lucru. Dar această exteriorizare nu este niciodată perfectă. Munca, pe care Hegel o defineşte ca „dorinţă reprimată", formează şi educă. Activitatea servilă reprezintă ocazia pentru sclav de a depăşi trista sa condiţie. El învaţă să prevadă, să reflecteze şi accede în acest fel la inteligenţă şi raţiune. Dimpotrivă, stăpînul, care nu se mai raportează decît în mod indirect la lucruri şi care nu face decît să distrugă bogăţiile în actul consumării, se menţine într-o identitate pur subiectivă, identificabilă cu moartea. Concluzia: viitorul nu aparţine stăpînului, ci sclavului care munceşte. Producţia permite să te eliberezi de un anumit număr de contingenţe. Instrument de dominare, ea permite de asemenea accesul în lumea culturii.

Tema a fost reluată de numeroşi autori dintre care se disting J.-P. Sartre, G. Gurvitch sau H. Lefebvre. Unitatea contrariilor implică reciprocitate şi polarizare. Ea se înscrie într-o mişcare de totalizare şi corespunde în acelaşi timp unei treziri a conştiinţei, unui angajament militant şi unei voinţe de emancipare. Golit de conotaţiile sale politice sau ideologice, acest *praxis** ne atrage atenţia asupra prezenţei eventuale a unor efecte emergente. „Profeţia care se realizează singură" reprezintă o excelentă ilustrare. Crezînd în insolvabilitatea băncilor, clienţii procedează la retrageri masive: falimentul atît de temut devine atunci realitate.

Studiul fenomenologic se alătură acestui tip de preocupări şi operează prin reducere sau, mai precis, prin „punere între paranteze a încrederii spontane în pozitivitatea lumii". Această *epoche*, în sensul husserlian al termenului, înţelege să se detaşeze de conştiinţa naturală şi de tot ceea ce reprezintă un obstacol în calea dezvoltării unei „ştiinţe a esenţelor". Analiza se vrea „eidetică": departe de a se confunda cu perceperea faptelor, ea serveşte drept intermediar „între ceea ce este delimitabil prin intuiţie, ceea ce este formulabil prin discurs şi ceea ce este atestabil printr-o grupare de indici sensibili" (N. Mouloud, 1969, p. 31). Hermeneutica* şi, mai recent, etnometodologia* îi sînt asociate. Semnificaţia ce poate fi atribuită unui anumit comportament depăşeşte cadrul strîmt al intersubiectivităţii şi pune în relaţie „organizarea memoriei, raţionamentul practic şi cuvîntul" (A.V. Cicourel, 1972, p. 99-100). Curentul interacţionismului simbolic va prelungi această perspectivă prin reabilitarea registrului intenţionalităţii. Realitatea socială nu este dată, ci construită „aici şi acum".

Aportul metodelor cantitative* nu trebuie nici el trecut sub tăcere. Într adevăr, formalizarea este sinonimă cu rigoarea: ea consolidează argumentaţia şi permite să fie articulate mai bine procedurile de stratificare, tehnicile operatorii şi construcţia scalelor. Comparaţia între populaţii, variabile* sau categorii este, din acest moment, facilitată. Procedeele folosite pot fi de natură canonică sau factorială. Ele se aplică, în funcţie de caz, unor reprezentări grafice (parametri de distribuţie) sau unor tablouri statistice (teste de corelaţie). Axiomatizarea ascultă, în ceea ce o priveşte, de o logică ipotetico-deductivă: alegere a premiselor, derivare, verificare, confirmare sau respingere. Nu poate fi înlăturat totuşi un anumit reducţionism din momentul în care predomină „cultul cuantofreniei" (expresie a lui Pitirim Sorokin).

■ CADRELE DE REFERINŢĂ. Dacă ne interesăm în prezent de polul teoretic, paradigmele de care dispunem au adesea valoare de exemplu. Ele se bazează pe reguli mai mult sau mai puţin implicite şi se înrudesc cu credinţele de tip „ontologic". Să luăm în considerare, mai întîi, pozitivismul*. Ştiinţele empirico-formale constituie, în această optică, modelul de scientificitate prin excelenţă. Iată două reguli esenţiale: renunţarea la tot ce este *a priori* şi căutarea, prin intermediul observaţiei, a datelor experienţei, a legilor* generale. Acestea pot fi tendenţiale („cele trei stări" la A. Comte), condiţionale (cf. teza „nuclearizării instituţiei familiale") sau structurale („cercul vicios al sărăciei", drag teoreticienilor subdezvoltării). Această vocaţie nomotetică apare cu atît mai justificată cu cît domeniul „lucrurilor în sine" este considerat inaccesibil şi golit de sens. O asemenea convingere se află în perfectă concordanţă cu doctrina nominalistă* şi pledează în favoarea unei sintaxe unificate. Fenomenalismul (E. Mach) şi logicismul (B. Russell) se inspiră şi ele din aceasta. De la Guillaume d'Occam la Cercul de la Viena (Moritz Schlick şi Rudolf Carnap, mai ales) este astfel reafirmată necesitatea de a diferenţia* bine judecăţile analitice şi judecăţile sintetice. Normativul nu poate deci să se confunde cu descriptivul pentru că astfel s-ar pune în pericol neutralitatea axiologică*.

Faptul de a acorda un statut privilegiat regularităţilor empirice conduce, de altfel, la lupta eficientă împotriva a ceea ce Hans Hahn numea altădată „entităţile superflue", respectiv „abstracţiile rău controlate, falsele analogii şi verbiajul metafizic". Exprimate de o manieră prea abruptă, aceste luări de poziţie pot totuşi să pună probleme: explicarea socialului prin social nu duce oare la un fel de „iluzie speculativă"? Nu riscăm oare să aruncăm în necunoaştere ceea ce aparţine sferei finalităţilor* sau a valorilor?

Demersul numit comprehensiv are drept obiectiv tocmai de a scăpa de aceste aporii. O relaţie statistică, oricît de probantă ar fi ea, nu este suficientă pentru a ne satisface curiozitatea. Acţiunea umană este de un alt ordin. Autori cum ar fi H. Rickert, W. Dilthey sau

F. Schleiermacher au arătat că „viaţa semnificaţiilor" este de resortul „ştiinţelor spiritului". În măsura în care procedează indirect şi gradat, urmînd exigenţele succesive ale semanticii, apoi ale reflecţiei, metodologia interpretării este inseparabilă de o reprezentare în termenii „cercului hermeneutic*". Avînd totuşi conştiinţa că un asemenea cerc nu poate fi depreciat pur şi simplu calificîndu-l drept „vicios" pentru că, în sine, egalează o „posibilitate autentică de a cunoaşte pe cel mai original" (P. Ricoeur, 1969). Dincolo de aceste controverse, trebuie evitate două obstacole: „un sociologism* autoritar, care se declară în stare să trateze faptele sociale prin exigenţele adesea imaginare ale unui sistem* căruia îi sînt împrumutate intenţii sau finalităţi de reproducere sau de dominare, şi un impresionism care reduce interacţiunea socială la o rapsodie de contracte private, întîmplătoare şi discontinue" (F. Bourricaud, 1986, p. 11).

Cu structuro-funcţionalismul, punctul de vedere holist* îşi recapătă drepturile. „Societatea globală" cuprinde mai multe „subsisteme", care se întrepătrund şi sînt supuse unor imperative foarte variate (sigla AGIL). Principiile de integrare, de reglare sau de teleonomie joacă aici un rol important (cf. lucrările lui T. Parsons):

Cerinţe funcţionale prealabile	Subsisteme implicate	Mijloc de schimb privilegiat	Tip de proces
Adaptare *(A)*	Economie	Bani	Eficienţă optimă
Urmărirea scopurilor *(G, Goal attainment)*	Politică	Putere	Diferenţiere a rolurilor
Integrare *(I)*	Justiţie	Afecţiune	Includere a normelor
Latenţă *(L)*	Familie, învăţămînt, cultură	Angajament	Generalizare a valorilor

Din moment ce procesul de socializare* nu constă în a imita în mod pasiv modelele preexistente, gradul nostru de aderare depinde de împrejurări. Pentru a relua terminologia folosită de R. Merton, sînt luate în considerare cinci conduite. Cea mai frecventă corespunde scenariului adaptării sau supunerii*. Cînd se produce un exces de zel, se deschide calea ritualismului*. O altă strategie, cu totul opusă: cea a revoltei*. Contestarea este extremă şi atinge ansamblul valorilor dominante. Ostile violenţei, practicile neimplicării sau evaziunii (vis, misticism...) nu trebuie să fie uitate: rezerva este atunci voluntară. Ultima soluţie, proprie minorităţilor active: inovarea* (propuneri de amenajări, de reforme sau de transformări mai profunde). Să precizăm, în plus, că instituţiile întreţin relaţii complexe cu devianţa. Dacă asupra delincvenţilor se abat represiunea şi pedepsele, se observă o anumită blîndeţe faţă de „cerşetori" sau „vagabonzi". Toleranţa vizavi de nebunie sau de marginalitate rămîne totuşi foarte variabilă, în funcţie de culturi (R. Merton, 1965). Oricare ar fi temeiul acestei abordări, subzistă numeroase semne de întrebare: aşa cum nota încă É. Durkheim, „a arăta la ce este util un fapt nu înseamnă a explica cum a apărut, nici cum este ceea ce este". Asemenea presupuneri pot fi oare răspunzătoare de schimbarea socială*? Există, în particular, loc pentru dezordine?

În optica structuralistă, predominanţa universului semiotic merge mînă în mînă cu estomparea subiectului. Acesta nu mai este decît un simplu suport. Dacă percepţiile sînt înşelătoare şi reprezentările iluzorii, accesul la coduri sau simboluri garantează o veritabilă „ruptură epistemologică". De la regulile de rudenie la practicile culinare, fenomenele studiate trebuie deci să fie percepute plecînd de la relaţiile care le caracterizează la un moment dat. Acest primat acordat dimensiunii sincronice se regăseşte atît la lingvişti (F. de Saussure), cît şi la antropologi (C. Lévi-Strauss) sau la psihanalişti (J. Lacan). Principalele critici adresate acestui tip de raţionament menţionează riscul reificării* şi se bazează pe „ontologia reducţionistă" (J. Piaget, 1968).

■ CADRELE DE ANALIZĂ. A lucra asupra unui concept înseamnă a varia extinderea şi înţelegerea acestuia. Punerea în evidenţă a unor trăsături specifice este o operaţie delicată: într-adevăr, cum să găseşti criterii pertinente de discriminare care să permită o împărţire univocă şi reprezentativă a obiectului analizat? În acest domeniu este necesar să fii extraordinar de atent cu folosirea categoriilor, altfel pot fi reactivate anumite taxinomii* cu totul absurde. Caz extrem de îmbinare heteroclită, „clasificarea chineză" imaginată de J.L. Borges este aici foarte lămuritoare şi se sprijină intenţionat - pentru nevoile demonstraţiei - pe un empirism* dintre cele mai evidente. Pot fi distinse astfel, printre animale, cele care aparţin împăratului, cele care sînt împăiate, domesticite sau desenate cu o pensulă foarte fină din păr de cămilă, fără a uita sirenele, porcii de lapte şi cîinii în libertate... Sîntem departe de clauza „fără omisiune, nici dubla întrebuinţare".

Alte subdiviziuni sînt, dimpotrivă, mult mai pertinente. Printre dihotomiile clasice, să le citām pe cele propuse de R. Benedict (civilizaţii apolliniene/civilizaţii dionysiace), F. Tönnies (comunităţi/societăţi) sau É. Durkheim (solidarităţi mecanice/solidarităţi organice). Teoria mertoniană a anomiei* poate fi de asemenea formalizată într-o manieră asemănătoare (R. Boudon şi F. Bourricaud, 1982, p. 579). În funcţie de resursele disponibile, de respingerea sau acceptarea scopurilor şi mijloacelor, atitudinile vor evolua între „conformism", „inovare", „ritualism" sau „retragere" (a se vedea cazurile prezentate în tabelul de la mai jos).

Apatie, decalaj sau resemnare nu sînt nici ele de exclus (partea dreaptă a aceluiaşi tabel).

Tipul ideal constituie, ca urmare, un „procedeu experimental pe care savantul îl creează din proprie iniţiativă, urmînd necesităţile investigaţiei, şi pe care îl abandonează în aceeaşi manieră dacă nu dă rezultatele scontate" (J. Freund, 1968, p. 57-58). Nu este deci vorba de a reproduce în mod adecvat „realitatea concretă", ci de a clarifica proiectele actorilor şi de a dispune de un „tablou de gîndire omogenă" plecînd de la care să se poată înţelege ceea ce determină singularitatea unui eveniment, a unei situaţii sau a unui comportament. M. Weber va vorbi, în legătură cu aceasta, de „constelaţie" sau de „totalitate semnificativă". Această reprezentare coerentă şi stilizată răspunde unei exigenţe de vizibilitate şi nu poate fi obţinută decît ţinînd seama de diferitele puncte de vedere. Să ne gîndim, de exemplu, la caracterizarea formelor de autoritate* (charismatică, tradiţională sau birocratică). Acţiunea poate fi ea însăşi percepută ca fiind conforma cutumei, raţională în raport cu scopurile sau valorile... ceea ce înainte părea confuz sau

		Scopuri			
		Individul le acceptă		Nu le acceptă	
		Le acceptă	Nu le acceptă	Le acceptă	Nu le acceptă
Mijloace	Individul dispune de ele	1	2	1	2
	Individul nu dispune de ele	3	4	3	4

Sursa: BOUDON R., BOURRICAUD F., *Dictionnaire de la sociologie*, Paris, PUF, 1982, p. 579.)

contradictoriu devine mai familiar (cf. scrierile lui G. Gurvitch relative la noţiunea de tip real).

La fel ca modelarea, cadrul sistemic se aplică unor contexte foarte diverse: organizaţii*, relaţii profesionale*, ecologie... Acest ansamblu de elemente interdependente trimite la un mediu dat şi poate fi interpretat în termenii autoorganizării. Cuplarea şi retroacţiunea *(feedback)* se dovedesc atunci esenţiale.

■ MODURILE DE INVESTIGARE. Sesizarea şi tratarea datelor sînt preluate de polul tehnic. Studiile de caz* se sprijină pe ipoteze şi sînt adesea ghidate de o schemă teoretică. Ele pot fi exploratoare sau descriptive şi se referă la anchete*, surse documentare sau monografii*. Să semnalăm, în această privinţă, lucrările de pionierat ale lui F. Le Play şi ale doctorului Villermé (cf., mai ales, *Tableau de l'etat physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, 1840). Alte contribuţii celebre: cea a soţilor Lynd referitoare la *Middletown* (1929) sau cea a lui W.L. Warner asupra condiţiilor de viaţă din *Yankee City* (1941). În limba franceză, să ne raportăm, între altele, la alegerea soţului (A. Girard, 1964) sau la zvonurile din Orléans (E. Morin, 1969).

Investigaţiile precedente pot fi completate de un demers comparativ. Recurgerea la *surveys* sau la paneluri* este cu atît mai preţioasă cu cît examenul dimensiunii spaţio-temporale lărgeşte cîmpul nostru de reflecţie asupra similitudinilor sau deosebirilor dintre grupuri sau instituţii. De unde o mai bună înţelegere a anumitor probleme (aculturaţie*, mobilitate socială*...).

Experimentarea* se efectuează fie în laboratoare, fie pe teren. Atunci cînd intră în contact cu mediul înconjurător, cercetătorul poate fi mai mult sau mai puţin „implicat" în postura de operator, consultant sau simplu observator. Schimbarea va trebui astfel să fie explicată sau programată (cf. tabelul de mai jos).

O metodologie a evaluării (*ex ante* sau *ex post*) acompaniază acest dispozitiv şi serveşte drept suport unor exerciţii de simulare*: introducerea de variante conjuncturale sau structurale, redefinirea obiectivelor sau constrîngerilor, luarea în calcul a amînării aplicărilor, efectelor induse sau măsurilor însoţitoare... Anumite date, cum ar fi evoluţia mentalităţilor sau a raporturilor de forţă, rămîn totuşi greu de cuantificat sau suferă de numeroase *„biais*-uri": reprezentativitatea eşantionului, semnificaţia mărturiilor culese, modalităţile de construcţie a scalelor de preferinţă.

În concluzie, să reamintim că fiecărui nivel al analizei (tehnic, metodologic sau teoretic) îi corespund interogaţii specifice: statutul termenilor observaţionali, locul instrumentării, forţa explicativă a schemelor conceptuale.

▷ Înţelegere ▶ Anchete ▷ Epistemologie ▷ Explicare ▶ Metode cantitative ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale ▶ Paradigme sociologice

Experimentare pe teren

	Cvasiexperimentare	*Experimentare „operaţională"*	*Cercetare Acţiune*
Poziţia cercetătorului	Observator/ pasiv	Operator/ angajat	Catalizor/ implicat
Rolul cercetătorului	Analiză	Consultare	Colaborare
Scopul cercetării	Explicarea schimbării	Cauzaţie şi evaluare a schimbării	Cunoaştere şi practică a dinamicii schimbării
Formularea problematicii	Ipoteze explicite	Ipoteze explicite	Probleme conjuncturale
Variabilă (e) experimentală (e)	Puţin numeroase, selecţionate şi neprovocate	Puţin numeroase, selecţionate şi provocate	Numeroase, neselecţionate şi provocate
Tratare	Nonreactiv	Reactiv	Reactiv

(*Sursa*: BRUYNE P. şi alţii, *Dinamique de la recherche en sciences sociales, Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974, p. 226.)

● BOUDON Raymond, BOURRICAUD François, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Paris, PUF, 1982.

BOURRICAUD François, prefaţă la lucrarea lui J.-G. PADIOLEAU, *L'Ordre social. Principes d'analyse sociologique*, Paris, L'Harmattan, 1986, p. 11-15.

BRUYNE Paul de, HERMAN Jacques, SCHOUTHEETE Marc de, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974.

CICOUREL Aaron, *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*, New York, Free Press, 1972.

FERRÉOL Gilles şi DEUBEL Philippe, *Méthodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

FREUND Julien, *Sociologie de Max Weber*, Paris, PUF, 1968.

MERTON Robert K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965 (prima ediţie 1949).

MOULOUD Noël, *Langage et structures. Essais de logique et de sémiologie*, Paris, Payot, 1969.

PIAGET Jean, *Le Structuralisme*, Paris, PUF, 1968.

RICOEUR Paul, *Le Conflit des interprétations. Essais d'herméneutique*, Paris, Le Seuil, 1969.

Obiectivitate (Objectivité). Atitudine, stare de spirit a celui care „vede lucrurile aşa cum sînt", fără prejudecăţi*, nici păreri preconcepute. Valorizare a idealurilor de dezinteresare, de colectivitate şi de universalitate. Ruptură cu simţul comun*, aparenţele, lumea existenţei...

Obişnuinţă (Habitude). Mod de a acţiona şi de a gîndi dobîndit de individ şi care devine, în mare parte, inconştient şi automat. Termeni asociaţi: repetiţie, rutină, stereotip*. Mecanisme de învăţare* şi de interiorizare*.

Observaţie (Observation). Din lat. *observare* - a nu pierde (din ochi). Constatare a unui fapt cu ajutorul mijloacelor de investigare potrivite. Observaţia poate fi directă sau indirectă, calitativă sau cantitativă, efectuată pe teren sau în laborator. ▶ Anchete ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Oligarhie (Oligarchie). Din gr. *oligon* - puţin. La origine, formă de regim politic ce a existat, în anumite epoci, în Grecia antică. Guvernarea cetăţii era în acea vreme încredinţată unui mic număr de cetăţeni. Se opune astfel monarhiei şi tiraniei*. Se aplică, mai general, oricărui grup care exercită puterea* fără o reală opoziţie. Analiza fenomenului oligarhic şi a „legii sale implacabile*" este astăzi integrată celei a elitelor*. Cf. lucrările de pionierat ale lui R. Michels (1911) asupra conservatorismului şi a birocratizării structurilor ierarhice. ▷ Elite ▷ Putere

Olson (paradoxul lui) (Olson; paradoxe d'). Problematică a acţiunii colective. Punerea în evidenţă a comportamentelor de tip *free-rider*. Cf. M. Olson, *La Logique de l'action collective*, trad. fr., Paris, PUF, 1978 (prima ediţie 1966).

Opinie publică (Opinion publique). J. Stoetzel, ale cărui lucrări se află la baza cercetărilor franceze în legătură cu acest subiect, a subliniat caracterul confuz şi nedeterminat al noţiunii, ce provine din limbajul comun şi pentru care nu există o definiţie satisfăcătoare. Fenomen psihosocial prin excelenţă, opinia publică este o manifestare a mentalităţii colective, distinctă de voinţa po-

colaborare între diferitele părţi. Să reamintim cîteva elemente esenţiale:

- Există o singură manieră bună de a realiza o lucrare. Studiul timpilor şi mişcărilor trebuie să permită descoperirea şi generalizarea sa. Descompunerea în elemente simple a muncii, apoi recompunerea în sarcini elementare reprezintă baza cercetării acestui *one best way*.

- Omul este motivat de teama foamei şi atracţia reprezentată de cîştig. O retribuţie proporţională cu efortul său va incita la atingerea unui randament maxim. Remuneraţia va trebui deci să fie atribuită după valoarea performanţei şi nu pe baza vechimii sau calificării*; calculul său va lua drept bază indicaţiile cronometrului: va trebui să renunţăm la salariul forfetar (după învoială - n.n.) sau lunar şi să dezvoltăm salariul la bucată.

- Deciziile luate nu trebuie să fie de resortul muncitorilor, ci al experţilor specializaţi. Muncitorul bun trebuie scutit de sarcinile de reflecţie şi îndreptat exclusiv către execuţie. Autoritatea*, consecinţă a celei mai bune utilizări posibile a mijloacelor, devine un fapt natural şi nu suferă nici o discuţie.

Dintre aceste trei principii fundamentale, *one best way*, teoria motivaţiei, dihotomia concepţie-execuţie, cel de-al treilea formează piatra de temelie a doctrinei şi se aplică şi dincolo de activităţile de producţie. Dar poate că al doilea este cel care traduce cel mai bine concepţia latentă pe care o are Taylor despre producător. În comportamentul uman, nu sînt reţinute decît motivaţiile economice cele mai simple. Taylor, ca inginer, concepe omul aşa cum şi-l reprezentau behavioriştii* în epoca respectivă: la *stimuli* determinaţi trebuie să corespundă reacţii previzibile. Acţionînd în mod judicios asupra incitaţiilor materiale (salariu), poţi să te aştepţi să obţii o reacţie ridicată în termeni de comportament (productivitate).

Aşa cum au subliniat J.G. March şi H.A. Simon (1969), ştiinţa tayloristă este o ştiinţă a muncii mai degrabă decît a organizării. Principiile sale sînt propuneri tehnice, iar preceptele sale proceduri operatorii centrate pe activităţile fizice de bază implicate în producţie. Concluzia? În funcţie de acest model, organizarea muncii va fi progresiv şi profund transformată.

Ca reacţie la această viziune mecanicistă a întreprinderii s-a dezvoltat, în Statele Unite ale Americii, între cele două războaie mondiale, curentul Relaţiilor Umane* (RU). Cu ocazia unei vaste cercetări făcute în atelierele de la Western Electric Company, E. Mayo şi colaboratorii săi (W. Dickson, F. Roethlisberger etc.) au evidenţiat ceea ce se numeşte, cu un termen foarte general, „factorul uman" (efectul Hawthorne). Ponderea sa apare cu adevărat decisivă, în aşa fel încît pentru aceşti autori determinanţii sociali sînt mai importanţi decît constrîngerile tehnice. Motivaţia şi „moralul" muncitorilor sînt percepute ca elemente esenţiale pentru înţelegerea performanţelor. Tot ce este din domeniul simbolicului (fie că este vorba de recompense, sancţiuni*, credinţe*) joacă un rol capital, stimulentele financiare neavînd decît o eficienţă limitată.

Aceiaşi cercetători observă, de altfel, că muncitorii acţionează sau reacţionează, cel mai adesea, nu ca indivizi izolaţi, ci ca membri ai unui grup. Acesta este un prilej de socializare* (producerea de norme*, de valori* şi de identităţi*). Sînt întîiniţi lideri informali care, fără a avea autoritatea statutară a contramaistrului, îndeplinesc funcţia de purtător de cuvînt.

Alături de organizarea formală (cea definită de regulamente şi conducerea întreprinderii), există o structură neoficială bazată pe relaţii interpersonale. Acestor realităţi le corespund logici proprii: cea a costului sau a eficienţei pentru prima, cea a sentimentelor pentru a doua. O mare parte a conflictelor sau dificultăţilor interne sînt atunci concepute ca o lipsă de comunicare între aceste două entităţi. Exprimate altfel, deciziile întreprinderii ar putea să fie reluate pe contul lor de către muncitori.

Alte anchete vor confirma importanţa factorului uman în exercitarea autorităţii (K. Lewin, R. Lippitt şi R. White), administrarea schimbării (L. Coch şi J.R. French), dinamica grupurilor (K. Lewin). Totuşi, abordarea propusă de RU nu se substituie deloc modelului taylorist.

Şi aceasta pentru că obiectul analizei nu este acela de a vorbi despre organizare în globalitatea ei, ci despre grupurile care o compun. Cînd se ia drept obiect de studiu informalul, viziunea organizaţiei nu este pusă în cauză. Relaţiile interpersonale se desfăşoară în interiorul unui cadru strict delimitat, presupus fondat în mod raţional şi deci necontestabil.

De altfel, dacă viziunea omului devine mai bogată, ea nu se transformă în acelaşi timp. Postulatul lui *Homo oeconomicus* a fost înlocuit de cel al unei naturi umane, fundament transistoric şi universal al comportamentelor. Ideea unui fond comun tuturor, mobilizabil oricare ar fi circumstanţele, rămîne la baza raţionamentului. Individul este o fiinţă pasivă, reacţionînd în mod mecanic la *stimuli*. Chiar îmbogăţită, schema behavioristă* rămîne dominantă.

În fine, ca în OST, viziunea consensuală rămîne expres afirmată. Uzina este concepută ca o familie, nouă sursă de satisfacţie şi integrare* într-o societate în care cadrele de acţiune tradiţionale se disociază. Conflictul*, a cărui unică sursă este văzută în relaţiile interindividuale, este un eşec pentru comunicarea internă. Este indezirabil, patologic şi trebuie eliminat.

■ MODELUL STRATEGIC. După încheierea celui de-al doilea război mondial, analiza organizaţiilor cunoaşte o dezvoltare considerabilă. Tezele relaţiilor umane* devin obiect de învăţămînt şi educaţie. Intuiţiile şi ipotezele care formează baza acesteia sînt reluate atît de reflecţia managerială, cît şi de psihologi sau de cei care intervin în întreprindere (lucrările lui D. McGregor, C. Argyris, F. Herzberg). În acelaşi timp cu studiile de caz, reinterpretările teoretice se multiplică în asemenea măsură încît în Statele Unite ale Americii anumiţi autori vor vorbi de fragmentare sau de o nebuloasă.

În Hexagon, M. Crozier este iniţiatorul unei adevărate şcoli franceze de sociologie a organizaţiilor. La confluenţa analizelor weberiene asupra birocraţiei* şi a studiilor de psihosociologie industrială, el a prelungit examinarea disfuncţiilor într-o perspectivă pe care o califică el însuşi drept funcţionalistă* pentru a ajunge la un model strategic.

Să insistăm asupra punctelor esenţiale ale ceea ce apare ca o nouă paradigmă*. În primul rînd, trebuie să subliniem ruptura profundă cu abordările precedente. Ambiţia generală este de acum înainte mai vastă şi interesează sociologia în ansamblu: „Nu numai o sociologie a organizaţiilor, ci o sociologie a acţiunii organizate", acesta este proiectul expus în *L'Acteur et le système* (M. Crozier, E. Friedberg, 1977, p. 95). Dacă organizaţiile rămîn obiectul concret al studiului, este pentru că ele sînt prilejul cel mai comod pentru a se întreba în legătură cu o problemă mai profundă, cea a cooperării şi interdependenţei dintre oameni.

Scopul cunoaşterii se schimbă de asemenea: obiectivului utilitarist, punerii în practică a unor precepte de bună gestiune li se substituie căutarea de logici capabile să explice funcţionarea organizaţiilor. Analiza devine „clinică" acolo unde era „prescriptivă".

Postulatele de bază recuză chiar posibilitatea unui model generalizabil. Ele se bazează pe convingerea, apărută din observaţie, că nu exsită sisteme sociale în întregime reglate sau controlate. „Undeva întotdeauna ceva se blochează", spune experienţa comună. „Organizaţia perfectă ia apă în permanenţă şi nu reuşeşte niciodată să înceteze a scoate apa din barcă cu ispolul", reiau, în stil metaforic, A. Exiga, F. Piotet şi R. Sainsaulieu (*L'Analyse sociologique des conditions du travail*, Paris, ANACT, 1981, p. 39). Singurul punct asigurat este deci permanenţa imprevizibilului, incertitudinea soluţiei problemelor.

Concepţiei de inspiraţie behavioristă* a OST şi RU, analiza strategică îi opune un actor liber, oportunist, cu comportament raţional, chiar dacă această raţionalitate* este limitată. Cu excepţia cazurilor extreme, individul nu este totalmente determinat, nici determinabil în comportamentul său. Între constrîngeri şi proiecte se stabileşte în acest caz un fel de joc care traduce funcţionarea reală a organizării. Ce loc să acordăm de acum înainte puterii*?

Astăzi, tema raportului a depăşit cadrul variabilelor economice pentru a lua în considerare contextul cultural în ansamblu. Pentru a explica raporturile de autoritate sau formele de solidaritate muncitorească, se face apel mai mult la specificitatea instituţiilor* sau culturilor* naţionale (A. d'Iribarne; M. Maurice şi alţii). A vorbi despre modelele japonez, scandinav, german... a devenit la fel de obişnuit ca a vorbi despre modelul taylorist. Una dintre dezbaterile contemporane se referă în acest caz la a şti cum să gîndeşti raportul cultural: poate deveni acesta un nou model explicativ capabil să explice structura, reuşita şi dificultăţile organizaţiilor?

▷ Behaviorism ▷ Birocraţie ▷ Cultură de întreprindere ▷ OST ▷ Putere ▷ Relaţii umane ▷ Strategie ▷ Taylorism (procesul ~) ▶ Muncă (sociologia ~)

● BALLÉ Catherine, *Sociologie des organisations*, Paris, PUF, 1990.

BERNOUX Philippe, *La Sociologie des organisations*, Paris, Le Seuil, 1985.

CROZIER Michel, *Le Phénomène bureaucratique*, Paris, Le Seuil, 1963.

CROZIER Michel, FRIEDBERG Ehrard, *L'Acteur et le système. Les contraintes de l'action collective*, Paris, Le Seuil, 1977.

ETZIONI Amitai, *Les Organisations modernes*, trad. fr., Gembloux, Duculot, 1971 (prima ediţie 1964).

GREMION Pierre, *Le Pouvoir périphérique: bureaucrates et notables dans le système politique français*, Paris, Le Seuil, 1976.

LAWRENCE Paul R., LORSCH Jay W., *Adapter les structures de l'entreprise*, trad. fr., Paris, ed. d'Organisations, 1973 (prima ediţie 1967).

MARCH James G., SIMON Herbert A., *Les Organisations*, trad fr., Paris, Dunod, 1969 (prima ediţie 1958).

MAURICE Marc, SELLIER François, SILVESTRE Jean-Jacques, *Politique d'éducation et organisation industrielle en France et en Allemagne*, Paris, PUF, 1982.

SAINSAULIEU Renaud, *Sociologie de l'organisation et de l'entreprise*, Paris, Presses de la FNSP et Dalloz, 1897.

Organizări simbolice (Organisations symboliques). Sisteme mai mult sau mai puţin organizate de reprezentări*, de atitudini*, de norme*, cu mare încărcătură afectivă, în funcţie de care se structurează, la un nivel puternic implicit, percepţii, valorizări, convingeri şi conduite. Aceste organizări subiective determină sensul pe care îl îmbracă pentru subiecţii sociali condiţiile obiective cu care sînt confruntaţi. Individul le formează plecînd de la mesajele ideologice la care este expus şi de la experienţele pe care le trăieşte, în cursul unei biografii* marcată de relaţii întotdeauna sigulare şi active cu multiplele sale grupuri de apartenenţă trecute şi actuale. Convorbirea* nondirectivă, chestionarul*, tehnicile proiective, istoriile vieţii sînt principalele mijloace de acces la aceste organizări.

P

Panel (Panel). Tehnică de anchetare pusă la punct de Lazarsfeld şi care vizează relevarea modificărilor de comportament şi schimbările de opinie în cadrul unei populaţii date, graţie chestionarelor* repetate, la intervale regulate, pe acelaşi eşantion. Folosit frecvent în sociologia politică (studiul evoluţiei intenţiilor de vot, în particular).

Paradigme sociologice (Paradigmes sociologiques). Termenul de „paradigmă" acoperă multiple accepţii (G. Ferréol, 1994). El poate fi folosit mai întîi în sensul specialiştilor în gramatică. Evocă atunci un „model de declinare sau conjugare"; pornind de la acesta pot fi ilustrate o serie de fenomene. Formulările cele mai cunoscute sînt următoarele:

EXEMPLE DE PARADIGME SOCIOLOGICE:

Paradigma naşterii capitalismului* (Max Weber): burghezul se transformă în întreprinzător atunci cînd vede în bogăţie un capital, o investiţie productivă şi nu o ocazie de speculă sau de viaţă îmbelşugată. Teologia morală a calviniştilor este congruentă cu această ideologie.

Paradigma socializării* anticipate (Merton): indivizii tind mai degrabă să imite valorile* şi comportamentele grupurilor cărora doresc să li se alăture, decît pe cele ale grupurilor cărora le aparţin.

Paradigma frustrării* relative (Stouffer): dacă normele* sociale sînt clar definite şi percepute ca stabile, indivizii îşi limitează ambiţiile în funcţie de aceste norme. Dacă normele sînt imprecise şi instabile, indivizii nutresc ambiţii ce depăşesc posibilităţile de realizare şi resimt o frustrare.

Paradigma familiei* nucleare (Parsons): dezvoltarea societăţii industriale impune mobilitatea populaţiei şi deci independenţa copiilor, ceea ce antrenează „nuclearizarea" familiei.

Paradigma acţiunii colective (Olson): nici un individ nu are interesul să acţioneze pentru a susţine o organizaţie* care procură bunuri şi servicii colective pentru că el va beneficia oricum de ele; el va participa deoarece această organizaţie furnizează în plus satisfacţii individuale.

Paradigma capitalului social (Bourdieu): egalitatea de acces la şcoală menţine inegalitatea* de origine socială, de vreme ce copiii claselor superioare au mijloace culturale şi motivaţii care le permit să profite mai bine de şcoală decît copiii claselor inferioare.

Paradigma conflictelor de grup (Dahrendorf): diversificarea societăţii antrenează o diversificare a grupurilor sociale şi o specializare a intereselor de grup; rezultă o mulţime de conflicte de interese între grupuri.

Paradigma democraţiei* (Tocqueville): egalitarismul* este resortul societăţilor democratice şi pe măsură ce egalitatea progresează, inegalităţile* devin tot mai şocante şi alimentează exigenţa de egalitate.

Paradigma Chicago (Park şi Burgess): popularea unui oraş se face pe zone concentrice şi prin regruparea diferitelor grupuri etnice sau sociale.

Paradigma conflictelor de clasă (Marx): clasele sociale* sînt într-o permanentă luptă. Ţăranii şi clasele de mijloc vor trebui să se împartă între burghezie şi proletariat, iar proletariatul va înlocui burghezia în postura de clasă dominantă, în perspectiva societăţii fără clase.

Paradigma logicii semnelor (Baudrillard): în societăţile bogate, consumatorul îşi procură semne sociale, cumpărînd în acelaşi timp bunuri şi servicii; logica semnelor se substituie atunci logicii necesităţilor şi comandă alegerile sale mai mult decît utilitatea.

(*Sursa*: MENDRAS H., FORSÉ M., *Le Changement social*, Paris, A. Colin, 1983, p. 264 şi următoarele)

Cea mai mare parte a acestor analize fac obiectul unei prezentări detaliate în această lucrare (cf., de exemplu, articolele Mişcări sociale* sau Obiectivarea cunoştinţelor*). Printre celelalte semnificaţii reţinute, se va vorbi de „matrice disciplinară", de „model teoretic" sau de „curent de gîndire". Un efort de clasificare se impune, cu scopul de a sublinia aportul acestor diferite abordări în termenii scientificităţii. Ne vom întreba astfel în ce condiţii şi cu preţul căror constrîngeri acţiunea colectivă este posibilă şi poate lua o formă sau alta.

■ O GRILĂ DE LECTURĂ. Precum economistul, care îşi stabileşte poziţia raportîndu-se la teoria valorii, nici sociologul nu poate să scape de problematica ordinii sociale*. Considerată din punct de vedere epistemologic, aceasta implică o dublă întrebare. Mai întîi, care este natura realităţii în care se inserează fenomenele sociale? Cum anume putem noi, în consecinţă, să abordăm cognitiv (şi într-o manieră adecvată) această realitate?

Ca răspuns la prima întrebare, sînt de conceput două atitudini: una, inspirîndu-se din doctrinele naturaliste, pune accentul pe procese sau suporturi materiale; cealaltă pe un ansamblu de reprezentări mintale prezente la fiecare individ: conduitele umane, în această perspectivă, nu se adaptează în mod mecanic la forţe pur fizice, dar sînt expresia unor reguli şi coduri* socio-culturale foarte pregnante. În spatele acestei dileme, se regăsesc dezbaterile din secolul trecut în legătură cu dualismul între explicare* şi înţelegere*: ţesătura societăţii este relevată oare de o metodologie empirico-formală sau de un tratament mai specific?

Pe de altă parte, se poate admite că acele concepte pe care le utilizăm pentru a descrie sau a interpreta lumea nu sînt nimic altceva decît denumiri mai mult sau mai puţin comode care nu au, ca atare, nici o „realitate". Dezvoltarea principiului nominalist* se află pe picior de egalitate cu respingerea sistematică a oricărei tentative ce vizează reificarea unei entităţi colective sau a alteia (birocraţie*, stat*, opinie publică*...). Dar se poate de asemenea susţine, cu aceeaşi convingere, că abstracţiile la care am recurs nu sînt utile decît în măsura în care au capacitatea de a „revela" sau de a „penetra" o realitate socială greu accesibilă observaţiei.

Cînd combinăm criteriile precedente, apar patru „strategii de cercetare": empirism*, subiectivism, substanţialism* şi raţionalism (T. Johnson şi alţii, 1984). De unde diagrama următoare:

	Nominalism	Realism	**Axa 2: Abordare cognitivă asociată**
Materialism	A *Empirism**	B *Substanţialism**	
Idealism	C *Subiectivism*	D *Raţionalism*	
Axa 1: Natura realităţii sociale			

Să începem cu caseta A. Aceasta se referă la empirismul logic* şi mai ales la celebra doctrină a *sense data*. Conform punctului de vedere formulat iniţial de Cercul de la Viena* (M. Schlick, R. Carnap, O. Neurath), fiecare concept ar putea fi asociat, prin intermediul unui proces mai mult sau mai puţin complex, cu termeni observaţionali. Era deci vorba să fie reconstruit limbajul ştiinţei plecînd de la o bază strict atomistă. Verificarea unei propoziţii dotată cu sens trebuia să se reducă, mijlocind intervenţia anumitor operaţii logice, la examinarea unor aserţiuni elementare, nefăcînd să intervină decît predicate de observaţie şi desemnări de obiecte fizice. Considerat prea exigent, criteriul de punere la încercare astfel sugerat a fost destul de rapid modificat chiar în cadrul neopozitivismului, cedînd locul ideii de confirmare, apoi principiului de interpretabilitate. Pentru ca un sistem conceptual determinat să poată fi considerat ca avînd o influenţă cognitivă în ceea ce priveşte realitatea, este suficient de acum ca anumite propoziţii pe care teoria permite să fie stabilite să poată fi puse în corespondenţă cu predicatele obişnuite ale observaţiei. Aşa cum remarcase deja C.W. Mills, cu ocazia criticii sale privind curentele utilitariste* sau behavioriste*, nu se mai cere decît ca o referire empirică corespunzătoare să fie în mod necesar asociată fiecărei teme teoretice.

Dacă se doreşte totuşi să se explice veritabilul statut al limbajului ştiinţific, perspectivele precedente trebuie să fie radicalizate. Se pare astfel că trebuie să i se recunoască teoriei* o virtute proprie, nu numai pentru că ea conferă, prin construcţii adecvate, un conţinut particular termenilor săi, independent de relaţiile semantice pe care aceştia le întreţin cu omologii lor din sfera descriptivă, ci şi pentru că mişcarea formalizării rămîne o exigenţă fundamentală. Nereducîndu-se la o „codificare a analizei funcţionale", opera lui T. Parsons este mai mult decît exemplară deoarece întreţine cu tradiţia pozitivistă un dialog nuanţat.

Asociind nominalismul* şi idealismul, atitudinea subiectivistă (al doilea moment al dispozitivului propus) se interesează de noţiunile de evaluare, de responsabilitate şi de sancţiune. Ea dezvoltă, de asemenea, o concepţie explicită a conştiinţei. Nu este vorba, la acest nivel, despre referirea la o substanţă amorfă, nediferenţiată sau transparentă, susceptibilă de a dezvălui conţinuturile noastre psihice. Conştiinţa - aşa cum o consideră Husserl sau Schütz - nu se mulţumeşte să acompanieze pasiv acţiunea, ci participă din plin la ea. Localizată istoric şi geografic, ea nu este deci o stare, ci o activitate. De fapt, ar trebui să facem distincţia între conştiinţa practică şi conştiinţa discursivă. Conştiinţa practică vizează stocul de cunoştinţe pe care actorul nu încetează să le mobilizeze în timpul diferitelor sale interacţiuni, dar pe care este incapabil să le realizeze în discursul său cotidian. Într-adevăr, în esenţă, ne vedem de ocupaţiile noastre cu o îndemînare căreia ne-ar fi foarte greu să îi explicăm formalismul. De unde importanţa etnometodologiei*, a sociologiei cognitive sau a fenomenologiei pentru a preciza complexitatea acestor multiple ajustări: capacitate de simbolizare, istorii ale vieţii* sau - pentru a folosi vocabularul lui H. Garfinkel - „indexicalitatea*" se plasează într-un context de raţionalitate limitată (cf. lucrările Şcolii de la Chicago*).

Punînd în legătură şi interpretînd în funcţie de modalităţile, de fiecare dată altele, semnalele sau mesajele care îi sînt adresate, fiecare agent gireză pe plan local incertitudini, conflicte şi aspiraţii, fiind în acelaşi timp o sursă şi un receptor potenţiale de influenţă. Deoarece obiectivele şi constrîngerile se redefinesc şi se transformă fără încetare, logica actelor - departe de a fi unimodală - nu poate fi înţeleasă decît în funcţie de jocurile relaţionale foarte diversificate. Metodologia interpretării - sîntem aici în centrul întreprinderii weberiene - trimite la o anumită viziune a lumii, ea însăşi perceptibilă prin intermediul unei „hermeneutici* a acţiunii".

La polul opus al paradigmei interacţioniste*, substanţialismul* - a treia abordare luată în considerare - tinde în ceea ce îl priveşte să neglijeze registrul intenţionalităţii pentru a acorda structurilor* şi condiţionărilor* o preponderenţă pe care unii o vor considera

din puncte diferite de vedere. În această optică, ceea ce literatura anglo-saxonă înţelege prin expresia *the acquaintance process*, adică procesul ce comandă stabilirea de relaţii sociale, se rezumă fie la o legătură mecanică de tip stimul-răspuns, fie la o secvenţă cauzală stereotipă. Astfel se face, de exemplu, că, în versiunile sale cele mai ambiţioase, programul nomologic, cedînd la „apelul emoţional al istoricismului*", nu ne oferă decît o versiune sărăcită a schimbării sociale* (autoreproducere a clasei dominante, programare a destinelor, necesităţi funcţionale...). Orice propunere de genul: „Comportamentele observate nu merită atenţie şi nu sînt sesizabile ştiinţific decît în măsura în care sînt supuse unor determinisme* sociale", ridică probleme tocmai datorită riscurilor de excludere pe care le suscită. Alte abordări, mai contextuale, nu au şi ele "drept de cetăţenie"? Dacă situaţiile de „alegere forţată" nu implică nici o prioritate logică sau existenţială, membrii unei colectivităţi date (evoluînd în cadrul unor procese general „deschise") nu pot niciodată să fie cu totul reduşi la simple curele de transmisie.

Cînd se identifică cu reguli de procedură destinate conducerii unor anchete cognitive, paradigma condiţionării* - în limitele care îi sînt proprii - nu este, fără îndoială, de respins. Din momentul în care ia forma unui raţionament factorial pătruns de prerogativele sale, intervin numeroase rezerve. Se poate nota astfel că dacă determinismul* conservă un sens, nu o poate face decît prin plăci (*plaques*): în afara acestor „borne", iluzia speculativă (care poate fi regăsită cu mai multă sau mai puţină amploare în mare parte a tradiţiei holiste*) produce efecte dintre cele mai nefaste: căutarea unui *primum mobile*, confuzia „marilor povestiri de emancipare", cultul „constructivismului".

Proslăvită de şcoala durkheimiană, explicarea socialului prin social alimentează a patra şi ultima subdiviziune a diagramei noastre, respectiv curentul raţionalist. Un asemenea demers este în sine perfect respectabil. El poate chiar, în multe cazuri, să ofere indicaţii pertinente asupra unei configuraţii sau a alteia. Este totuşi necesar să fim vigilenţi în ceea ce priveşte condiţiile de aplicare, în măsura în care anumiţi promotori ai săi depăşesc cu mult limitele impuse de regulile formalizării. Nerespectarea acestor precepte poate să suscite numeroase aporii. Pentru R. Boudon, acestea iau naştere cînd simple condiţii de posibilitate sînt promovate la rangul de legi* universale sau cînd perspectiva formală este interpretată în manieră realistă. Orice demers de tip „esenţialist" - conştiinţa colectivă* la Durkheim, alienarea* sau libidoul în antropologia freudo-marxistă - riscă să ajungă la o „metafizică a reprezentării" (R. Boudon, 1984).

■ OPOZIŢIE SAU COMPLEMENTARITATE? În ciuda criticilor argumentate care le-au fost adresate, toate aceste strategii conservă o valoare euristică deloc de neglijat - chiar dacă numai raportată la criteriile obişnuite de coerenţă şi de pertinenţă. Nu este vorba de a dori să proclami cu orice preţ şi în orice împrejurare superioritatea intrinsecă a unui scenariu sau a altuia, modelele utilizate fiind, în majoritatea cazurilor, indicative şi în mod constant depăşite de diverse contingenţe sau singularităţi. Comparaţia tezelor prezente, presupunînd că este posibilă, nu ajunge inevitabil pe poziţii ireconciliabile, dar poate de asemenea să sugereze anumite complementarităţi: scrierile lui Bhaskar sau ale lui Giddens trebuie să fie, în această privinţă, examinate îndeaproape. Între structură şi eveniment, explicare* şi înţelegere*, există numeroase medieri, diverse curente de gîndire - între care hermeneutica* - încercînd să articuleze mai bine cauzalitatea şi motivaţia, fără a renunţa totuşi la specificitatea fiecăreia dintre aceste abordări (A. Giddens, 1987).

Tipologia* adoptată aici nu este, evident, exhaustivă; ar putea fi imaginate, fără îndoială, tipologii mai sofisticate sau mult mai legate de sociologia franceză contemporană. Să cităm astfel axele sistem*-acţiune*/integrare*-conflict*. Obţinem, în acest caz, o nouă „partiţie":

	SISTEM*	ACŢIUNE
INTEGRARE*	UTILITARISM* Raymond Boudon	ANALIZA STRATEGIILOR* Raymond Aron, Michel Crozier
CONFLICT*	STRUCTURALISM* CRITIC Pierre Bourdieu	SOCIOLOGIA ACŢIUNII* Alain Touraine

(*Sursa*: TOURAINE A., în *L'État des sciences sociales en France*, sub coord. lui GUILLAUME M., Paris, La Découverte, 1986, p. 139.)

Se mai poate raţiona în termenii coerciţiei, interacţiunii*, unităţii sau dialecticii*. În funcţie de opinia aleasă, schimbarea socială* va fi diferit percepută (a se vedea pagina următoare).

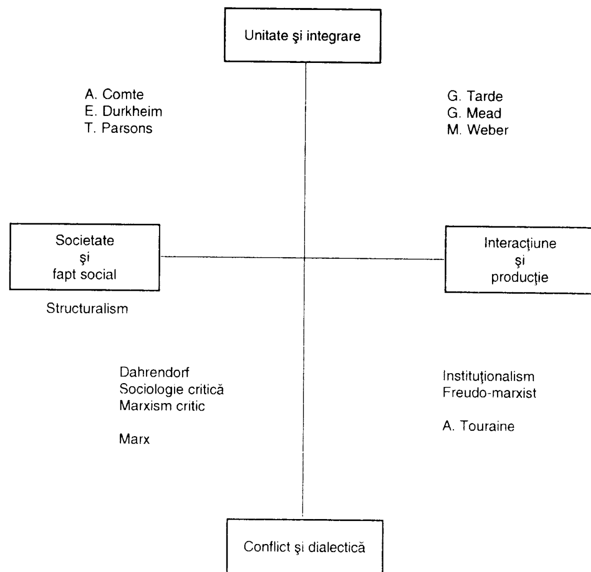
Unii vor fi poate tentaţi să reproşeze tuturor acestor schematizări o prea mare generalitate. Dar nu trebuie să uităm că soluţiile alternative aduse dilemelor clasice (fapt/teorie, determinism/liber-arbitru, structură/acţiune, categorii conceptuale/desemnări reale) nu pot fi apreciate decît în funcţie de o anumită problematică dată, respectînd ea însăşi inteligibilitatea contextului în care are loc. Dincolo de aceste luări de poziţie concurente (dar nu în mod necesar exclusive), se profilează unitatea subiacentă a sociologiei. Această „unitate", pentru a nu fi artificială, corespunde destul de bine la ceea ce Popper desemna sub denumirea de „reparare fragmentară" (*piecemeal tinkering*). În măsura în care sîntem capabili să menajam un spaţiu de meditaţie între aceste proiecte diferite, vom dispune în acelaşi timp de „jocuri de cuvinte" mult mai performante prin intermediul cărora opoziţiile şi afinităţile, tensiunile şi complementarităţile fac să progreseze reflecţia.

■ CÎTEVA EXEMPLE. Orice teorie generală care pretinde că extrage, din cîteva propoziţii considerate ca „evidente", consecinţe universal valabile, comportă în realitate mai multe inconveniente decît avantaje. În final este pusă sub semnul întrebării nu atît aptitudinea sociologiei de a avea un demers ştiinţific sau de a desprinde anumite regularităţi, ci mai degrabă pretenţia sa de a legifera pentru întreaga umanitate prin intermediul formulei: dacă A, atunci B. Te poţi expune în acest caz fie la a inventa concepte lipsite de sens, fie la a fi rapid dezminţit de fapte. Numeroase încercări, neatente la diversitatea realului, au crezut în existenţa unei pietre filozofale plecînd de la care totul - sau „esenţialul" - ar fi putut fi explicat. Dar adoptarea unor asemenea vederi constrînge la deformarea artificială a anumitor fenomene pentru a le adapta forţat la interpretarea reţinută. Metodologia istoriei a luat cunoştinţă, în ceea ce o priveşte, de pericolul reprezentat de vocabulele „integralism" sau „holism" şi vorbeşte acum despre „generalizări limitate sau restrînse".

Această redescoperire a actorului nu înseamnă totuşi că trebuie să fie ridicat în slăvi individualismul* ca o valoare în sine. Nu este vorba nici de a dori negarea existenţei unor grupuri sau a unor fenomene colective, ci de a afirma că nici un model de comportament nu are şansa de a fi cu adevărat pertinent dacă neglijează dimensiunea intenţională şi strategică a actorilor. O asemenea aserţiune trebuie să fie luată în considerare pe un plan strict metodologic: într-adevăr, ceea ce contează este eficacitatea *a posteriori* a principiului adoptat, adică facultatea sa de a dovedi cel mai mare număr de regularităţi observate fără a fi recurs în mod sistematic la o nouă unealtă de explicare *ad hoc*.

Pentru o reţea dată de interacţiuni*, ceea ce este de preferat se exprimă sub formă relativă şi comparativă, prin ajustări limitate şi

O altă grilă de lectură

(*Sursa*: DELRUELLE-VOSSWINKEL N., *Introduction à la sociologie générale*, Bruxelles, éd. de l'Université de Bruxelles, 1987, p. 69.)

graduale. Deoarece nu este numai imposibil să atingi perfecţiunea, ci şi iraţional să doreşti a o căuta cu orice preţ, trebuie să înveţi să raţionezi nu categoric (în termeni de „totul sau nimic"), ci prin incrementare (de tip: „mai mult sau mai puţin"). Aşa cum au remarcat M. Crozier şi E. Friedberg, practica deciziei* - chiar atunci cînd ea se exercită într-un cadru organizaţional bine structurat - ar releva mai puţin un demers ştiinţific şi mai degrabă „arta de a se descurca" (M. Crozier şi E. Friedberg, 1977).

Există, ne spune J.-P. Sartre în *Critique de la raison dialectique* (Paris, Gallimard, 1960), două moduri de a cădea în idealism: „Unul constă în a dizolva realul în subiectivitate, celălalt în a nega orice subiectivitate reală în profitul obiectivităţii". Subiect/obiect, determinism/libertate, sincronic/diacronic: tot atîtea antinomii ce relevă o asemenea schemă şi faţă de care sociologul este chemat să ia o poziţie. Să dezvoltăm, pe scurt, cîteva dintre aceste „alternative":

« - Fie se rezumă actorul la subiectivitatea sa: spirit fără materialitate, fascicul de emoţii, de percepţii sau de intenţii. În acest caz, socialul este interioritate. Fie, dimpotrivă, omul nu este nimic altceva decît un purtător orb al unei structuri ascunse, al unei ordini transcendente sau al unor legi inflexibile: cogito-ul său este vid, „eul" său nu este, în cel mai bun caz, decît un eu epifenomenal, un fetiş, un altul. Socialul este atunci exterioritate.

- Fie distingem în realitatea socială numai indivizi ascunşi dincolo de contururile lor. Socialul este constituit din atomi. Fie ne grăbim să survolăm aceste corpuri singulare, să topim particularul în universal, într-o totalitate. Socialul este sistem.

- Fie se neglijează partea de intenţionalitate a acţiunilor umane, nu se remarcă decît invarianţilor: nevoi, norme, habitus. Socialul este constrîngere, reproducere. Fie nu se distinge în acţiunile oamenilor - grupurilor etc. - decît raţionalitatea lor: contexte obiective, strategii adecvate, consecinţe intenţionate. Recunoscută sau nu, intenţia se află peste tot, chiar şi în istorie: totul este dorit, totul „aranjează" cel puţin anumite (grupuri de) actori. Aici socialul este producţie, strategie.»

(Sursa: ÉRALY A., în *Revue internationale de sociologie*, 1984, p. 300-301.)

Nu ar trebui, oare, dimpotrivă, aşa cum ne invită Giddens, să depăşim aceste dualisme (care admit coexistenţa a două principii ireductibile), păstrîndu-le în acelaşi timp ca dualităţi (adică dubluri în sine)? Aceeaşi remarcă în ceea ce priveşte de această dată două dintre cele mai mari nume în sociologie: Durkheim şi Weber. Dacă primul - urmîndu-i lui Comte - este animat de cercetarea regularităţilor sau a invarianţilor şi urmează deci o perspectivă nomologică*, al doilea, mult mai rezervat în ceea ce priveşte existenţa unor asemenea „legi*", aderă la principiile „raţionalismului critic". Dispunem, raportîndu-ne la obiectele atribuite sociologiei, de două versiuni foarte diferite corespunzînd unor tradiţii naţionale foarte tipice. Ar fi totuşi inutil să dorim să operăm cu orice preţ (oricare ar fi domeniul de studiu considerat) o ierarhie tranşantă între asemenea abordări. A discuta, într-o manieră generală, despre validitatea comparată a modelelor utilitarist şi cognitiv este deci aproape la fel de potrivit ca a vorbi despre meritele respective ale pensei şi cleştelui! (R. Aron, 1967).

Dacă pînă nu de mult o parte deloc neglijabilă a producţiei sociologice s-a lăsat invadată de numeroase „unelte", cel mai adesea prost stăpînite, o nouă fază a dialecticii între intervenţia cercetătorului şi obiectivarea cunoştinţelor* pare a se afla pe punctul de a se dezvolta. Raţionamentului factorial, ilustrat de reprezentativitatea statistică sau comparaţia de tip experimental, tinde astfel să i se substituie o abordare numită contextuală, bazată pe constituirea unor reţele mai complexe. În vreme ce înainte autonomia individului era presupusă ca fiind neglijabilă (aplicarea automată a testelor de corelaţie servind drept paravan unui anumit vid teoretic), folosirea „tehnologiilor blînde" (*douces*) (analiza de similitudine, graf...) invită în prezent la recunoaşterea deplină a diversităţii „cercurilor sociale" şi la studierea influenţei asupra arbitrajelor individuale prin intermediul unei proceduri de „agregare interactivă" (A. Degenne, 1981). Cu condiţia să fie utilizate cu supleţe şi discernămînt, procedeele algoritmice nu sînt de dispreţuit şi pot, dimpotrivă, să dezvolte foarte mult aria de pertinenţă a anumitor ipoteze. Cercetătorul trebuie în orice caz să se străduiască să aleagă unelte de investigare care să fie transparente, pe care să le stăpînească şi care să îi lase posibilitatea să intervină în fiecare fază a modelării. Cadrul conceptual pe care trebuie să îl elaboreze este, desigur, construit plecînd de la anumite principii generale (relevînd în particular semantica), dar specificitatea şi legitimitatea nu se apreciază decît în funcţie de nevoi foarte precise.

TREI FORME DE PARTICIPARE

INTERESARE
- prime de producţie
- prime de productivitate
- prime de interesare la economiile realizate
- prime în funcţie de rezultate
- repartiţia personalizată a creşterii de patrimoniu rezultînd din autofinanţare

ACŢIONARIAT
- repartizarea uniformă a creşterii de patrimoniu rezultînd din autofinanţare
- participare la capitalul existent
- planuri de economie
- cooperative de producţie

METODE DE GESTIUNE PARTICIPATIVĂ
- gestiune per obiective
- ateliere autonome
- comitet de întreprindere
- informarea muncitorilor
- îmbogăţirea sarcinilor

COGESTIUNE
- salariaţi alături de acţionari într-un comitet de supraveghere

AUTOGESTIUNE
- salariaţii aleg un comitet de gestiune ce numeşte la rîndul lui un director

PARTICIPARE LA REZULTATE

PARTICIPARE LA CAPITAL

PARTICIPARE LA GESTIUNE

Capitalul. Marx părea să se orienteze mai ales către ideea de pauperizare relativă: „Salariile reale nu cresc niciodată proporţional cu productivitatea muncii" (Cartea I, secţiunea 7, cap. XXIV).

Mai tîrziu, economiştii sovietici, conştienţi că această formă de pauperizare lăsa să subziste o posibilitate de „ajungere din urmă", au afirmat că sărăcirea era în acelaşi timp relativă şi absolută. Pentru aceasta a fost suficient să introducă un minimum istorico-social, identificabil cu minimumul vital, şi să constate că sistemul capitalist* se afla în incapacitatea de a asuma acest tip de constrîngeri.

În fine, alţi autori nu au ezitat să deplaseze dezbaterea, părăsind sfera monetară. Pauperizarea devine atunci un fenomen psihologic, care se integrează într-o critică a vieţii cotidiene. Accentul va fi pus pe reificarea* relaţiilor umane, pierderea contactului cu natura, într-un cuvînt, alienarea* care însoţeşte domnia mărfii. Destinul ideii de pauperizare joacă deci un rol central pentru cel care doreşte să analizeze evoluţiile gîndirii marxiste. Atunci cînd se constată că există o contradicţie între o teorie şi faptele pe care aceasta se presupune că le explică, există două moduri de a reduce distanţa. Unul constă în a nega verdictul experienţei. Se va spune că pauperizarea există, contrar aparenţelor. Este suficient să fie pusă în discuţie fiabilitatea statisticilor, acuzate că deformează realitatea. Cînd evidenţa este prea bătătoare la ochi, există o a doua soluţie pentru a restabili acordul între conceptualizare şi fenomene. În acest caz, teoria va face obiectul diverselor aranjamente, fie prin introducerea ideii de pauperizare relativă, fie prin abaterea către consideraţii de ordin etic.

Nu este vorba aici de a introduce un proces care să vizeze în mod deosebit abordarea marxistă. Procedeele evocate mai sus sînt o parte a tuturor construcţiilor ştiinţifice, inclusiv acelea care provin din ştiinţele exacte. În oricare comunitate de cercetători, există instituţii, poziţii de aparat, care fac ca modelele abstracte să nu cedeze chiar atît de uşor la presiunile realităţii.

Personalitate de bază (Personalité de base). Noţiune cheie propusă de şcoala Cultură şi personalitate, sistematizată de A. Kardiner. Definită de M. Dufrenne (1953) ca „numitorul comun al personalităţilor individuale într-un grup social dat". Trăsături tipice constituente ale „caracterului etnic" sau „naţional". Cf., pentru o analiză critică, lucrarea lui G. Devereux: *Essais d'ethnopsychiatrie générale* (Paris, Gallimard, 1970). ▷ Culturalism ▶ Cultură

Piaţă (Marché). Loc de întîlnire între ofertă şi cerere. Temă a alocării optime a resurselor (Walras, Pareto). Metafora Mîinii Invizibile. Cf. A. Smith (*Théorie des sentiments moraux*, 1759): „Nu de bunăvoinţa măcelarului, a berarului sau a brutarului trebuie să depindă masa noastră cea de toate zilele, ci de grija (acestora) de a mări la maximum propriul lor interes". Mai multe aspecte: concurenţă pură şi perfectă, monopol, *oligopsone* (piaţă caracterizată prin prezenţa unui foarte mic număr de cumpărători şi numeroşi vînzători - n.n.)... Discuţii celebre, mai ales în anii '30 (cf. expresia: „socialism de piaţă", introdusă de Oskar Lange).

Piaţă primară şi piaţă secundară (Marché primaire et marché secondaire). Problematica dualismului. Segment primar şi segment secundar, definind fiecare funcţii caracteristice: garanţii şi stabilitate, pe de o parte; precaritate şi riscuri de excludere, pe de altă parte.

Piaţa primară poate fi împărţită, la rîndul ei, în două mari părţi. Prima, calificată drept „superioară", desemnează posturi cu responsabilitate, foarte bine remunerate, dar ale căror titulari (conducători sau cadre superioare, de exemplu) se află sub ameninţarea concurenţei. A doua componentă, numită „inferioară", se raportează la sarcini relativ standardizate. Iniţiativa şi autonomia rămîn limitate, dar cariera este asigurată (cazul muncitorilor calificaţi). Cu toate că este utilă, această clasificare rămîne discutabilă, deoarece criteriile pe care se bazează sînt în acelaşi timp imprecise şi puţin adaptate la

Pieţele primară şi secundară

Caracteristici	Piaţa primară	Piaţa secundară
Durata muncii	Permanent	Timp parţial[1] sau CDD[2]
Salarii	Ridicate	Slabe; salarii minime
Avantaje sociale	Importante	Nici unul sau puţine
Condiţii de muncă	Bune	Proaste
Securitatea postului de muncă	Asigurată	Nici una
Stabilitatea postului de muncă	Mare	Slabă (+ risc de şomaj)
Controlul muncii	Slab	Mare
Sindicalizare	Frecventă	Rară
Posibilităţi de promovare	Puternică	Slabe
Posibilităţi de formare	Puternică	Slabe

[1] inferior duratei legale a săptămînii de lucru - n.n.
[2] CDD = contract cu durată determinată; muncă „ocazională" etc.
(*Sursa*: TREMBLAY D.-G., *Économie du travail*, Québéc, Ed. Saint-Martin, 1990, p. 458.)

comparaţiile pe perioadă lungă. ▶ Muncă (sociologia ~).

Planificare (Planification). Diferite modalităţi: imperativă şi centralizată (ţările din Est), suplă şi indicativă (Franţa, de exemplu). Este vorba, în funcţie de caz, de a promova un nou mod de organizare economică, de a corija imperfecţiunile pieţei sau de a stabili planuri pe termen mediu. Nu mai corespunde, în zilele noastre, unei „obligaţii ardente".

Plusvaloare (Plus-value) ▶ Legea implacabilă a salariilor

Plutocraţie (Ploutocratie). Din gr. *ploutos* - bogăţie, şi *kratos* - putere, guvernare. Regim poltic în care puterea* este deţinută de cei mai bogaţi.

Polemologie (Polémologie). Din gr. *polemos* - tumult, război. Analiza conflictelor ca formă esenţială a vieţii societăţilor. Cf. lucrarea lui J. Freund, *Sociologie du conflit*, Paris, PUF, 1983. A se vedea, de asemenea, lucrările lui G. Bouthoul.

Poliarhie (Polyarchie). Din gr. *polus* - numeros. Trimite, în democraţiile noastre, la logica reprezentării politice şi a consultării electorale: pluralismul partidelor, recunoaşterea şi protejarea libertăţilor publice, multiplicarea centrelor de decizie... Cf. lucrările lui F. Bourricaud, C.E. Lindblom şi mai ales R. Dahl (a se vedea, în mod deosebit, *Qui gouverne?*, trad fr., Paris, A. Colin, 1971; prima ediţie 1961).

Poligamie (Polygamie). Opusul monogamiei. Formă de uniune matrimonială a mai mult de două persoane, incluzînd poliandria (o femeie este soţia mai multor bărbaţi) şi poliginia (caz invers, un bărbat cu mai multe neveste).

Popor (Peuple). Numeroase semnificaţii. În accepţia sa cea mai largă, grupare umană care posedă o limbă, o cultură şi trăsături psihologice asemănătoare. În tradiţia romantismului german din secolul al XVIII-lea (Hölderlin, Schelling), este o totalitate vie care transcende indivizii. Ei au în acest caz sentimentul apartenenţei la aceeaşi comunitate*. Desemnează, de asemenea, într-o manieră peiorativă, populaţia, „masă neorganizată cu pulsiuni necontrolate" (cf. L. Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses*, Paris, Plon, 1959).

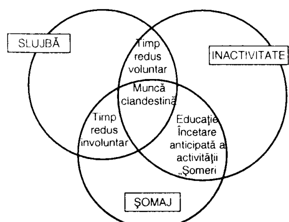
Populaţie activă (Population active). Populaţia activă cuprinde, de obicei, persoanele care au o slujbă, ca şi şomerii. Am reamintit această definiţie succintă, dar nu toate problemele sînt astfel rezolvate. Există, într-adevăr, situaţii intermediare între activitate şi inactivitate: datele exhaustive sînt rare şi obligă la frecvente revizuiri pe baza procedeelor dacă nu arbitrare, cel puţin foarte discutabile. Rezultatele la care se ajunge nu sînt, de altfel, independente de instrumentul de măsură ales. Sîntem deci confruntaţi cu mai multe abordări, care conduc la estimări uneori diferite. Trebuie menţionate trei surse: recensămîntul, ancheta privind postul de muncă şi Starea Naţiunii *(Les Comptes de la Nation)*.

- Recensămîntul *(Le recensement)*: este o operaţie administrativă care se sprijină pe ansamblul populaţiei şi care se realizează cu regularitate din 1836, cu o periodicitate cuprinsă între cinci şi opt ani. Populaţia activă regrupează aici persoanele care declară, în momentul recensămîntului, că exercită sau caută să exercite o activitate profesională remunerată. Sînt incluse persoanele fără ocupaţie, dar care caută o slujbă, ca şi membrii clerului. Nu sînt însă luaţi în calcul militarii în termen, studenţii, pensionarii, persoanele retrase din afaceri, ca şi gospodinele (atunci cînd nu contribuie la exercitarea profesiei unui membru al familiei lor). Sînt cuprinşi de puţin timp beneficiarii stagiilor în întreprinderi şi a contractelor slujbă-educaţie. Datorită exhaustivităţii sale, recensămîntul este sursa cea mai fiabilă de care dipunem. Cu toate acestea, întrebările puse rămîn destul de generale; răspunsurile sînt furnizate de cei interesaţi, cu un ajutor limitat şi o supraveghere sumară din partea agenţilor recenzori. Aşa că erorile sînt posibile în numărarea activilor.

- Ancheta privind postul de muncă *(L'enquête-emploi)* : este realizată o dată pe an de către INSEE din 1950. Definiţia reţinută se bazează pe o rezoluţie adoptată în 1982 de Biroul Internaţional al Muncii (BIT). Se va vorbi deci de „populaţie BIT". Este vorba despre o anchetă prin interviu făcută pe un eşantion de 6 000 de gospodării. Amploarea chestionarului permite să se ia în calcul „activii marginali", adică persoanele clasate, la început, printre inactivi. În consecinţă, „sînt consideraţi activi ocupaţi cei care, sub rezerva anumitor condiţii, au declarat că lucrează la începutul interviului, dar şi cei care, fără a se fi aflat în această situaţie, au declarat totuşi că au lucrat în cursul săptămînii ce a precedat ancheta, chiar şi numai timp de o oră" (*Économie et statistique* nr. 171-172, noiembrie-decembrie 1984, p. 7).

- Starea Naţiunii *(Les Comptes de la Nation)*: acest raport anual, elaborat de INSEE, se referă la economia şi societatea franceză. Sînt publicate două serii de estimări. Prima contabilizează persoanele angajate în diferite sectoare de activitate, cărora li se adaugă militarii în termen şi procedează la o evaluare a şomajului în sensul BIT. A doua abordare aplică populaţiei procentele de activitate ce rezultă din observaţiile anchetei privind postul de muncă.

Un exemplu de verificare a declaraţiilor

(*Sursa*: FREYSSINET J., *Le Chomage*, Paris, La Découverte, 1988, p. 19.)

Oricare ar fi convenţia adoptată, apar suprapuneri între muncă, şomaj şi inactivitate.

Populism (Populisme). În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mişcare a intelectualilor ruşi (Bielinski, Herzen, Cernîşevski) care se opunea ţarismului. Dorinţă de a educa ţărănimea, cu scopul de a combate despotismul*. „Pămînt şi libertate", una dintre primele organizaţii revoluţionare ale epocii (1861-1862), dorea să promoveze un comunism agrar. Se aplică, în zilele noastre, la regimuri sau doctrine ce exaltă „masele" sau care recurg la demagogie.

Potlatch. Cuvînt din limba indienilor nootka însemnînd „acţiunea de a da". Serveşte la desemnarea ceremoniilor observate la indienii de pe coasta nord-vestică a Americii (Kwakiutl), care se desfăşoară în diverse ocazii (funeralii, căsătorie, învestire) în cursul cărora participanţilor li se distribuie bunuri (cuverturi, ulei de peşte), aceştia aflîndu-se din acel moment constrînşi să supraliciteze. Interpretările potlatch-ului sînt multiple: tip de „plasament interesat" (F. Boas); formă primitivă de schimb fondată pe dar sau contradar (M. Mauss); expresie a unei tendinţe megalomanice (R. Benedict). Considerat mai recent ca un mijloc de redistribuire a resurselor ce corijează inegalităţile datorate naturii sau ca un transfer de bunuri patrimoniale. ▷ Dar

Pozitivism (Positivisme). Doctrină conform căreia domeniul „lucrurilor în sine" rămîne inaccesibil. Numai cunoaşterea faptelor se relevă fecundă. Cf. A. Comte (*Cours de philosophie positive*, 1830-1842, I, 16): „Caracterul fundamental al filozofiei pozitive este de a privi toate fenomenele ca fiind supuse unor legi naturale invariabile, a căror descoperire precisă şi reducere la cel mai mic număr posibil sînt scopul tuturor eforturilor noastre, considerînd absolut inaccesibilă şi golită de sens cercetarea a ceea ce au fost numite cauze, fie primare, fie finale". ▷ Cercul de la Viena ▷ Empirism

Practică (Pratique). Activitate care pune în practică principiile unei arte sau ale unei ştiinţe, ale unei doctrine sau ale unui corp de obligaţii. Desemnează, după L. Levy-Bruhl (*La Morale et la science des moeurs*, Paris, Alcan, 1903. p. 9), „regulile conduitei individuale şi colective, sistemul de obligaţii şi drepturi, într-un cuvînt, relaţiile morale dintre oameni". Corespunde, în tradiţia marxistă, unui proces productiv (cf. lucrările lui L. Althusser). O logică şi comportamente specifice fiecărui mediu; a se vedea lucrarea lui P. Bourdieu, *Le Sens pratique*, Paris, Minuit, 1980.

Pragmatism (Pragmatisme). Doctrină conform căreia cunoaşterea trebuie orientată spre acţiuni eficace: este adevărat ceea ce a fost verificat (W. James), ceea ce „este util" (C.S. Peirce) sau „dă satisfacţie" (J. Dewey).

Praxeologie (Praxéologie). Regrupează ansamblul cercetărilor privind adaptarea mijloacelor la scopuri.

Praxis (Praxis). Substantiv semnificînd, în limba greacă, acţiune. Se opune termenului *theoria*. Tradiţie marxistă a materialismului istoric sau dialectic*. Cf. *Teza XI despre Feuerbach*: „Filozofii nu au făcut decît să interpreteze lumea în diferite maniere, dar trebuie să o transformăm".

Predicţie creatoare. (Prédiction créatrice). În engleză: *self-fulfilling prophecy* (profeţie care se realizează prin ea însăşi). Cf. „teorema lui Thomas*": în multe cazuri, previziunea unui eveniment antrenează realizarea acestuia. Exemplu de efect de compoziţie (R.K. Merton). Cf. şi teoria „anticipărilor raţionale" (Muth, Lucas).

Prejudecată (Préjugé). În sensul cel mai frecvent utilizat: raţionament oprit înainte de a se putea da o justificare raţională şi considerat de obicei eronat. Opinie în general peiorativă, mai mult sau mai puţin implicită, fără verificare, nici control critic, a unui individ sau grup despre celălat. Caracter ineluctabil: „Pentru a acţiona, trebuie să crezi; pentru a crede, trebuie să te decizi, să tranşezi, să afirmi şi, în fond, să decizi dinainte chestiunile" (H.-F. Amiel, *Fragments d'un journal intime*). Mai largi decît stereotipurile pe care le includ, prejudecăţile se înrudesc mult cu atitudinile, cu studierea cărora au tendinţa de a se confunda. ▷ Atitudine ▷ Autoritară (personalitate ~) ▷ Rasism ▷ Stereotip

Prenoţiuni (Prénotions). Termen utilizat de Durkheim pentru a desemna „concepte formulate în mod grosier (...) produse ale experienţei vulgare", obstacole cu atît mai rezistente la cunoaşterea ştiinţifică, şi mai ales sociologică, cu cît sînt „formate de practică şi pentru ea" (*Les Règles de la méthode sociologique*, cap. 2).

Pentru a răspunde la exigenţa durkheimiană de a îndepărta în mod sistematic toate ideile înnăscute şi a asigura ruptura cu simţul comun, Bourdieu şi alţii sugerează să se pună la punct o serie de tehnici de obiectivare: măsură statistică, definiţie prealabilă, critică a limbajului (cf. *Le Métier de sociologue*, Paris, Bordas/Mouton, 1968). ▷ Prejudecată ▷ Simţ comun

Prestigiu (Prestige). Din latinescul *praestigium* - artificiu, iluzie. Consideraţie mai mult sau mai puţin puternică de care beneficiază unele persoane sau grupuri în funcţie de puterea* lor, de bogăţia lor sau de statusul* lor social. Fiecărei culturi* îi corespund ierarhii* sau valori* specifice: în domeniul profesiilor, de exemplu, atracţia pentru un tip de activitate sau altul se manifestă în funcţie de tradiţii şi de reprezentările colective.

Procese discursive (Processus discursifs). ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Profan (Profane) ▷ Sacru

Profesii şi profesionalizare (Professions et professionnalisation). Termenul de profesie, utilizat în limbajul curent, face de acum parte din vocabularul ştiinţelor sociale. Sociologia profesiilor, de origine anglo-saxonă, ocupă în Franţa un loc tot mai important. Această noţiune este acceptată de diferitele curente de gîndire, spre deosebire de cea de clasă socială*. Dar, dacă încercăm să o definim pentru a o constitui în obiect al demersului ştiinţific, aşa cum invita deja Durkheim în *Les Règles de la méhode sociologique* (1895), ne lovim de numeroase dificultăţi.

În limba franceză, termenul este ambiguu şi are cel puţin trei sensuri. El desemnează:

- genul de muncă obişnuită a unei persoane (se vorbeşte despre exercitarea unei profesii); termenul este atunci apropiat de cel de activitate sau de ocupaţie. În Codul profesiilor şi categoriilor socio-profesionale al INSEE, profesia indică nivelul cel mai detaliat al nomenclatorului;
- ansamblul intereselor unei colectivităţi date în cadrul căreia fiecare participant exercită o aceeaşi meserie (se referă la apărarea profesiei); termenul evocă atunci pe cel de serviciu specializat, recunoscut şi organizat;
- grupul profesiilor liberale, ocupaţii cu caracter intelectual a căror remunerare exclude ideea de profit. Exemplul tipic este cel al profesiei de medic. În această singură accepţie este, în general, utilizat termenul de profesie în ţările de limbă engleză.

Tentativa de definire sociologică necesită în prealabil un "ocol" istoric.

■ O PRIMĂ ABORDARE. Primele lucrări care au utilizat această noţiune au apărut mai degrabă ca încercări de justificare a privilegiilor legate de exercitarea profesiilor valorizate social decît ca tentative teoretice permiţînd înţelegerea evoluţiei activităţilor în societăţile occidentale. Ele se situează în contextul apariţiei profesiei de sociolog. Cînd sociologia este abia recunoscută în cadrul universitar, cererea de expertiză socială se dezvoltă şi sociologii tind să se facă recunoscuţi ca specialişti, capabili să rezolve problemele marilor organizaţii şi ca profesionişti ce dezvoltă practici de lucru, de formare şi asociere, construind astfel reprezentări* ale activităţii lor în legătură cu modelul profesiilor liberale.

Pentru a defini într-o manieră satisfăcătoare profesia, trebuie deci să ne îndepărtăm de reprezentările cele mai comune şi să încercăm să situăm termenul în raport cu cele de ocupaţie şi meserie*.

Din punct de vedere istoric, termenul de profesie desemnează funcţii instituite, înregistrate oficial, recunoscute juridic şi figurînd de drept în nomenclatoarele de stat. Originea sa etimologică (*profesio* înseamnă declaraţie publică) pune accentul pe eficacitatea simbolică a riturilor sociale de *trecere*, de autojustificare, care incită pe cei de aceeaşi profesie să se organizeze în grupuri care dispun de puterea adesea exclusivă de a exercita o activitate social valorizată, de a o reglementa şi de a controla accesul la ea. Profesia este astfel o ocupaţie care a ajuns încet, încet să pună la punct condiţiile instituţionalizării sale.

Caracteristicile precedente tind să apropie profesiile de vechile meserii, cele de „corporaţie*"). Riturile* de trecere permit separarea simbolică a şefilor de echipă (maiştri) de colegi şi ucenici. Dar, în cazul profesiilor, ele nu constituie decît unul din modurile de trasare a liniei de demarcaţie dintre grupul profesioniştilor şi cel al profanilor. Opoziţia cea mai marcată între profesie şi meserie (din latinescul *ministerium* - sarcini şi îndatoriri asociate cu funcţia de servitor) este cea care opune capul şi mîinile, activităţile nobile după modelul medicului sau avocatului şi activităţile manuale. Enciclopediştii desemnau deja meseria ca ocupaţie „care cere folosirea braţelor şi care se mărgineşte la un anumit număr de operaţii mecanice, care au drept scop o aceeaşi muncă pe care muncitorul o repetă fără încetare". Acest clivaj între artele liberale şi artele mecanice, care îşi are originea în evul mediu, nu a împiedicat totuşi profesiile şi meseriile să se organizeze şi reglementeze încă din secolul al XIII-lea sub un acelaşi regim, regimul corporatist, în care ceremoniile rituale se înrudesc în multe privinţe cu modelul religios al profesiei de credinţă. Meseriile şi profesiile au evoluat astfel în paralel; franceza modernă se mulţumeşte cu echivocul ce se referă la deosebirile între meserii şi profesii: ea utilizează termenul de profesie într-un sens adesea foarte larg şi neutru, apropiat de cel de ocupaţie.

În Franța, interesul actual pentru analizele în termen de profesie este legat de reînnoirea a trei domenii de activitate ale sociologiei:

- sociologia muncii*, care, după o perioadă marcată de interesul pentru studiul prioritar al taylorismului* în cadrul atelierului, se preocupă din ce în ce mai mult de problemele postului de muncă, ale întreprinderii și se interesează de categoriile tehnicienilor sau inginerilor, ca și de profesiile liberale;

- sociologia organizațiilor*, care își întinde cîmpul de investigație la studiul sistemelor de acțiuni concrete din ce în ce mai diversificate;

- sociologia formării*, care lărgește domeniul sociologiei educației la problemele de dobîndire a competențelor profesionale în situațiile de muncă, prin intermediul proceselor formale și informale de construcție a cunoștințelor și relațiilor între formare și calificare*.

Dacă este deci dificil de ajuns la o definiție sociologic univocă a termenului profesie, se înțelege cum sociologia profesiilor poate dezvolta orientări teoretice concurente și poate da loc la numeroase controverse și privilegia proximități sau divergențe cu sociologiile specializate.

Dacă dezvoltarea sociologiei profesiilor datează din secolul XX, reflecțiile cele mai vechi ale lui Weber și Durkheim permit să situăm mai bine dezbaterile actuale asupra profesionalizării și ambiguitatea lor.

Weber subliniază importanța profesiilor (termen pe care îl folosește într-un sens învecinat celui de profesie liberală) în societatea occidentală modernă și vede în procesul profesionalizării trecerea de la o ordine socială* tradițională la o ordine socială în care statusul* fiecăruia va depinde de sarcinile pe care le îndeplinește și în care alocarea posturilor de muncă se va efectua după criterii raționale de competență și specializare. Profesia este o vocație: ea nu mai este moștenită ca un destin, ci dorită și asumată. Dezvoltarea profesiilor este legată de birocratizare, caracterizată de ierarhizarea sarcinilor împărțite și repartizate pe baza unor criterii obiective, separarea completă între funcții și oamenii care le ocupă, punerea la punct a unor formări specializate și a unor proceduri de recrutare fondate pe libera alegere și angajamentul contractual.

Durkheim (cf. *La Division du travail social*, 1893) se întreabă în legătură cu conflictele de interese care sfîșie societățile industriale, în căutarea autorităților legitime care ar putea restaura un minimum de coeziune socială. Pentru el, asociațiile profesionale sau corporatiste ar putea fi instanțele susceptibile de a lupta împotriva riscurilor de anomie* care se înmulțesc în societățile cu solidaritate* organică. Ele ar putea fi echivalentul modern al meseriilor organizate în corporații, guvernate de o deontologie specială și susceptibile de a dezvolta la membrii lor o disciplină și o solidaritate ce le detașează de egoismul individualist.

În tradiția continentală, în ciuda diferențelor de abordare marcate, profesionalizarea trimite deci mai degrabă la dezvoltarea formărilor* și calificărilor* specializate, de competențe specifice, la o modernizare și o intelectualizare a vechilor meserii decît la nașterea și structurarea grupurilor organizate, autonome, controlînd accesul la profesie și exercitarea sa.

■ DE LA FUNCȚIONALISM* LA INTERACȚIONISM SIMBOLIC*. În Statele Unite ale Americii, sociologia profesiilor este marcată încă de la origine de curentul funcționalist. Pentru Carr-Saunders și Wilson (1933), profesiile, în particular cea de medic, sînt prezentate ca model de dezvoltare a activităților; în afara unei definiții precise, ele se caracterizează esențialmente print-o formare specializată prelungită, un exercițiu al responsabilității grație competențelor cîștigate și formelor de asociere vizînd menținerea normelor* tehnice și etice. Tendințele către profesionalizare nu sînt limitate decît de existența unor grupuri care nu pot plăti prestațiile și absența unei stime suficiente pentru serviciile oferite.

Îndepărtîndu-se de această punere în formă a reprezentărilor* pe care profesiile o au despre ele, Parsons prezintă profesionalizarea ca pe trăsătura dominantă a societăților industriale. Plecînd de la opoziția dintre caracterul dezinteresat al profesiilor liberale și urmărirea profitului de către întreprinderile private, el adoptă criterii de definire care tind să micșoreze la minimum această opoziție:

- predominanță a tehnologiei și recurgere la știința aplicată;

- autoritate fondată pe deținerea unui sector determinat al cunoașterii și practicii (specificitate funcțională);

- relații cu clientela orientate către universalism;

- urmărire a succesului, reușită instituțională valorizată, achiziție a unor diferite simboluri de recunoaștere.

În ordinea importanței, valorile* care precizează orientările urmărite de către profesii sînt realizarea, universalismul, specificitatea funcțională, neutralitatea afectivă, orientarea către colectivitate (și nu către lumea afacerilor). Aceste valori se află la baza autonomiei profesiilor liberale, a căror practică cotidiană este marcată de risc, incertitudine, implicare emoțională. Toate aceste caracteristici explică, după părerea lui Parsons, necesitatea controlului informal al activității de către persoane cu același status și importanța asociațiilor profesionale. Acest model, foarte legat de analiza profesiei medicale și apropiat de ideologia acesteia, pare puțin adecvat pentru a studia condițiile apariției altor corpuri de specialiști, a monopolizării cunoașterii și a închiderii pieței. La succesorii lui Parsons, modelul se lărgește, dar în același timp se diluează: un mare număr de ocupații sînt analizate din punctul de vedere al procesului profesionalizării lor. Pentru a ține seama de diversitatea situațiilor de piață, a relațiilor profesioniștilor cu clienții lor, a formelor de organizare a activităților într-o abordare sociologică a grupurilor profesionale concrete, pare necesar să depășim viziunea unificatoare care are tendința de a construi teoria funcționalistă*.

Dacă nu a exercitat o influență preponderentă în sociologia americană, curentul interacționist*, redescoperit recent în Franța, a furnizat numeroase studii empirice utilizînd observarea grupurilor profesionale mult mai diversificate. Mai puțin preocupați să construiască modele decît să studieze obiectele practicii cotidiene, interacționiștii consideră „profesiile pur și simplu ca pe ocupații care au avut suficiente șanse pentru a dobîndi și a păstra în lumea actuală a muncii proprietatea unui titlu onorific" (Becker, 1963). Obiectivul lor este să progreseze în cunoașterea diviziunii sociale a muncii și a genezei sale, acordînd atenție proceselor istorice de împărțire a sarcinilor și de categorizare a corpurilor profesionale. Este vorba de asemenea despre studierea specializării și diversificării profesiilor sub raportul determinărilor lor economice, politice și culturale. Profesia este în acest caz definită mai precis ca fiind „ocupația care a atins statutul de invidiat în care ea are dreptul de a controla munca sa și mandatul social pentru a o organiza" (Hughes, 1958). Există deci în același timp permisiunea legală de a conduce anumite activități tehnice specializate și proclamarea reușită a dreptului de supervizare și determinare a condițiilor de muncă în domeniu. Studiul activității profesionale, analizată ca interacțiune socială, trece prin aprofundarea sistemului de muncă în care se întîlnesc mai multe profesii sau ocupații. Noțiunea de carieră* permite înțelegerea traiectoriilor în globalitatea lor și interpretarea semnificațiilor practicilor. Studiul profesiilor, oricare ar fi statusul lor social, trece prin reperarea etapelor și descoperirea circumstanțelor în care grupurile de indivizi împărtășind aceleași ocupații se organizează, se structurează, dobîndesc o anumită putere sau uneori se pierd.

■ SPRE NOI PERSPECTIVE. În etapa sa actuală de dezvoltare, sociologia profesiilor se organizează în jurul a trei tendințe:

- Prima se raportează la aprofundarea studiului unor grupuri profesionale cu status superior sau mediu. Pentru a analiza profesia medicală dintr-o perspectivă interacționistă*, E. Freidson (1970) adoptă un punct de vedere istoric, pe care îl completează cu o analiză a diviziunii muncii*. Diviziunea medicală a muncii are un caracter ierarhic. Profesia de medic, opunîndu-se ansamblului meseriilor paramedicale, se caracterizează prin autono-

Proletariat (Prolétariat). Concept central la Marx. Desemnează, în cadrul societății capitaliste, clasa cea mai defavorizată. Membrii acesteia sînt constrînşi să îşi vîndă forța de muncă proprietarilor mijloacelor de producție. Ei primesc în schimb un salariu de subzistență, plusvaloarea* fiind „însuşită" de capitalişti.

Proletarizare (Prolétarisation). În tradiția marxistă, evoluție ineluctabilă către salariat* a unui anumit număr de muncitori independenți, artizani sau mici comercianți, de exemplu.

Propagandă (Propagande). Acțiune exercitată asupra opiniei, cu scopul ca aceasta să sprijine un anumit proiect sau o anumită politică. Problematica condiționării*. Rolul mass-media*. Cf. lucrarea lui J.-M. Domenach, *La Propagande politique*, Paris, PUF, 1959.

Protestantism (Protestantisme). După părerea lui Weber (1920), spiritul capitalismului* (raționalizarea conduitelor, procesul de acumulare) nu poate fi înțeles în sine; el își are sursele într-o etică mai profundă: ascetismul protestant în varianta sa calvinistă. Aversiunea față de muncă este de atunci percepută ca simbolul unei „lipse de grație". Reexaminarea doctrinei predestinării (cf. *Les Confessions de Westminster*, 1647). Rol decisiv în sistemul de valori. Repunere în discuție a primatului infrastructurii*. O metodologie specifică: cea a tipului-ideal. Numeroase discuții; a se vedea, în mod deosebit, lucrarea lui H.R. Trevor-Roper, *De la Réforme aux Lumières*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1972 (prima ediție 1967).

Putere (Pouvoir). Abordările puterii sînt multiple, ca şi definițiile sale. Într-o perspectivă relațională, „puterea lui A asupra lui B corespunde capacității lui A de a obține ca, în negocierea sa cu B, termenii schimbului să îi fie favorabili" (M. Crozier). Aflîndu-se la baza oricărei relații umane, imediat ce aceasta este orientată spre un scop, fenomenul „invadează" larg politicul, cu care este adesea confundat. Cu toate acestea, dacă puterea înseamnă „şansa de a găsi anumite persoane gata să asculte un ordin" (este vorba despre *Herrschaft*-ul lui Weber), nu trebuie să se uite că aceasta implică sancțiuni*, ceea ce o deosebeşte de influență*.

Analiza exercițiului său pune problema surselor, a pluralității grupurilor care o exercită, a posibilității şi naturii contraputerilor. ▷ Elită ▷ Influență ▷ Oligarhie ▶ Organizații (sociologia ~) ▷ Sancțiune

R

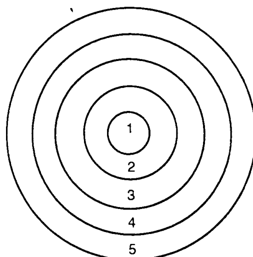
Rasă (Race). Grup uman ce prezintă, în afară de limbă, naționalitate sau moravuri, un ansamblu de caractere fizice (anatomice sau genetice) comune şi ereditare în acelaşi timp. De la Linné (1758) la Vallois (1942), au fost făcute diferite clasificări. Numeroase controverse. Denunțarea arbitrarului unora dintre aceste taxinomii*.

Rasism (Racisme). Pentru numeroşi autori, rasismul vehiculează opinii atît de disparate încît are alura unui mit* al cărui contur este dificil de accentuat. Termenul însuşi are o rezonanță peiorativă, un conținut vag şi răspunde unei logici inflaționiste, generatoare de stereotipuri. Nu este deci deloc surprinzător că, în anumite cazuri, diluare rimează cu insignifianță: „Dacă toți sînt rasişti, nimeni nu este de fapt".

Oricare ar fi definiția reținută, predomină mai multe credințe: inegalitatea raselor, superioritatea de ordin biologic, legitimitatea năzuințelor hegemonice, păstrarea unui ideal de „puritate" sau de „autenticitate" - împreună cu, dacă este nevoie, un recurs la epurare sau eugenism*. Variantele utilizate încorporează o gîndire decadentă sau celebrează, dimpotrivă, meritele selecției naturale. Mai trebuie menționate şi alte clivaje. Se pot distinge astfel rasismul de excludere şi rasismul de dominare, rasismul propriu-zis şi teoria rasială. În funcție de perspectiva imaginată (de la Pearson la Chamberlain sau de la Gobineau la Victor Courtet), apar anumite divergențe. Să nu uităm, de altfel, că se impun anumite nuanțe şi că orice ierarhie nu se rezumă numai la „categoriile exploatării sau disprețului". Cf., din acest punct de vedere, lucrarea colectivă, sub coordonarea lui André Bejin şi Julien Freund, *Racismes - Antiracismes* (Paris, Klincksieck, 1986).

A se vedea şi contribuția lui P.A. Taguieff: *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, La Découverte, 1988. Autorul ne prezintă „un inventar sistematic de trăsături definitorii": respingerea universalului, postulatul incomunicabilității, legile eredității, voința de diferențiere. Dacă ansamblul acestor presupuneri merită să fie chestionat, trebuie să fii cu atît mai vigilent şi să denunți cu vigoare un anumit număr de „ficțiuni": exaltarea unei lumi fără prejudecăți, dragoste absolută de pace şi umanitate, retorică a conspirației* sau orchestrării... Fără această punere la punct, pot să reapară orbirea, fanatismul sau resentimentul.

Raționalitate (Rationalité). Caracterizează, în sens strict, faptele ştiințifice, demonstrabile, universale şi necesare. Desemnează, în domeniul sociologiei, acțiunile care determină mijloacele avute în vedere pentru atingerea scopurilor. Diferite tipuri: instrumental, axiologic, utilitar... Cf. şi principiul raționalității limitate (H. Simon): informațiile indirecte sau incomplete. Mai multe grade, ca în schema de mai jos. ▶ Mişcări sociale, mobilizare şi acțiune colectivă

1. Raționalitate utilitară şi teleologică
2. Raționalitate „weberiană"
3. Raționalitate situată: „motivele bune"
4. Acte afective, impulsive etc.
5. Acțiuni iraționale

(*Sursa*: BOUDON R., *L'Idéologie*, Paris, Fayard, 1986, p. 294.)

EVOLUŢIA PROPORŢIEI FEMEILOR ÎN FUNCŢIE DE GRUPURILE SOCIO-PROFESIONALE (%)

Grupuri socio-profesionale	1954	1968	1982
Agricultori	41,5	37,9	37,5
Salariaţi agricoli	15,0	10,4	15,8
Întreprinzători din industrie şi comerţ	37,2	34,9	34,6
Profesii liberale şi cadre superioare	13,8	18,7	26,5
Cadre medii	36,7	40,6	48,8
Funcţionari	52,8	59,8	65,5
Muncitori	22,7	20,4	24,0
Personal de serviciu	80,7	79,1	79,0
Alte categorii	26,1	20,3	13,0
Total	34,8	34,9	40,7

(*Sursa*: recensămintele din 1954, 1968 şi 1982.)

lor la formele lungi ale învăţămîntului secundar este asigurat (numărul fetelor cu bacalaureat îl depăşeşte actualmente pe cel al băieţilor), diferenţa între sexe în alegerea disciplinelor rămîne marcantă: majoritare în filierele generale literare şi tehnice ce pregătesc pentru activităţile terţiare, liceenele şi studentele sînt minoritare în disciplinele ştiinţifice şi tehnice ce pregătesc pentru meseriile din industrie. În domeniul formării continue, în particular cea finanţată de întreprinderi, rata stagiarelor femei este cu siguranţă în creştere, dar rămîne net inferioară ratei de participare la activitatea economică.

În cercetarile care se ocupă de problematica inegalităţilor*, tema muncii feminine ocupă un loc central. Compararea sistematică a datelor ce privesc locurile de muncă furnizează o panoramă detaliată care duce la următoarea constatare: cea a specificităţii populaţiei femeilor active, ocupînd locurile de muncă cele mai puţin calificate şi cel mai prost plătite, mai nesigure, depinzînd de conjunctura economică şi supuse şomajului*, avînd o viaţă profesională mai discontinuă decît bărbaţii şi posibilităţi mai mici de mobilitate şi mai ales de promovare. Această specificitate a locului femeilor în sfera producţiei sociale îşi găseşte, în general, o explicaţie în afara acestei sfere: datorită locului ocupat în familie, importanţei sarcinilor lor gospodăreşti şi educative, responsabilităţii privilegiate în sfera reproducerii, femeile nu pot ocupa decît un loc subordonat şi inferior pe piaţa muncii. Analiza comparată a bugetelor de timp furnizează un suport statistic pentru această interpretare. Pentru indivizii căsătoriţi, cu doi copii, în 1985, timpul total de muncă pe săptămînă al bărbaţilor activi (55 ore), aproape echivalent cu cel al femeilor care lucrau în gospodărie (57 ore), era inferior celui al femeilor active (57 ore), dar inegalităţile sînt mai marcante la nivelul repartiţiei între munca profesională şi munca menajeră: 13 ore de muncă menajeră pentru bărbaţi, 39 ore pentru femei.

Mai recent, studierea inegalităţilor între sexe a depăşit cadrul sociologiei muncii. Interesîndu-se, de exemplu, de femeile cadre superioare (Huppert-Laufer, 1982) sau de femei în politică (Sineau, 1988), aceste analize pun problema împărţirii puterii*.

■ RELAŢIILE SOCIALE LEGATE DE SEX. Punctul de vedere al inegalităţilor, centrînd investigaţiile pe comparaţia între activitatea masculină şi feminină, neglijează partea importantă, deşi în scădere, a femeilor numite „inactive"; dar ocultează, de asemenea, partea considerabilă a muncii sociale care este munca gospodărească, ce reprezintă mai mult de jumătate din orele lucrate. Privilegiind, timp de o lungă perioadă, analiza relaţiilor de clasă, sociologia s-a interesat de diviziunea socială a muncii de producţie şi a utilizat poziţia profesională ca indicator privilegiat al apartenenţei de clasă. Centrîndu-şi investigaţiile pe cei activi, ea a cuprins cvasitotalitatea categoriei bărbaţilor, dar nu şi pe cea a femeilor: limitîndu-şi preocupările la sfera producţiei, ea nu şi-a oferit mijloacele de a analiza poziţia socială a femeilor, nici de a înţelege procesul reproducerii.

Cercetările ce se referă la analiza relaţiilor sociale legate de sex au debutat repunînd în discuţie noţiunea de „muncă feminină". Analiza muncii domestice, exclusă în problematica dominantă a relaţiilor sociale legate de sex, serveşte drept suport acestei tentative de reconstrucţie teoretică ce vizează studierea ansamblului diviziunii sociale a muncii (muncă profesională şi muncă domestică) şi a locului bărbaţilor şi femeilor în ansamblul structurilor sociale. Perspectiva centrală nu mai este în acest caz cea a analizei inegalităţilor* de situaţie, nici măcar cea a comparării sistematice a traiectoriilor masculine şi feminine. Pot fi explorate două piste de cercetare: la un nivel microsociologic, cel al interacţiunilor între bărbaţi şi femei în sferele profesionale şi familiale; la un nivel macrosociologic, cel al construirii unor sisteme de acţiuni şi de reprezentări* pe principiul unei diviziuni care apare ca fiind „în ordinea lucrurilor".

În primul caz, lucrările de care dispunem se referă îndeosebi la modurile de construire a traiectoriilor profesionale şi familiale ale femeilor, articulaţia unor strategii în sînul cuplurilor, ca şi apropierea de către soţ a bogăţiilor şcolare şi sociale ale soţiei sale (de Singly, 1987). Sînt puse, de asemenea, în evidenţă plasarea femeilor în stare de inferioritate şi existenţa unor raporturi de putere* în cuplu, dar şi condiţiile foarte diferite în care se situează ele, în funcţie de importanţa capitalurilor economice, culturale şi sociale ale fiecărui soţ. Analiza relaţiilor sociale legate de sex vine astfel să îmbogăţească şi nu să respingă pe cea a strategiilor de reproducere şi de reconversie a grupurilor sociale.

Dacă ne plasăm în prezent pe un plan mai global, discuţia rămîne deschisă în ceea ce priveşte înseşi fundamentele perpetuării dominaţiei masculine, ce poate fi observată atît în societăţile industriale sau postindustriale, cît şi în societăţile studiate de antropologi, inclusiv societăţile matriliniare.

Pentru autorii lucrării colective (apărută în 1984) *Le Sexe du travail*, punctul de plecare este repunerea în discuţie a ideii dominante în ştiinţele sociale potrivit căreia inferiorizarea socială a femeilor s-ar fi datora mecanismelor de selecţie cărora le este supusă această parte a populaţiei, mai puţin înarmată pe piaţa muncii. Respingînd modurile de analiză a muncii femeilor, grup analizat ca marginal, inadaptat la constrîngerile producţiei, ţinînd seama de sarcinile sale familiale, este vorba de a „promova cercetări centrate pe analiza simultană, atît pentru femei, cît şi pentru bărbaţi, a situaţiei în muncă şi în familie". Refuzînd dihotomia producţie/reproducere* şi analizînd interacţiunile lor, reprezentările în termenii meseriei sau activităţii se transformă, relaţionarea sferei profesionale şi sferei domestice permiţînd reînnoirea analizei diviziunii muncii*. Respingînd noţiunea de roluri masculine şi feminine, trebuie să ne întrebăm în legătură cu relaţiile sociale dintre bărbaţi şi femei şi nu numai în sfera privată, obiect tradiţional al sociologiei familiei*. Aceste cercetări implică construirea unor domenii noi, transversale disciplinelor, sociologie a muncii şi a familiei, sociologie şi psihologie... Ele ajung la discuţii animate referitoare la evoluţiile actuale şi la viitorul relaţiilor sociale legate de sex: „Pentru unii, familia rămîne matricea explicativă a comportamentului la

locul de producţie al muncitoarelor; subordonării lor în cadrul acesteia corespunzîndu-i supunerea la uzină. Pentru alţii, dimpotrivă, experienţa muncii salariate ar induce într-o manieră mai mult sau mai puţin subterană sau frontală o repunere în cauză a ordinii patriarhale" (*ibid.*, p. 144).

Un text de Pierre Bourdieu furnizează, apropo de analiza practicilor şi reprezentărilor unei civilizaţii tradiţionale, cea a kabililor, o interpretare de ansamblu a fundamentelor „dominaţiei* masculine" şi a construcţiei sociale a categoriilor de sex. Conform autorului, care se alătură analizei lui C. Levi-Strauss, „în logica economiei schimburilor simbolice şi mai precis în construcţia socială a relaţiilor de rudenie şi de căsătorie, care atribuie femeilor, universal, statusul lor social de obiecte de schimb definite conform intereselor masculine (adică în mod primordial ca fiice sau surori) şi destinate să contribuie astfel la reproducerea capitalului simbolic al bărbaţilor, rezidă explicarea primatului universal acordat masculinităţii în taxinomiile* culturale" (Bourdieu, 1990, p. 27). Departe de a fi un fapt natural, este vorba de o construcţie socială, dar a cărei eficacitate simbolică provine din retraducerea sa în termeni biologici în sistemele de reprezentări* şi în mitologia colectivă. „Forţa deosebită a sociodiceii masculine provine din faptul că ea cumulează două operaţii: ea legitimează o relaţie de dominare înscriind-o într-un biologic care este în sine o construcţie socială biologizată" (*ibid.*, p. 14). În aceste condiţii, numai „lupta simbolică" şi „conversia colectivă a structurilor mintale" ale bărbaţilor, ca şi ale femeilor sînt susceptibile să permită o reală transformare a structurilor sociale. Privilegiind forţa şi stabilitatea sistemelor simbolice, care sînt, după autorul citat, fundamentul inferiorităţii statusului social al femeilor, nu riscăm oare să minimalizăm importanţa schimbărilor de practici şi modificărilor de reprezentări* colective care afectează relaţiile sociale legate de sex în perioada actuală?

▷ Ciclu de viaţă ▶ Familie (sociologia ~) ▷ Feminizarea locurilor de muncă ▷ Inegalităţi sociale ▷ Organizarea sferei domestice ▷ Reproducere ▶ Muncă (sociologia ~)

● BOURDIEU Pierre, „La Domination masculine", *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 84, 1990, p. 2-31.
COLECTIV, *Le Sexe du travail*, Grenoble, PUG, 1984.
DURU-BELLAT Marie, *L'École des filles. Quelle formation pour quels rôles sociaux?*, Paris, L'Harmattan, 1990.
HUPPERT-LAUFER Jacqueline, *La Féminité neutralisée? Les femmes cadres dans l'entreprise*, Paris, Flammarion, 1982.
INSEE, *Femmes en chiffres*, Paris, CNIDF-INSEE, 1986.
KERGOAT Danielle, *Les Ouvrières*, Paris, Le Sycomore, 1982.
MARUANI Margaret, NICOLE Chantal, *Au Labeur des dames. Métiers masculins, emplois féminins*, Paris, Syros, 1989.
MEAD Margaret, *L'Un et l'autre sexe*, trad. fr., Paris, Denoël/Gonthier, 1966 (prima ediţie 1948).
SINEAU Mariette, *Des Femmes en politique*, Paris, Économica, 1988.
SINGLY François de, *Fortune et infortune de la femme mariée. Sociologie de la vie conjugale*, Paris, PUF, 1987.

Relaţii umane (Relations humaines). Mişcare apărută în anii '30 în Statele Unite ale Americii împotriva exceselor organizării ştiinţifice a muncii (OST*). Principalii reprezentanţi: E. Mayo, F. Roethlisberger şi W. Dickson. Cercetări experimentale la Western Electric, lîngă Chicago, între noiembrie 1924 şi februarie 1933. Punerea în evidenţă a „efectului Hawthorne": importanţa motivaţiei individuale şi a coeziunii de grup.

Religie (Religion)

■ RELIGIOZITATEA, OBIECT SOCIOLOGIC? Faptul religios pune în faţa sociologului o provocare redutabilă. Conform definiţiei cea mai larg acceptată, o religie constă în esenţă într-un ansamblu de credinţe* şi de practici relative la sacru*. Aceste credinţe şi practici se află ele însele în relaţie cu conduita profană a vieţii. Ele unesc, în fine, în aceeaşi comunitate ansamblul indivizilor care aderă la ele. În numeroase religii (iudaică, creştină, mai ales islamică), se presupune că mesajul fondator a făcut obiectul unei revelaţii: cuvîntul Domnului în persoană se află în textul sacru şi, la niveluri variabile, în funcţie de confesiuni, în interpreţii săi. Într-o manieră generală, referirea la puteri suprasensibile şi atenţia acordată semnelor prin care se manifestă acestea se regăsesc în toate religiile. Deci oricare ar fi rolul intermediarilor, experienţa religioasă este trăită de către credincios ca o relaţie directă şi personală (la limită, în experienţa mistică, inefabilă) cu ceva divin existent în sine, ireductibil la orice explicaţie psihologică sau socio-istorică a reprezentărilor şi sentimentelor pe care le inspiră. Universalitatea faptelor de credinţă* şi de cult*, confirmată de istorie, etnologie şi chiar preistorie, poate da de gîndit că aspiraţia la viaţa de apoi şi teama de existenţa acesteia, chiar sub forme iniţial foarte fruste, sînt consubstanţiale condiţiei umane. În aceste condiţii, dimensiunea religioasă, în ceea ce are ea esenţial, pare să scape investigaţiei sociologice. Cu toate acestea, sociologia religiilor există. Care îi sînt demersurile, care îi sînt realizările şi, eventual, limitele?

Să subliniem mai întîi că definiţia religiozităţii la care ne referim are legătură cu propria noastră cultură. Multe societăţi ignoră deosebirea dintre religios şi civil. Termenul de religie nu apare, în sensul apropiat de cel dat de noi, decît în momentul în care creştinismul se impune în Imperiul roman ca religie oficială, recunoscută ca atare de stat, dar distinctă de acesta („Dă Cezarului ce este al Cezarului şi lui Dumnezeu ce este al lui Dumnezeu") şi ascultînd de alte legi. Mai ales în Occidentul creştin va avea loc un proces marcat prin autonomizarea progresivă a unor domenii la origine incluse în religios sau plasate sub tutela acestuia (drept, putere civilă, filozofie şi ştiinţă etc.) şi, în mod corelativ, printr-o specificare crescătoare a religiozităţii ca atare. Aceasta pare mai puţin adevărat sau altfel adevărat pentru alte religii abrahamice (mai ales islamul), fără a mai menţiona India şi China, antichitatea clasică, *a fortiori* numeroasele culturi „etnologice" în care religiozitatea, în măsura în care poate fi folosit acest termen, nu are nici acelaşi conţinut, nici aceleaşi frontiere. De asemenea (Durkheim insistă), deosebirea sacru*/profan* nu implică neapărat credinţa în realităţi transcendente, distincte de lumea sensibilă, ca în religiile noastre. Se poate susţine chiar că anumite credinţe, ritualuri şi învestiri afective (politice, de exemplu) pot prezenta o dimensiune cvasireligioasă. Deci în cultura noastră „ceea ce caracterizează societatea religioasă este că sfîrşitul său ultim se află în afara acestei lumi: ea înţelege să comunice cu forţe ascunse care nu rezidă în natura lucrurilor vizibile. Sociologul caută să înţeleagă aceste reprezentări ale vieţii de apoi şi organizarea relaţiilor supranaturale (...). Relaţiile dintre cele două societăţi, societatea vizibilă şi cea invizibilă, se află în centrul preocupărilor religioase: ele intră în mod deosebit în programul sociologiei" (Le Bras, 1960, p. 87). La aceastătă definiţie riguroasă ne vom opri, chiar dacă vom lărgi, ulterior, referirea la manifestări ale religiozităţii mai difuze şi poate noi pentru unii.

Oricare ar fi convingerile sale individuale, sociologul nu are ca atare vocaţia de a tranşa în materii în care, oricum, alegerile nu se operează în mod unic, nici în principal, din motive demonstrative. Principala sa contribuţie, într-adevăr, este de a pune în evidenţă extraordinara varietate de forme în funcţie de care, potrivit culturilor şi perioadelor istorice, poate fi dat un răspuns (chiar dacă prin necredinţă) la anumite întrebări, aşteptări şi angoase la care numai o abordare ce face apel la diversele discipline ale omului poate permite să se întrevadă, pe o bază pozitivă, dacă ele sînt sau nu constituente ale condiţiei umane. Două trăsături deosebesc demersul său de alte abordări (mistică, metafizică, estetică) ale religiozităţii. Este vorba, în primul rînd, despre (neutralizare axiologică*) suspendarea oricărei judecăţi asupra existenţei unor entităţi transcendente a căror afirmare se situează în centrul posturii religioase. Este apoi perceperea religiozităţii ca fenomen so-

cial, în sensul în care „sînt sociale toate manierele de a acţiona şi de a gîndi pe care individul le găseşte prestabilite şi a căror transmitere se face, în general, prin educaţie", cum ar fi limbajul, codul posturilor şi conduitelor, tehnicile şi, dincolo de ele, tot ceea ce constituie o cultură (Mauss, 1901, art. „Sociologie", în *Essais de sociologie*, Paris, Plon, 1971, p. 16).

Aşa cum remarcă Mauss *(ibid.)*, nu se poate realiza extrema diversitate a religiilor observabile plecînd de la „sentimentele religioase foarte generale care sînt de obicei atribuite omului (respect şi teamă de fiinţele superioare, frămîntările legate de infinit)", pentru că, în acest caz, „fiecare om, sub influenţa emoţiilor, îşi va reprezenta în felul său fiinţele superioare şi îşi va manifesta faţă de acestea sentimentele aşa cum i se va părea convenabil să o facă. Or, o religie atît de simplă, atît de nedeterminată nu a existat niciodată. Credinciosul crede în dogme* şi acţionează conform unor rituri* extrem de complicate, care îi sînt de altfel inspirate de grupul religios căruia îi aparţine; în general, el cunoaşte foarte puţin aceste dogme şi aceste rituri şi viaţa sa religioasă constă, în mod esenţial, într-o participare depărtată de credinţele şi actele oamenilor însărcinaţi în mod special să cunoască lucrurile sacre şi să intre în contact cu ele, iar aceşti oameni înşişi nu au inventat nici dogmele, nici riturile, ei le-au învăţat prin tradiţie şi veghează mai ales să le păstreze de orice alterare. Sentimentele individuale ale unui credincios nu explică deci nici sistemul complex al reprezentărilor şi practicilor care constituie o religie, nici autoritatea prin care aceste moduri de a gîndi se impun tuturor membrilor Bisericii (Mauss, *ibid.*, p. 12). Pot fi formulate mai multe rezerve în legătură cu un text marcat de realitatea care l-a inspirat (catolicismul în Franţa), epoca în care a fost redactat, paradigmele* şi, fără îndoială, valorizările subînţelese. Să reţinem doar că dacă individul poate acţiona asupra elementului religios, ca asupra oricărei realităţi sociale, inclusiv limba (dacă nu, nimic nu s-ar transforma), el nu le inventează şi nu face cu ele ce vrea: ca toate faptele de cultură, acestea se înscriu într-o istorie.

■ RELIGIE ŞI SOCIETATE. Nu din întîmplare „părinţii fondatori" ai sociologiei s-au confruntat cu faptul religios, în acelaşi timp miză teoretică şi, cel puţin pînă într-o perioadă recentă, instanţă majoră a unui mare număr de societăţi umane. Să încercăm să degajăm liniile de forţă care, dincolo de afirmaţii cu pasiune şi indefinit discutate, rămîn pentru cercetare referinţe vii, chiar cu titlu de sugestii, dacă nu provocări.

O primă inovaţie constă în a lua în considerare religiozitatea ca producţie socială, în cadrul unei abordări istorice a mişcării societăţilor globale. La Marx şi Engels, de exemplu, acest demers se prezintă sub două aspecte principale. Încă de la primele lor opere, religia este concepută ca o compensare fantastică a necazurilor, „expresie a unei disperări reale" şi „protest" împotriva acestei disperări, „suspin al creaturii oprimate, suflet al unei lumi fără inimă, spirit al unor condiţii sociale din care spiritul este exclus, (...) opiu pentru popor": abolirea iluziei religioase implică nu persecutarea religiei, ci atacarea practic a condiţiilor sociale alienate în care se înrădăcinează apelul la salvarea religioasă *(Critique de la philosophie du droit de Hegel*, 1843, în Marx, Engels, 1968). În lucrările ulterioare, se regăseşte această teză fundamentală: în acelaşi timp, investigaţia istorică conduce la construirea unor modele interpretative mult mai complexe.

Avem un exemplu: cercetările lui Engels în legătură cu luptele religioase din evul mediu şi Renaştere (cf. *La Guerre des paysans*, 1850, *ibid.*). În măsura în care, în interiorul unei formaţiuni sociale date (ca în cazul Europei medievale), religia, din motive istoric explicabile, este în acelaşi timp principiu organizator al vieţii sociale, fundament al legitimităţii puterii şi mod exclusiv de reprezentare a lumii, orice protest social sau politic se prezintă sub forma unor confruntări religioase şi se „exprimă" într-o limbă religioasă, chiar dacă trimite, pentru istoric, la realitatea structurii şi opoziţiilor de clasă. Acesta este cazul

marilor erezii sau reforme medievale în care adesea luxului prelaţilor şi cîrdăşiei lor cu puternicii zilei li se opune reîntoarcerea la puritate şi la simplitatea evanghelică („Cînd Adam ara şi Eva torcea, unde era nobilul?"); la fel, Reforma protestantă, şi ea marcată de o „reîntoarcere" la Scripturi, şi în care Marx şi Engels, ca mulţi dintre contemporanii lor, vedeau o primă manifestare a individului burghez modern, prefigurare, din acest punct de vedere, a supusului autonom al filozofiei Luminilor.

Durkheim şi şcoala sa şi-au întemeiat raţionamentul plecînd de la societăţile numite în epoca lor „primitive", în funcţie de o perspectivă evoluţionistă* foarte criticată ulterior, şi presupuse a scoate la iveală „formele elementare" ale socialului şi în particular ale religiozităţii. Aportul lor este însă considerabil. Pentru Durkheim, religia se defineşte prin distincţia riguroasă între două domenii: cel al sacrului* (obiect de prescripţii şi interdicţii categorice, în afara domeniului discuţiei şi al aprecierii personale) şi cel al profanului*. Ea are forţa şi autoritatea de a fi expresia sau, cum spune Le Bras, „proiecţia" simbolică a societăţii: structura lumii sacre, mituri de origine, organizarea cosmosului, tot atîtea transfigurări sublimate ale universului social, ale subdiviziunilor sale, ierarhii, reguli, norme* şi valori (orice restructurare a grupului sau redistribuire a puterii este însoţită, va nota Malinowski, de redublarea şi justificarea lor mitică). În acest sistem simbolic, riturile*, mai ales cele colective, joacă un rol central, pe măsura forţei lor emoţionale: „Cultul nu este pur şi simplu un sistem de semne prin care credinţa se traduce în afară, este colecţia de mijloace prin care ea se creează şi se recreează periodic. Indiferent dacă constă în manevre materiale sau în operaţii mintale, este întotdeauna eficace" (Durkheim, 1985). Matrice originală a ceea ce se va autonomiza mai tîrziu în morală, drept, ştiinţă etc., religia creează, şi va crea multă vreme singură, autoritatea spirituală a colectivităţii asupra indivizilor. În acest sens, religia (contrar afirmaţiilor marxiste în legătură cu „slăbirea" sa într-o societatea eliberată de exploatare* şi de alienare*) îşi asumă, după părerea lui Durkheim, o funcţie de neînlocuit. Problema nu este de a o aboli sau „depăşi", ci de a o înlocui cu alte sinteze justificatoare, fondate pe morală şi ştiinţă şi mai potrivite pentru a asigura un consens şi o coeziune socială într-un univers marcat de modernitate.

În raport cu aceste abordări, originalitatea lui Max Weber este dublă. Pe de o parte, el se fereşte să propună o viziune la fel de globală şi valorizată a religiei şi a ceea ce va deveni ea. Pe de altă parte, el ia în calcul (şi, am spune noi, în serios) logica proprie şi sensul existenţial al atitudinilor, conduitelor şi mizelor religioase. Acestea nu sînt, după părerea lui, numai sau în principal expresia, reflexia sau instrumentul organizării grupurilor şi conflictelor de clasă; ele sînt de asemenea factorul cauzal relativ autonom al orientării comportamentelor şi mobilizărilor individuale şi colective. În ceea ce priveşte protestantismul*, de exemplu, Weber (1970) se întreabă în legătură cu implicaţiile în lanţ care unesc ideea exclusiv teologică a predestinării (în virtutea infinităţii şi eternităţii divine, totul este scris pînă la sfîrşitul lumii şi fiecare este, pentru eternitate, sortit mîntuirii sau osîndirii), căutarea neliniştită, în reuşita mondenă, a semnelor alegerii, avînd drept consecinţe organizarea metodică a conduitei, o muncă îndîrjită concepută ca vocaţie, arbitrajul auster în favoarea investirii şi acumulării, spre deosebire de tendinţa nobililor de a consuma ostentativ, de a se bucura de viaţă şi de a delapida. În ciuda aparenţelor, Weber vede în anumite aspecte ale protestantismului* (mai ales în versiunea sa puritană) unul din factorii care au permis apariţia acestuia în Europa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea şi numai aici a acestei inovaţii absolute care este capitalismul modern. Mai general, Weber va consacra multă atenţie logicii proprii domeniului religios (diviziunea muncii* religioase, strategii şi lupte pentru putere* în interiorul diferitelor Biserici) şi efectelor sale asupra stilurilor de viaţă*, culturilor* şi ansamblului activităţilor sociale, inclusiv în dimensiunea lor economică.

Osificate în doctrine rivale, aceste teorii nu pot decît să reprezinte un obstacol pentru

opinii eretice (Michelat, Simon, 1977). Acelaşi este cazul atitudinilor favorabile achiziţiei unui patrimoniu, justificabile pe baza unui calcul economic: printre cei de 18-29 de ani, proporţia celor care fac economii în vederea cumpărării unei locuinţe trece astfel de la 12%, la cei fără religie, la 41%, la catolicii practicanţi; relaţia se verifică oricare ar fi nivelurile studiilor şi venitului (Michelat, Simon, 1985). În fine, numărul celor care votează cu partidele de dreapta creşte în mod regulat o dată cu nivelul de integrare religioasă; el devine masiv majoritar la catolicii practicanţi (cf. Comportament politic*). Există deci o puternică relaţie între nivelul de practică, nivelul de credinţă, atitudinea vizavi de instituţie, gradul de adeziune la sistemul normelor*, valorilor*, opiniilor socio-politice care au prevalat de-a lungul istoriei în catolicism. Practica religioasă, aşa cum am definit-o mai sus, constituie în această privinţă un bun indicator al ceea ce numim nivel de integrare în catolicism.

■ MEDIUL SOCIAL ŞI APARTENENŢELE RELIGIOASE. Pozitive sau negative, atitudinile şi conduitele relative la religiozitate sînt eminamente personale. Din această cauză, distribuţia lor nu este una oarecare. Harta practicilor catolice din Franţa face să apară contraste considerabile de la o regiune la alta (Isambert, Terrenoire, 1980); astfel, procentajele de credincioşi adulţi relevate în urma recensămîntului realizat de Fernand Boulard (1952-1965) sînt de 4% în cantonul Treignac (Corrèze), faţă de 94% în cantonul Plabennec (Finistère-Nord). Toate aceste cercetări atestă constanţa în timp (şi permanenţa încă şi astăzi) a configuraţiilor astfel conturate. Nici industrializarea, nici urbanizarea nu permit să ne dăm seama: regiunile Nord-Finistère, Vendée, Aveyron, în mod tradiţional catolice, nu sînt mai puţin rurale decît Limousin-ul „fin"; Alsacia „fidelă" nu este nici mai puţin industrializată, nici mai puţin „modernă" decît altă regiune franceză. La urma urmei, în zonele foarte catolice, ruralul este mai puternic integrat catolicismului decît urbanul; în zonele foarte detaşate din punct de vedere religios, urbanul este mai puţin radical decît ruralul (Boulard, Rémy, 1968, referiri în Michelat, Simon, 1977). Cadru eclezistic mai mult sau mai puţin restrîns, subculturi* locale mai mult sau mai puţin impregnate de catolicism, interacţiune între cultura religioasă savantă, rolul elitelor*, organizarea şi stratificarea societăţii locale, religie populară (cf., de exemplu, Lambert, 1985); tot atîtea elemente care trimit la o istorie seculară ale cărei anumite cezuri majore (Revoluţia franceză, Reforma şi Contrareforma) par să constituie noduri decisive.

Într-o aceeaşi zonă, comportamentele nu sînt însă omogene (Isambert, Terrenoire, 1980). Peste tot (şi cu toate celelalte caracteristici constante), femeile merg la biserică mai mult decît bărbaţii: efect şi de asemenea factor al unei diviziuni sexuale persistente a statusurilor* şi rolurilor* sociale şi al unei atenţii particulare acordate socializării* religioase a fetelor, viitoare păzitoare ale căminului şi agent privilegiat al transmiterii convingerilor, normelor* şi valorilor* de la o generaţie la alta. La fel, nivelul de integrare religioasă variază aproape peste tot invers proporţional cu locul în stratificarea socială*. Funcţionarii, şi mai ales muncitorii, sînt cei mai puţin practicanţi. Acest lucru nu a fost întotdeauna adevărat (nici nu poate fi generalizat la toate ţările) şi în aceste categorii poate fi găsită cel mai puţin rar menţinerea unui nivel semnificativ de credinţă asociat cu absenţa practicării (cf. Michelat, 1990). Global, agricultorii sînt cei mai practicanţi, la egalitate cu cadrele superioare, profesiile liberale, industriaşii şi marii comercianţi; dar ei sînt cu atît mai mult cu cît întreprinderea lor este mai importantă. În zonele foarte religioase, ei practică mai mult decît cadrele şi alte profesii „superioare"; lucrurile stau invers în zonele foarte nereligioase. Înseamnă că un muncitor din zona religioasă are incomparabil mai multe şanse de a fi practicant decît un cadru superior, patron sau agricultor din zona „liberă": conform aceloraşi date, 86% din muncitori mergeau la biserică în mod regulat în momentul anchetei în cantonul Plabennec,

comparativ cu cantonul Treignac: 19% din industriaşi, mari comercianţi, profesii liberale şi 3% din agricultori.

Aceasta vrea să spună ce importanţă are faptul că a fi sau nu practicant şi a împărtăşi convingerile corespondente depinde de diversele medii de apartenenţă la intersecţia cărora individul se găseşte plasat şi în interacţiune cu care el îşi construieşte personalitatea psihosocială. Familia*, loc al primelor învăţări, cu ceea ce ele comportă în ceea ce priveşte dinamica afectivă, pare să joace în această privinţă un rol esenţial (Boulard, Rémy, 1968; Percheron, 1982; referiri în Michelat, 1990). Proporţia de practicanţi cel puţin ocazionali trece în 1986 de la 52%, cînd tatăl şi mama persoanei chestionate sînt sau erau ei înşişi practicanţi, la 27% (tată sau mamă) şi 11% (nici unul din cei doi); cea a nepracticanţilor şi fără religie se stabileşte respectiv la 45%, 70% şi 87%: în pofida scăderii practicilor de la o generaţie la alta, probabilitatea de a fi practicant depinde foarte mult de practica religioasă a părinţilor. Citite altfel, aceste date arată că 80% din actualii practicanţi de duminică au avut doi părinţi practicanţi, 11% unul singur, 7% nici unul. Se poate deci să provii dintr-o familie nepracticantă şi, în funcţie de o dinamică existenţială proprie şi de contacte sociale ce deschid către alte orientări, să devii tu însuţi practicant fervent, dar acest caz este rar (0,77% din eşantion). Socializarea familială acţionează, de asemenea, asupra credinţelor: chiar dacă nu mai practică, copiii practicanţilor rămîn net mai credincioşi decît copiii nepracticanţilor. Faptul de a fi fost sau nu catehizat cumulează propriile efecte cu cele ale influenţei familiale. În fine, cu cît au fost mai precoce abandonarea prezenţei la slujba religioasă şi încetarea corelativă a răsplătirii învăţării religioase, cu atît este mai puţin probabilă implicarea religioasă adultă: cei care spun că în viaţa lor credinţa deţine un loc foarte important sau destul de important reprezintă 7% din cei care nu au asistat în mod regulat la slujba religioasă, 25% din cei care au încetat să mai asiste înainte de vîrsta de 13 ani, 59% din cei care au întrerupt după 21 de ani, 96% din actualii practicanţi duminicali (Michelat, 1990).

■ DECLIN, RECRUDESCENŢĂ, MUTAŢIE A RELIGIOZITĂŢII? Dacă relaţiile între variabile (şi ipotezele interpretative pe care le sugerează ele) arată o mare stabilitate în timp, realitatea este departe de a fi statică. Toţi indicatorii arată un important regres al catolicismului în Franţa în ultimele trei decenii. Identificarea cu catolicismul rămîne foarte importantă: 86% dintre francezii chestionaţi se declarau catolici în 1966, 81% în 1988. Procentajul celor „fără religie" trece de la 10% la 15%. Rata celor botezaţi este dificil de calculat, dar pare a fi în scădere semnificativă (INSEE, 1990); totuşi, în jur de 90% dintre francezii chestionaţi actualmente se declară botezaţi. Proporţia căsătoriilor catolice (din 100 de căsătorii civile fără soţ divorţat) trece de la 76,7% în 1977 la 70,4% în 1987. Preoţii secularizaţi *(seculiers* = care nu aparţin nici unui ordin sau institut religios - n.tr.) erau 41 642 în 1960, faţă de 28 175 în 1985, deci o scădere de 30% în 25 de ani: clerul îmbătrîneşte şi numărul deceselor şi plecărilor anuale îl depăşeşte foarte mult pe cel al hirotonisirilor (Potel, în *Données sociales*, INSEE, 1990). Mai ales se înregistrează o diminuare considerabilă a asistenţei la slujba religioasă, a cărei pertinenţă, ca indicator global al nivelului de integrare la catolicism şi adeziune la organizarea simbolică* corespondentă, a fost arătată. La mijlocul anilor 1960, între 20% şi 25% din francezi se duceau în fiecare duminică la slujba religioasă: ei sînt în jur de 11% în 1986. Rata credincioşilor practicanţi variază invers proporţional cu vîrsta şi diminuarea participării tinerilor este deosebit de spectaculoasă. În 1986, 5% dintre cei de 18-25 de ani se declarau practicanţi duminicali, în timp ce acesta este cazul a 23% dintre cei de 65 de ani şi mai mult; 26% din primii, faţă de 6% din ceilalţi, se declară fără religie. Acelaşi este şi cazul celorlalţi indicatori (Michelat, 1990). Comparaţia între cele două anchete la interval de 10 ani dă de gîndit că nu este un efect al vîrstei* ca atare,

Reprezentări sociale (Représentations sociales). Reprezentările sociale (RS) se prezintă sub o mare diversitate fenomenală: imagini ale realului, credințe*, valori*, sisteme de referință, teoriile socialului... care, în realitatea concretă, cel mai adesea coexistă. Nu este nimic uimitor în aceasta dacă înțelegem că RS corespund unei exigențe fundamentale a gîndirii umane, necesitatea de a reprezenta realul, că acesta este în același timp divers și de temut dintr-o multitudine de puncte de vedere, ele însele depinzînd de caracteristicile istorice și sociale ale actorilor.

Cu toate acestea, și indiferent de formele pe care ar putea să le ia, RS au în comun faptul că sînt o manieră de a gîndi și de a interpreta realitatea cotidiană. Ele sînt o producție mintală socială, distinctă prin modul de elaborare și de funcționare de celelalte forme de ideație colectivă care sînt știința, miturile*, religia*, ideologia*. Mai precis, se va desemna prin RS cunoașterea la nivelul simțului comun*, social elaborată și împărtășită, construită pentru și de către practică și care concurează la structurarea realității noastre. Cunoaștere a realului la edificarea căruia contribuie, RS sînt deci produse și procese ale unei elaborări atît psihologice, cît și sociale.

Concret, o RS este întotdeauna definită de un conținut: informații, imagini, norme* și modele*, opinii, credințe*, atitudini*, valori*... Toate aceste elemente se raportează la un obiect: indivizi, fapte de societate, mecanisme politice sau economice. Dar o reprezentare este, de asemenea, și de manieră inseparabilă, reprezentarea cuiva (un individ, dar poate fi vorba și de un colectiv: o familie, un grup, o clasă), el însuși în relație cu alți subiecți. Astfel, „orice reprezentare socială este reprezentarea a ceva și a cuiva. Ea nu este nici dublul realului, nici dublul irealului; nici partea subiectivă a obiectului, nici partea subiectivă a subiectului. Ea este procesul prin care se stabilește relația între ele" (Jodelet, în Moscovici, 1984, p. 361). De aici decurge că RS se prezintă întotdeauna sub două fațete: cea a figurii și cea a semnificației, tot atît de puțin disociabile ca și cele două fețe ale unei pagini de hîrtie. Făcînd să corespundă fiecărei imagini un sens și fiecărui sens o imagine, ele constituie o formă particulară de gîndire simbolică.

Această poziție intermediară, la interfața dintre obiect și subiect, dintre imagine și semnificație, dintre psihologic și social, face ca RS să se expună riscului ca una dintre dimensiunile care le constituie să fie accentuată în dauna altora. Ele riscă, în particular, ca fenomene de cunoaștere, să fie reduse la mecanisme pur psihice și, ca producții sociale, să fie diluate în fenomenele culturale sau ideologice. Pentru a evita acest dublu pericol, abordarea conceptului cere ca să fie situat mai întîi în raport cu diferite uzanțe. Apoi vom vedea cum psihologia socială a reînnoit abordarea, propunînd un model de analiză în același timp a procesului de formare și al produsului care rezultă. În cele din urmă, vom contura nivelurile și perspectivele cercetărilor care iau astăzi drept obiect reprezentările pe care oamenii le construiesc pentru a trăi în societate.

■ REPREZENTĂRI COGNITIVE, REPREZENTĂRI COLECTIVE. Conceptul de reprezentare ocupă astăzi un loc din ce în ce mai important în numeroase discipline (sociologie, psihologie, psihologie socială, filozofie, istorie, psihanaliză, științe politice...). Totuși luarea sa în considerare ca formă de gîndire socială *sui generis* este departe de a fi împărtășită. Ea se află în concurență cu alte uzanțe care relevă o pluralitate de abordări și de semnificații.

Astfel, într-un sens frecvent întîlnit în filozofie sau dominînd în psihologia genetică, reprezentarea este una dintre formele activității simbolice ce vizează să facă prezent un obiect absent. Ea se înscrie într-o topografie a gîndirii care o situează ca intermediară între activitatea de percepție (în măsura în care aceasta presupune prezența obiectului) și activitatea conceptuală (în măsura în care aceasta din urmă face abstracție de proprietățile ce pot fi atribuite obiectului). Reprezentarea devine atunci o manieră de a conserva anumite părți ale informației conținute în entități originale, în perspectiva unei utilizări amînate. S-au subliniat adesea limitele acestei concepții a reprezentării ca indiciu mintal al realului. Pe de o parte, ea implică o distincție radicală între un interior și un exterior (a căror reproducere mai mult sau mai puțin pasivă ar fi aceasta) și nu explică cum se desfășoară activitatea de selecție și de reproducere a informației. Pe de altă parte, ea induce că ordinea logică perceput-reprezentat-conceput are încă o pertinență genetică. Ceea ce trebuie de fapt să discutăm.

Într-o cu totul altă perspectivă, Durkheim este cel care a dat noțiunii un statut sociologic. Într-un articol celebru publicat în *Revue de métaphysique et de morale* în 1898, „reprezentările colective" sînt astfel considerate ca un obiect de studiu autonom. Este afirmată, de asemenea, specificitatea gîndirii colective în raport cu gîndirea individuală. La fel cum reprezentările individuale au proprietăți care le sînt proprii, ireductibile la procesele psiho-chimice ale creierului care le dă naștere, la fel reprezentările colective nu pot să se reducă la însumarea reprezentărilor indivizilor care compun societatea. Dimpotrivă, ele reprezintă unul dintre momentele prin care se afirmă primatul socialului asupra individualului. Mai general, folosirea unui asemenea termen permite atît desemnarea miturilor*, cît și a riturilor* sau gîndurile unei comunități* date. Acest univers simbolic (a cărui importanță este capitală în viața socială) nu este altceva decît rezultatul elaborării comune pe care o făurește societatea cînd caută să interpreteze mediul fizic și să dea un sens organizării sale sau structurilor ierarhice.

Dar dacă reprezentările colective sînt definite ca o realitate *sui generis*, categoria rămîne foarte generală, înglobînd de manieră nediferențiată orice formă de gîndire socială. Nu se știe nici prin ce se deosebesc aceste reprezentări de mentalități sau de ideologii, nici ce anume se află la baza singularității lor, nici modalitățile construcției lor sau transmiterii lor. Ele desemnează un fenomen, dar nu sînt cu adevărat un concept operator.

■ CĂTRE O NOUĂ CONCEPTUALIZARE A SIMȚULUI COMUN*. Psihologia socială este cea care face ca noțiunea să capete o evoluție conceptuală importantă atunci cînd S. Moscovici (1961) studiază reprezentările pe care diferite grupuri le au despre psihanaliză. Problema este de a înțelege cum, la o jumătate de secol după inventarea ei, o teorie științifică a fost difuzată în marele public, ce transformări se produc cu această ocazie, în funcție de ce practici.

Să notăm mai întîi că nu există o singură reprezentare a psihanalizei, ci mai multe. Ele diferă prin conținutul lor, nivelul de structurare internă și mai ales prin orientarea globală în ceea ce privește psihanaliza, variabilă în funcție de apartenența socială. Ceea ce este comun în proces se referă la maniera în care sînt transformate conceptele teoretice: elementele de informare disponibile sînt selecționate, în afara contextului lor, deplasate și refondate pentru a ajunge la o schemă figurativă care dă în același timp o coerență și un caracter concret și figurativ reprezentării. În cazul psihanalizei, cîteva noțiuni simple, ușor de figurat, sînt extrase din teorie și reconstruite într-o viziune a psihismului centrată pe o opoziție simplificată între interior și exterior, ascuns și aparent, conștient și inconștient. Din presiunea care rezultă (este represiunea sau refularea) apare complexul care devine o entitate tangibilă, un organ psiho-fizic asupra căruia se va încerca să se acționeze. Se va remarca faptul că această schemă elimină, fără a o înlocui, noțiunea de libido, ceea ce duce la o transformare importantă, dacă nu esențială, a teoriei inițiale.

Reținerea selectivă și schematizarea sînt astfel cele două momente ale acestui proces fundamental care este obiectivarea. Dar această etapă nu se derulează în vid. Procesul de obiectivare ar fi imposibil fără recurgerea la un dispozitiv vizînd să facă familiară noutatea, să o transforme pentru a o integra într-un univers de gîndire preexistent, să îi dea un sens în funcție de valorile* și de credințele* grupului care o receptează. Procesul de ancorare are proprietatea de a furniza un context de inteligibilitate, de a

Într-o perspectivă încă şi mai largă, a putut fi aplicată noţiunea la universuri de opinie uneori efemere, dar susceptibile de o analiză în termenii reprezentărilor în măsura în care acestea rămîn în legătură cu acţiunea (mişcări de mobilizare* socială). De altfel, psihologii sociali au dezvoltat o serie de cercetări experimentale fie pentru a analiza rolul RS în fenomenele de interacţiune, fie pentru a înţelege mai bine constituirea nucleului lor central. În fine, întîlnirea dintre teoria RS şi cercetările asupra logicii naturale (cea care se exprimă prin intermediul „limbilor naturale" şi ia în considerare conţinuturile şi nu doar formele gîndirii) apare foarte promiţătoare atît pe plan teoretic, cît şi metodologic (Grize şi alţii, 1987).

Dacă ne aplecăm asupra condiţiilor care au permis o asemenea dezvoltare, putem căuta un răspuns în evoluţia paradigmelor* dominante. În psihologie, behaviorismul* nu vede interesul noţiunii în schema sa stimul-răspuns. Psihologia cognitivă continuă să privilegieze invarianţa funcţionării pe seama aspectului său social şi să invoce o concepţie a reprezentării ca filtru interpretativ. Dar incapacitatea acestor paradigme de a explica aberaţiile aparente ale comportamentului social sau ale raţionamentului natural îi va antrena pe unii cercetători, urmîndu-i lui S. Moscovici, să considere reprezentarea ca o activitate complexă de restructurare a realităţii. La fel este şi în sociologie, unde va fi nevoie de regresul marilor interpretări societale şi difuzarea unei abordări constructiviste a realităţii pentru a fi descoperit un interes faţă de RS ca instanţă intermediară între ideologie* şi practică*.

Dar recunoaşterea unei arii de studiu specifice nu implică unitatea punctelor de vedere sau a paradigmelor* puse în practică. D. Jodelet (în Schiele şi Bélisle, 1984) distinge în legătură cu aceasta trei mari perspective în funcţie de modul de abordare şi statutul acordat reprezentărilor sociale. În primul rînd, RS trebuie să fie tratate ca o formă de expresie socială şi culturală, ca produse a căror descifrare permite clarificarea şi scoaterea la lumină a unor fenomene sociale mai profunde. Scopul vizat de cercetare nu este atît reprezentarea în sine, cît ceea ce ea ne împărtăşeşte despre societate. RS pot fi abordate fie ca sisteme semnificative, simple percepţii-interpretări ale socialului sau şi mai bine revelatoare ale relaţiei pe care grupurile le întreţin cu acesta, fie ca chei pentru a accede la universul ideologiei*. Folosirea conceptului va depinde în mod esenţial de concepţia pe care cercetătorii o au despre acest univers, despre locul şi funcţia pe care le atribuie în acest cadru reprezentărilor. Elemente de conţinut între altele sau, mai general, locuri de actualizare a ideologiei, RS găsesc o determinare socială aparent clară, chiar dacă, pe de altă parte, ele îşi pierd substanţa proprie, fiind reduse la un ghid de lectură destinat studierii funcţionării societăţii.

Într-o altă perspectivă, RS pot fi concepute ca rezultanta unei dinamici psiho-sociale ale cărei mecanisme pot să îmbrace diverse forme. Accentul poate fi pus pe o dinamică psihică. Reprezentarea devine, de exemplu, rezultatul contradicţiei care se dezvoltă între o condiţie obiectivă şi un imaginar hrănit de dorinţele de schimbare pe care o situaţie insuportabilă nu scapă ocazia să le provoace. Alţi autori au privilegiat cercetarea elementelor sociale care structurează elaborările individuale: matrice socio-culturale de interpretare sau cadre de nelinişte social determinate de categorii, scheme, norme* cu caracter colectiv.

O ultimă abordare atribuie RS o eficacitate proprie. RS nu reprezintă pur şi simplu un mediator ce oferă acces la social, un ansamblu de conţinuturi a căror operativitate ar fi raportată la procese externe, ci o formă de gîndire a cărei elaborare tinde să definească obiectul însuşi prin raport la care se situează subiecţii. Alături de aspectul expresiv, problema proprietăţilor cognitive ale conţinuturilor reprezentative devine în acest caz esenţială. Luarea în considerare a acestei gîndiri constituente ar trebui să ne permită să înţelegem mai bine legătura cu practica, legătură fără de care reprezentările ar rămîne un concept pur descriptiv.

▷ Ideologie ▷ Mituri ▷ Opinie publică ▷ Rituri ▷ Simţ comun ▷ Simbol

• BÉLISLE Claire, SCHIELE Bernard (éd.), *Les Savoirs dans les pratiques quotidiennes. Recherches sur les représentations*, Paris, éd. du CNRS, 1984.

DOISE Willem, PALMONARI Augusto, *Textes de base en psychologie: l'étude des représentations sociales*, Neuchâtel/Paris, Delachaux et Niestlé, 1986.

GRIZE Jean-Blaise, VERGÈS Pierre, SILEM Ahmed, *Salariés face aux nouvelles technologies. Vers une approche sociologique des représentations sociales*, Paris, éd. du CNRS, 1987.

JODELET Denise (ed.), *Les Représentations sociales*, Paris, PUF, 1989.

JODELET Denise, *Folies et représentations sociales*, Paris, PUF, 1989.

KAËS René, *Images de la culture chez les ouvriers français*, Paris, Cujas, 1968.

MOSCOVICI Serge (ed.), *La Psychanalyse, son image et son public*, Paris, PUF, 1961 (a doua ediţie 1976).

MOSCOVICI Serge (ed.), *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1984.

MUGNY Gabriel, CARUGATI Felice, *L'Intelligence au pluriel: les représentations sociales de l'intelligence et de son développement*, Cousset, Del Val, 1985.

SCHIELE Bernard, BÉLISLE Claire (ed.), „Les représentations", în *Communication-Information*, nr. special 2-3, Montréal, 1984.

Reproducere (Reproduction). Marx distinge reproducerea simplă de reproducerea lărgită. Prima (cf. codul Monopolului la Crozier, legea implacabilă a oligarhiei* la Michels) nu modifică cu nimic sistemul; a doua îşi conservă structura, dar ia în considerare procesele evolutive. La Bourdieu (1970), problematica dominării*: menţinerea inegalităţilor*, logicile claselor*.

Resurse umane (gestiunea ~) (Ressources humaines; gestion des) ▶ Muncă (sociologia ~)

Retragere (Retrait). Strategie de dezangajare. Cf. tipologia mertoniană a modurilor de adaptare. ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Reţea (Réseau). Reţea individuală: ansamblul legăturilor (sau relaţiilor) unui individ dat cu alte persoane; reţea socială: ansamblul legăturilor între indivizii unei populaţii date. Sprijinindu-se pe teoria grafurilor, V. Lemieux opune reţeaua şi aparatul în funcţie de gradele de conexiune şi de deschidere a frontierelor, ca şi de natura relaţiilor (finalizate sau polivalente). A se vedea în legătură cu aceasta dosarul asupra „Reţelelor sociale", apărut în *Sociétés contemporaines*, nr. 5, martie 1991.

Revoluţie (Révolution). Vizează transformarea radicală a unui sistem social prin recurgerea la violenţă*. Se declanşează, în perspectivă marxistă, cînd clasele oprimate au devenit conştiente de exploatarea* lor şi s-au organizat pentru a lua puterea şi a face să triumfe astfel noi idealuri. Mai general, diferite variante: industrială *(factory system)*, culturală (Mao Tzedung), naţională (Vichy, iulie 1940), permanentă (Troţki), sexuală (Marcuse, Reich)... ▶ Schimbare socială

Reziduuri (Résidus). Pareto utilizează acest termen în cadrul acţiunilor nelogice. Fiind în acelaşi timp iraţionale, sînt „elementele constante ale acestor conduite", instincte sau pulsiuni, de exemplu. De exemplu, cifra 13: toată lumea ştie că nenorocirea pe care o poartă este de ordinul superstiţiei; o gospodină avizată va evita totuşi ca la masa pe care o organizează să ia parte treisprezece convivi. Alte accepţii posibile în metodologie (J.S. Mill) sau în statistică (diferenţă între rezultatele observaţiei şi valoarea teoretică obţinută prin ajustare sau regresie - dreapta celor mai mici pătrate, în particular. ▷ Derivaţie ▷ Raţionalitate

Ritualism (Ritualisme). Respectare excesivă a regulilor sau riturilor*. La Merton (1949), în conflictul potenţial între normele* de comportament şi valorile* legitime propuse

de societate membrilor săi, modul de adaptare, caracterizat de accentul pus pe mijloace în detrimentul scopurilor, specific „celor care caută o poartă de ieşire individuală pentru a scăpa de pericolele şi frustrările legate de ambiţie".

Rituri (Rites). Comportamente codificate şi impuse de grupul social, repetîndu-se după o schemă fixată de fiecare dată cînd apar circumstanţele cu care sînt corelate. Gesturile, cuvintele şi obiectele care le compun nu au o justificare utilitară, ci o valoare simbolică orientată spre comunicarea cu puterile supranaturale (cf. J. Cazeneuve, *Sociologie du rite*, Paris, PUF, 1971).

Rivalităţi etnice (Rivalités ethniques). Cînd un izolat* se deschide către exterior, cumulînd în acelaşi timp handicapuri majore (şomaj*, sărăcie...), pot apărea dificultăţi: insecuritate, revoltă, recurgere la mijloace ilegale. Problema minorităţilor* se înscrie în această schemă.

Să considerăm, de exemplu, „mişcarea Beur". Născuţi în Franţa, francezi prin studii, obiceiuri şi, din ce în ce mai mult, prin cartea de identitate, tinerii imigranţi rămîn ataşaţi mediului lor de origine. Această a doua generaţie nu mai este cea a liniştii, ci a cuvîntului. Cu toate că este atenuat, mitul reîntoarcerii subzistă încă. De unde incertitudini şi uneori neînţelegeri (marşuri pentru egalitate, manifestaţii legate de Codul naţionalităţii etc.). Trebuie subliniate prăbuşirea proceselor de socializare* tradiţionale, ca şi devalorizarea imaginii tatălui. Limba arabă este din ce în ce mai puţin vorbită, prestigiul neamului tinde să dispară în faţa nevoii de exprimare personală. Segregarea, incertitudinea în faţa viitorului, inadecvarea între învăţămînt şi viaţa cotidiană accentuează dificultăţile. Acestea se manifestă printr-o indiferenţă vizavi de şcoală, de controalele administrative chiţibuşare sau interdicţiile de acces în anumite locuri publice. Reacţiile sînt ambivalente: se întîlnesc în acelaşi timp agresivitatea şi dependenţa, pasivitatea şi revolta, fără ca să existe o reală adeziune la un proiect sau altul. „O situaţie insuportabilă", cum ar putea fi tradus titlul cărţii *La Galère* de F. Dubet (Fayard, 1987), plină de ameninţări. ▶ Cultură

Rol (Rôle). Configuraţie de modele* de conduită asociate unei poziţii sau funcţii într-un sistem. Aspect dinamic al statusului*. Cf., pentru o analiză detaliată, opera clasică a lui A.-M. Rocheblave-Spenlé, *La Notion de rôle en psychologie sociale*, Paris, PUF, 1962. ▷ Status

Rudenie (Parentèle). Din lat. *parentela* - ansamblul rudelor. Criteriu de consangvinitate (cf. analizele antropologului britanic W.H. Rivers, 1864 - 1922).

S

Sacrificiu (Sacrifice). După Hubert şi Mauss, „act religios care, prin consacrarea unei victime, modifică starea persoanei morale care îl îndeplineşte sau a anumitor obiecte de care se interesează ea". Mai multe interpretări posibile: proces de regenerare a forţelor divine (J. Frazer), mod de comunicare între profan şi sacru (M. Griaule), conjurare a violenţei prin intermediul unui simulacru cathartic (R. Girard)... Cf. lucrarea colectivă (sub coordonarea lui M. Cartry): *Sous le masque de l'animal. Essais sur le sacrifice en Afrique noire*, Paris, PUF, 1978. Rituri* de purificare, de expiere sau de supunere (ofrande sau acţiuni de iertare, de exemplu).

Sacru/profan (Sacré/profane). După formula celebră a lui Durkheim, sînt sacre „lucrurile pe care interdicţiile le protejează şi le izolează" şi profane „cele la care se aplică aceste interdicţii şi care trebuie să rămînă departe de primele" *(Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912).

R. Otto (*Le Sacré*, trad. fr., Paris, Payot, 1949, prima ediţie 1917) a propus termenul de „numinos" *(numineux)* pentru a califica această categorie specifică, exprimînd sfera de dincolo de etic şi raţional şi care se prezintă sub dublul aspect al misterului înfricoşător şi fascinant. Din acest principiu fundamental ar decurge mana şi sacrul, religia* şi magia*.

Relaţiile sacrului cu profanul sînt fluctuante în funcţie de autor. Pentru Durkheim, opoziţia este constitutivă fenomenului religios. ▶ Religie ▷ Tabu

Salariat (Salariat). Mod de retribuire a efortului colectiv prin salariu. Nefiind proprietar al mijloacelor de producţie, salariatul - în schimbul unei remuneraţii după învoială - îşi pune forţa de muncă la dispoziţia patronului.

Sancţiune (Sanction). Recompensă acordată pentru conformare la normele* sau - invers - pedepsele impuse celor care le transgresează. Exprimă constrîngerea care defineşte regula. Mai mult sau mai puţin difuze, sau, dimpotrivă, codificate prin tradiţie*, cutumă sau drept*, sancţiunile pot să ia forme foarte variate: constrîngere fizică sau violenţă corporală, blam, excludere... ▷ Normă ▷ Putere

Sărbătoare (Fête). În acelaşi timp ceremonie şi divertisment, celebrare şi petrecere, comemorare şi transgresiune. Ocazie oferită unei comunităţi de a-şi reafirma identitatea* într-un mod simbolic sau alegoric. Funcţie dublă: oblativă şi de reglare. Cf. J. Duvignaud, *Fêtes et civilisations*, Genève, Weber, 1973.

Schimb (Échange). De tip restrîns sau generalizat (C. Lévi-Strauss). Noţiuni de reciprocitate, de contrapartidă sau echivalenţă (lucrările lui P. Blau şi G. Homans). Teoria generală a darului (F. Boas, B. Malinowski, M. Mauss). Trecerea de la troc la monedă: problematica „violenţei* mimetice", dorinţa de a imita pe altul prin însuşirea unui obiect care îi aparţine. Cf., asupra acestui ultim punct, teza lui R. Girard, *La Violence et le sacré*, Grasset, 1972. ▷ Dar ▷ Kula ▷ Potlatch

Schimbare socială (Changement social). Ideea ca schimbarea este un fenomen de suprafaţă nu este nouă. Se întîlneşte încă în *Ecclesiast* (1,9): „Nimic nou sub soare". La platonicieni, lumea supusă schimbării nu este decît o imitaţie a lumii ideilor, universale şi necesare. În fapt, o dată instalate structurile, nimic nu poate cu adevărat să le modifice: singura problemă veritabilă este cea a aşa-numitului *primum mobile*, întrucît o dată determinată originea, restul nu va fi decît consecinţa acesteia. Este unul din marile merite ale lui Ernst Cassirer faptul că a arătat, în *La Philosophie des Lumières*, că în secolul al XVIII-lea apare pentru prima oară credinţa potrivit căreia „în schimbarea necontenită se relevă unitatea substanţei". Altfel spus, „natu-

dă ocazia unor multiple justificări. Max Weber este cel care a afirmat explicit importanţa valorilor* culturale, în *L'Étique protestante et l'esprit du capitalisme*.

Reforma protestantă începută în 1517 permite recunoaşterea împrumutului cu dobîndă şi legitimează îmbogăţirea, care devine astfel „o dovadă a alegerii Domnului". Capitalismul* - căruia Max Weber îi construieşte tipul ideal*, plecînd de la faptul că acesta regrupează întreprinderi care urmăresc profitul maxim, organizînd în mod raţional munca şi producţia - găseşte aici o posibilitate de dezvoltare. Şi în acest caz trebuie nuanţată ideea că schimbarea a fost indusă exogen. În *L'Histoire ambiguë* (Paris, PUF, 1988, p. 110), B. Rosier şi P. Dockès arată că această relaţie nu este posibilă decît în contextul cultural stabilit o dată cu gîndirea scolastică. În viziunea acesteia, „interesul devine licit a-tunci cînd există, pentru cel care împrumută, un risc *(damnum emergens)* sau lipsă de profit *(lucrum cessans)*". Valorile* sînt un element de schimbare, dar gradul lor de cauzalitate* este cuprins într-un cîmp de posibilităţi.

- *Importanţa ideologiilor**

Ideologiile sînt în acelaşi timp „descriptive" şi „prescriptive". Pornind de la o situaţie, ele dau anumitor grupuri ocazia de a angaja o acţiune de transformare. Diferitele curente teoretice au opinii divergente în această privinţă. Pentru Lenin şi Althusser, ideologiile sînt arme în lupta de clasă*. Pe de altă parte, Geertz insistă asupra faptului că acest tip de reprezentare* este un „act simbolic" menit să declanşeze un proces de mobilizare*. Pentru Touraine, în *Production de la société* (1973, p. 173), ideologia opune categoriile sociale: ea instaurează între ele un dialog conflictual în care „actorul de clasă, identificînd orientările societăţii cu propriile valori* şi interese, combate adversarul, care devine duşmanul valorilor, principiul răului". Trebuie totuşi văzută în ideologii cauza iniţială a schimbării? În realitate, astfel de *Weltanschauungen* trebuie repuse în cadrul lor instituţional şi conjunctural (Boudon, 1984, p. 114). Astfel, în anii '30, partidul comunist american a reuşit să convingă unele cercuri ale intelectualităţii să adere la marxism, arătîndu-le că principiile pe care acesta le apăra erau compatibile cu cele ale *New Deal*-ului. La sfîrşitul războiului, schimbare de perspectivă: adoptarea unor poziţii mai dogmatice (apropierea de Moscova) conduce la pierderea credibilităţii şi la diminuarea masivă a efectivelor. Alegerile partizane sînt deci în funcţie de o situaţie concretă şi nu de o modificare în profunzime a societăţii. O aceeaşi structură poate conduce, după împrejurări, la acţiuni simbolice diferite.

■ PROCESE ÎN DESFĂŞURARE. Trei întrebări:

- Sînt conflictele* mijlocul privilegiat de producere a schimbării (Dahrendorf/Coser)?
- Aceasta se difuzează în mod continuu şi liniar?
- Inovaţia* nu rezultă din fenomene de agregare?

În tradiţia marxistă conflictele sînt considerate ca un proces continuu de transformare socială. La fel cum floarea este în acelaşi timp conservare şi depaşire a plantei - conform bine cunoscutei scheme dialectice (*Aufhebung* la Hegel) -, sistemele sociale dau naştere unor tensiuni care le modifică: „Dezvoltarea forţelor productive ale muncii sociale, iată misiunea istorică şi justificarea capitalului. Astfel, fără să fie conştient, acesta a creat condiţiile unui sistem de producţie diferit" (Marx, *Capitalul*).

Dahrendorf consideră că luptele nu se declanşează numai în legătură cu proprietatea asupra mijloacelor de producţie, ci şi în funcţie de repartizarea autorităţii, care, oricare ar fi grupările, îi opune pe cei care o deţin celor care îi sînt supuşi. Relaţia de dominare* este constitutivă socialului. Există o pluritate de conflicte* în cadrul aceleiaşi societăţi: antagonismul, în sensul marxist al termenului, nu apare decît atunci cînd discordanţele sau opoziţiile se cumulează. Procesul conflictual se află în miezul schimbării, dar gradul său de radicalitate va depinde de cîmpul său de aplicare. Dacă vizează industria, Biserica sau Statul* (ca în Rusia anului 1917), atunci va conduce la o transformare a structurilor sau la o revoluţie; dacă nu atinge însă decît un aspect al vieţii sociale (reprezentarea politică, de exemplu), va fi vorba doar de o modificare în interiorul sistemului sau de o mutaţie.

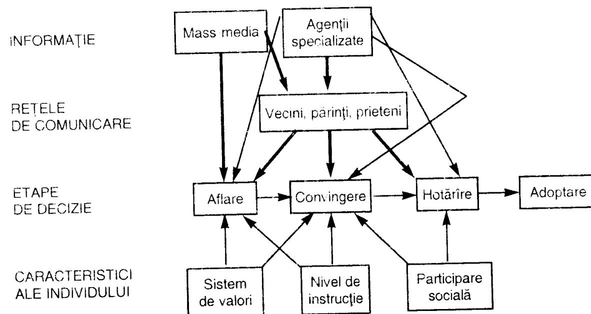
Trebuie evitată, totuşi, asimilarea schimbării structurale cu conflictul*. Acesta din urmă dă naştere unor procese nu numai evolutive, ci şi reproductive, după cum subliniază Boudon şi Bourricaud (*Dictionnaire critique de la sociologie*, 1982, p. 65). În mod paradoxal, contestarea poate întări coeziunea în cadrul unei organizaţii: „Conflictul, cu toate că tulbură, la prima vedere, funcţionarea unor coduri sau a unor mecanisme în mod clar raţionale, poate avea consecinţe importante. Atacînd şi temperînd rezistenţa la inovaţie (...), el împiedică sufocarea sistemului în rutina mortală a obişnuinţei şi permite, în plus, dezvoltarea spiritului de creativitate şi a inventivităţii" (Coser, 1982, p. 95). Aceasta este direcţia în care Adam şi Reynaud (1978) analizează cea mai mare parte a conflictelor de muncă: salariaţii şi antreprenorii caută să profite de pe urma unei soluţii negociate. Confruntarea nu se produce decît atunci cînd orice mediere devine imposibilă.

O inovaţie* - alt element-cheie - se poate propaga într-un sistem social în mod exponenţial, logistic sau limitat: este, în acest caz, un „fenomen de contagiune" sau „de stimulare pornind de la o sursă exterioară" (Boudon şi Bourricaud, 1982, p. 179). Coleman, Katz şi Menzel sînt cei care, studiind răspîndirea unui medicament în mediul medical, au pus în evidenţă paradigma epidemiologică. Un medicament nou se răspîndeşte în mod diferit în funcţie de structura mediului şi de reţelele de comunicare. În spital, unde medicii se cunosc între ei, noutatea este „contagioasă" şi curba este în formă de S. Medicii particulari, mai izolaţi, primesc informaţiile din exterior (publicitate, reviste de specialitate) şi răspîndirea este limitată.

Această paradigmă* este utilizată frecvent în sociologie: moda vestimentară, inovaţiile* agricole şi chiar ideologiile* par să se supună „legilor" difuziunii. În fapt, este necesară reunirea mai multor condiţii: sistemul să fie alcătuit din indivizi relativ omogeni, informaţia iniţială (inovaţia) să fie acceptabilă, decizia să fie colectivă.

Mai de aproape, difuzarea sau lipsa difuzării pot fi privite ca pornind de la actorii care propun sau refuză noutatea: în acest caz, explicaţiile în termeni de contagiune sau imitare* apar insuficiente.

Producerea schimbării se bazează astfel mai ales pe decizii individuale. Mendras şi Forsé (1983, p. 81) schematizează procesul astfel:

(*Sursa*: MENDRAS H., FORSÉ M., *Le Changement social. Tendances et paradigmes*, Paris, A. Colin, 1983, p. 81).

Este aplicat aici un raţionament de tip interacţionist* în care luarea unei decizii individuale se face trecînd prin anumite filtre. Boudon (1984, p. 40) defineşte paradigma acţiunii în felul următor: pentru a interpreta *M* (un fenomen social oarecare) trebuie cunoscute acţiunile individuale care au condus la acesta *(m)*, ele însele fiind o funcţie *m(S)* a structurii situaţiei *S*. Această structură *S* depinde de *M'*, ansamblul de date macrosociologice. Se obţine astfel *M = MmSM'*. Schimbările înregistrate sînt deci rezultatul agregat al acţiunilor individuale. Este vorba, cel mai adesea, de jocuri* cu sumă nenulă. Acest gen de situaţii poate fi ilustrat în multiple moduri. Politica copilului unic în China, cu scopul lăudabil de a limita naşterile, a condus la o revenire a infanticidului în mediul rural. Alt exemplu: cînd municipalitatea New York-ului a decis blocarea chiriilor, în încercarea de a asigura o mai mare echitate socială, cartiere ca Bronx au devenit încă şi mai defavorizate, fiind lăsate pradă delincvenţei şi jafurilor. Este vorba, în aceste cazuri, de un proces de transformare - rezultînd dintr-un efect de retroacţiune care modifică sistemul de relaţii - sau de adaptare la o situaţie nouă, care nu corespunde intenţiei iniţiale (efecte perverse* sau nedorite).

■ EXISTĂ O TEORIE A SCHIMBĂRII SOCIALE? De obicei, dezbaterea se poartă în jurul a două concepţii despre schimbarea socială: endogenă sau exogenă. Boudon (1984, p. 31) propune patru tipuri de teorii (a se vedea tabelul de mai jos).

Într-o perspectivă funcţionalistă, Parsons defineşte societatea ca un ansamblu integrat de elemente, avînd o funcţie de coeziune ce permite asigurarea unei relative stabilităţi a structurii sociale. Este deci un model care privilegiază echilibrul. O primă dificultate survine cînd ne interesăm de fenomenele disfuncţionale. Aici se află paradoxul, subliniat de Moscovici şi Faucheux (*Psychologie sociale théorétique et expérimentale*, Paris, Mouton, 1971, p. 351): dezechilibrul nu poate proveni din echilibru, altfel ar trebui să admitem că Lenin, înainte de a transforma Rusia în ţară socialistă, nu era altul decît ţarul. Un acelaşi element nu poate fi deci în acelaşi timp sursă de coeziune şi vector de transformare. La polul opus, un întreg curent sociologic conferă un rol esenţial analizei schimbărilor în interiorul unui mediu dat: se întîlnesc aici Crozier (pentru fenomenele birocratice*), Adam şi Reynaud (pentru relaţiile profesionale*) sau Coser (pentru funcţia conflictului*). Insistînd asupra caracterului endogen al procesului, paradigma marxistă permite explicarea situaţiilor de dezechilibru care conduc la schimbări de sistem sau la schimbări structurale. Astfel, pentru Dahrendorf, conflictele de autoritate, dacă sînt globale, modifică structura societăţii în ansamblu.

A doua dificultate, întîmpinată atît de către Parsons, cît şi de Rostow, Sorokin sau Sahlins, rezidă în formularea unei teorii generale a societăţii: sistemul social este un tot care evoluează în vederea unei mai mari adaptări. Există legi* de dezvoltare: ele pot fi economice (Rostow), nu sînt neapărat liniare (Sorokin), dar conduc societăţile spre o mai mare pozitivitate. Dubiile în legătură cu legile condiţionale şi structurale fac improbabilă existenţa unor teorii de tipul acesta.

Pot fi opuse totuşi atît de uşor două feluri de a înţelege schimbarea? Întrebarea este de ordin epistemologic. În *Anthropologie structurale deux*, Lévi-Strauss relevă faptul că „cioplirea şi şlefuirea pietrei au coexistat uneori; cînd cea de-a doua tehnică o eclipsează complet pe prima, aceasta nu este urmarea unui progres tehnic rezultat în mod spontan din etapa anterioară, ci o tentativă de a copia în piatră armele şi uneltele din metal pe care le aveau civilizaţiile - mai «avansate», fără îndoială - contemporane totuşi cu imitatorii lor" (1973, p. 392). Progresul tehnic* nu explică deci el singur schimbarea structurală, cauzalitatea sa fiind de ordinul posibilului, utilitarului şi strategicului. Aceasta este şi direcţia urmată de Boudon atunci cînd afirmă că nu există o singură teorie a schimbării, ci o multitudine de situaţii de luat în considerare. Procesele pot fi endogene, exogene sau şi endogene, şi exogene în acelaşi timp. Factorii demografici, culturali sau ideologici au sau nu un rol dominant, în funcţie de context. Este dificil să abandonezi concepţia endogenă sau pe cea exogenă, ambele fiind marcate de tradiţia filozofiei istoriei, deci de cercetarea în direcţia evoluţiei. De asemenea, nu este simplă nici adoptarea unei epistemologii* bazate pe regularităţi statistice. Criteriul adevărului şi falsului trebuie abandonat în favoarea procedurilor de infirmare şi de confirmare în relaţie constantă cu realitatea. Dar, în definitiv, aceasta nu înseamnă oare că „pluralismul raţional", ce caracterizează demersul ştiinţific modern, potrivit lui Gaston Bachelard (cf. *La Philosophie du non*, 1970, p. 140), devine constitutiv modului de cunoaştere sociologică?

▷ Conflicte ▷ Determinism ▷ Efecte perverse ▷ Ideologie ▷ Lege ▶ Obiectivarea cunoştinţelor ▶ Paradigme sociologice ▷ Valori

TEORIILE SCHIMBĂRII SOCIALE

	Definiţii	Exemple
Tipul I	Cercetarea tendinţelor (*trends*)	- Parsons: tendinţă spre universalism - Comte: cele trei stadii - Rostow: etapele creşterii
Tipul al II-lea	a. legi condiţionale	- Parsons: industrializare → familie nucleară - Dahrendorf: industrializare → disiparea conflictelor de clasă
	b. legi structurale	- Nurske: cercul vicios al sărăciei - Bhaduri: caracterul reproductiv al relaţiilor de producţie semifeudale
Tipul al III-lea	Forme ale schimbării	- Triada hegeliană - Kuhn: revoluţiile ştiinţifice
Tipul al IV-lea	Cauzele schimbării	- Weber: etica protestantă - McClelland: *the achieving socie[ty]*

(Sursa: BOUDON R., *La Place du désordre. Critique des théories du changement social*, Paris, PUF, 1984, p. 31).

● ADAM Gérard, REYNAUD Jean-Daniel, **Conflits du travail et changement social**, Paris, PUF, 1970.

BOUDON Raymond, *La Place du désordre. Critique des théories du changement social*, Paris, PUF, 1984.

CASSIRER Ernst, *La Philosophie des Lumières*, trad. fr., Paris, Fayard, 1966 (prima ediţie 1932).

COSER Lewis A., *Les Fonctions du conflict social*, trad. fr., Paris, PUF, 1982 (prima ediţie 1956).

CROZIER Michel, FRIEDBERG Erhard, *L'Acteur et le système, Les contraintes de l'action collective*, Paris, Le Seuil, 1981.

DAHRENDORF Ralf, *Classes et conflits de classes dans la société industrielle*, trad. fr., Paris-La Haye, Mouton, 1981 (prima ediţie 1957).

MENDRAS Henri, FORSÉ Michel, *Le Changement social. Tendances et paradigmes*, Paris, A. Colin, 1983.

SAHLINS Marshall, *Âge de pierre, âge d'abondance*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1976 (prima ed. 1972).

TOURAINE Alain, *Production de la société*, Paris, Le Seuil, 1973.

WEBER Max, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, trad. fr., Paris, Plon, 1967 (prima ediţie, 1920).

Scientificitate (norme de ~) (Scientificité; normes de) ▶ Metodologia cercetării în ştiinţele sociale

Scientism (Scientisme). Tendinţă de a face din cunoaşterea empirică şi experimentală absolutul cunoaşterii. Prin extensie, credinţă în progresele nelimitate ale ştiinţei.

Sectă (Secte). Termen folosit în mod tradiţional într-o manieră peiorativă pentru a desemna grupurile de indivizi care profesează o doctrină născută la marginea sau ca reacţie la o Biserică* sau o tradiţie religioasă dominantă. Elaborarea de către M. Weber a tipului ideal Biserică (instituţie de mîntuire) şi sectă (grup contractual) rămîne la baza analizelor contemporane (cf. M. Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, 1904-1905, trad. fr., Paris, Plon, 1964). Începînd cu 1960, au apărut secte de un tip nou, cel mai adesea de origine orientală (Moon, Krishna etc.) şi prezentînd caracteristici sensibil diferite de sectele protestante: organizare piramidală, antiintelectualism, refuz al politicii, recrutare din clasele mijlocii... Semnificaţia lor sociologică nu este deocamdată decît parţial elucidată. Cf. în legătură cu acest subiect: J. Séguy, „Sectes et sociétés", in *Encyclopaedia Universalis*, vol. 20, 1989. ▷ Biserică ▷ Religie

Secularizare (Sécularisation). Trecere de la sacru la profan. Proces de laicizare (mai ales începînd cu secolul al XIX-lea). În anii '60, problematica modernităţii: declinul practicilor religioase, pierderea influenţei Bisericii* (cf. anchetele lui G. Le Bras şi F. Boulard). În zilele noastre, numeroase semne de întrebare: a se vedea, îndeosebi, lucrarea lui D. Hervieu-Léger şi F. Champion, *Vers un nouveau christianisme?*, Paris, Le Cerf, 1986.

Segmentare (Segmentation). Cf. problematica dualismului sau excluderii.

▷ Discriminare ▷ Piaţă primară şi piaţă secundară ▶ Muncă (sociologia ~)

Segregare (Ségrégation). Etimologic, semnifică: a se separa de turmă. Problematica apartheidului sau discriminării* sociale. Cf. lucrarea lui R. Williams, *Strangers next Door: Ethnic Relations in American Communities*, Englewood Cliffs (N.J.), Prentice Hall, 1964. Prin extensie, separare impusă, mai mult sau mai puţin radicală, a unor persoane sau colectivităţi, în funcţie de vîrstă, sex, nivel de instrucţie sau condiţie socială.

Simbol (Symbole). Legătură de semnificaţie, cel mai adesea convenţională, între o semnificaţie (obiectul sau ideea de reprezentat) şi un semnificant (forma luată de reprezentant). Cf. lucrarea lui G. Durand, H. Corbin sau P. Ricoeur. ▶ Viaţă cotidiană (sociologia ~)

Simulare (Simulation). Substitut al experimentării*. Recurgere la tehnici de modelare. Metodă de tip previzionist, fiecare scenariu admiţînd mai multe variante, în funcţie de valorile atribuite unui parametru sau altul. Este vorba astfel de a programa anumite procese teoretice şi de a observa ce gen de modificare induc acestea. Cf. contribuţia lui J.-P. Grémy, în R. Boudon, *Les Mathématiques en sociologie*, Paris, PUF, 1971, cap. XI, p. 241-263. ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Simţ comun (Sens commun). Ansamblu de opinii sau de credinţe* admise în cadrul unei societăţi date şi considerate ca a se impune oricărui spirit rezonabil. Permite indivizilor să îşi orienteze conduitele. O aceeaşi convingere: „pentru că ştiu că este astfel", atunci „acesta este cu adevărat cazul". De la Thomas Reid (1710-1796) la George Moore (1873-1958), o lungă tradiţie. Dacă ne situăm în prezent într-o perspectivă bachelardiană (ruptura epistemologică), necesitatea de a combate prenoţiunile*, de a rupe cu evidenţele primare. ▶ Viaţă cotidiană (sociologia ~) ▶ Reprezentări sociale

Sindicalism (Syndicalisme). Legea Le Chapelier (14-17 iunie 1791) a interzis, în timpul Revoluţiei franceze, toate adunările profesionale; a trebuit să se aştepte aproape un secol pentru ca să fie oficial admisă libertatea sindicală, libertate în acelaşi timp individuală şi colectivă. Primele sindicate *(trade unions)* au apărut în Marea Britanie, în strînsă corelaţie cu dezvoltarea manufacturilor. Născut din maşinism, apărut din separarea muncii şi capitalului, sindicalismul relevă o logică diferită de cea a corporaţiilor moştenite din evul mediu. În funcţie de ţară, de tradiţiile culturale şi de raporturile de forţă, mişcarea sindicală a optat pentru mai multe căi: unitatea sau pluralismul, abordarea reformistă sau opţiunea revoluţionară, acţiunea revendicativă sau politica contractuală. Sindicatele intervin, în mod direct sau indirect, în numeroase domenii. Să cităm:

- condiţiile de muncă (durata săptămînii de lucru, igienă, securitate etc.);
- salariile, interesare şi participare*;
- formaţia;
- negocierea colectiva.

Ele sînt, de altfel, chemate să îşi spună părerea într-un anumit număr de instituţii (in Franţa - n.n.): Consiliul economic şi social, Comisariatul general pentru plan, Comitetul naţional al preţurilor, Comisia consultativă pentru drepturile omului, Agenţia pentru dezvoltarea educaţiei permanente...

Organizaţiile cele mai reprezentative participă, de asemenea, la consiliile de administraţie ale întreprinderilor naţionale mixte şi fac parte, în Funcţia publică, din comitetele paritare ale diferitelor administraţii.

În faţa restructurării aparatului productiv şi a noilor modele de gestiune a mîinii de lucru, se dovedesc necesare anumite adaptări pentru remedierea crizei militantismului* şi atenuarea unei eventuale derive către „sindicraţie" (reapariţia corporatismului, cramponarea de apărarea avantajelor cucerite). ▶ Muncă (sociologia ~)

Sinucidere (Suicide). O analiză clasică: cea a lui Durkheim (1897). Definiţie: „Orice caz de moarte care rezultă direct sau indirect dintr-un act pozitiv sau negativ, îndeplinit de către victima însăşi, care ştia că va trebui să producă acest rezultat". Critica interpretărilor psihologizante în termeni de „predispoziţie" sau de „imitaţie*". Problematica integrării*. Metoda variaţiilor concomitente: analiza corelaţiilor* (variabile sex, vîrstă*, religie*, categorie socio-profesională*, localizare geografică...). Stabilirea unei tipologii: egoism, altruism*, fatalism şi anomie*. O teză: „Curentele suicidogene au ca origine nu individul, ci colectivitatea". Numeroase discuţii (de la M. Halbwachs la J. Baechler). Cf. lucrarea lui C. Baudelot şi R. Establet, *Durkheim et le suicide*, Paris, PUF, 1984.

Sistem (Système). Din gr. *systema* - adunare, reuniune. Evocă o „ordine în care diferitele părţi se susţin reciproc" (Condillac). Ansamblu de elemente materiale sau nu, care depind reciproc unele de altele în aşa fel încît să formeze un tot organizat. Trei caracteristici esenţiale (L. von Bertalanffy, G. Bateson): capacitate de adaptare, homeostazie, bucle de retroacţiune. Numeroase aplicaţii: ştiinţe politice (K. Deutsch, D. Easton), comunicare (A. Wilden), relaţii economice internaţionale (F. Braudel, I. Wallerstein). A se face distincţia între sisteme închise şi sisteme deschise. ▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Sociabilitate (Sociabilité). Diverse perspective: caracter „sociabil" al indivizilor, aptitudine psihologică de a intra în contact cu celălalt; model de relaţii publice (opuse celor private) caracteristice unui grup sau chiar unei societăţi; comportamente exprimînd formele concrete luate de legătura socială: raporturi cu înrudirea*, vecinătatea, angajamentul asociativ, ieşiri şi recepţii. În această ultimă accepţie, pot fi distinse, o dată cu M. Forse, o formă „internă", întoarsă către familie, şi o formă „externă", orientată către prieteni, relaţii în sens larg (cf. M. Forse, „La sociabilité", *Économie et Statistique*, nr. 132, aprilie 1981). A se citi, de asemenea, arti-

colele „Pratiques alimentaires et sociabilité", în *Revue française de sociologie*, nr. 4, 1980. ▶ Cultură ▷ Grup (dinamică de ~) ▶ Viaţă cotidiană (sociologia ~) ▷ Sociometrie

Socialism (Socialisme). Termen apărut la începutul secolului al XIX-lea. Se referă la „cei care, în această lume, nu văd mântuirea decît în reconstrucţia completă a ordinii sociale". Mai precis, ideologie în slujba mişcării muncitoreşti. Denunţare a nedreptăţilor şi inegalităţilor*. Critică a principiului „*laisser faire, laisser passer*". Numeroase variante: utopic, anarhist, ştiinţific, de stat, bazat pe autogestiune... Desemnează, în tradiţia marxist-leninistă, faza tranzitorie între capitalism* şi comunism*. Cf. J. Droz, *Histoire générale du socialisme* (4 vol.), Paris, PUF, 1974-1978.

Socializare (Socialisation). Concept ce ocupă un loc ambiguu în sociologie, central pentru unii, secundar pentru alţii. În psihologia socială, desemnează procesul prin care indivizii învaţă modurile de a acţiona şi de a gîndi despre mediul lor, le interiorizează, integrîndu-le personalităţii lor şi devin membri ai unor grupuri în care capătă un status specific. Socializarea este deci în acelaşi timp învăţare*, condiţionare şi inculcare, dar şi adaptare culturală, interiorizare* şi încorporare. Termenul îşi găseşte locul în curentele teoretice foarte diverse ca antropologia culturală, psihanaliza, psihologia genetică sau interacţionistă.

La Durkheim, importanţa conştiinţei colective* (transmiterea, de la o generaţie la alta, a normelor* şi tradiţiilor*; rolul educaţiei morale; construirea unei identităţi*, plecînd de la dualitatea originală între egoism şi altruism).

Trebuie să distingem bine, după Weber, <u>socializarea asociativă</u>, prin acord voluntar, şi <u>socializarea instituţională</u>, prin impunerea de reguli şi dominaţia* puterii* legitime.

Corespunde, la Parsons, unei adaptări de tip funcţional. O altă perspectivă: cea a *habitus*-ului* (transformarea diferenţelor sociale în diferenţe individuale, prin inculcarea şi încorporarea practicilor şi reprezentărilor* grupurilor ce împărtăşesc aceleaşi condiţii de existenţă).

Noile abordări se străduiesc să depăşească anumite clivaje şi consideră socializarea ca o tranzacţie între sistemele definite prin reguli şi valori* şi indivizii ce îşi dezvoltă propriile strategii* (cf. C. Dubar, *La Socialisation: construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, A. Colin, 1991). ▶ Comportament politic ▶ Paradigme sociologice

Socio-stiluri (Socio-styles). Abordările în termen de stratificare* (nomenclator PCS*, mai ales) au în comun faptul că sînt construite esenţialmente plecînd de la criterii socio-economice. Ele ignoră alte surse de diferenţiere, cum ar fi valorile* sau reprezentările*. Pentru cercetătorii de la CCA (Centre de Communication Avancée), francezii pot să fie repartizaţi în cinci mari „mentalităţi*": se disting astfel cele centrate pe ego, decalate, activiste, materialiste şi rigoriste. Fiecare rubrică se descompune ea însăşi în socio-stiluri. De exemplu, familia „decalaţilor" (cei care refuză criza industrială şi dau prioritate aventurilor individuale) cuprinde „profitorii" (care doresc „să se bucure la maximum de confortul modern fără a se lăsa înrolaţi"), „diletanţii" (care ar dori „să se realizeze în afara drumurilor bătătorite şi a instituţiilor"), „anarhiştii" (care înţeleg „să rămînă fără a se supune, fără a face concesii"). Cf. B. Cathelat, *Styles de vie* (vol. I, *Cartes et portraits*, vol. II, *Courants et scénarios*), Paris, éd. d'Organisation, 1985.

Adoptarea acestui tip de demers nu poate fi făcută fără probleme: „Dacă lăsăm deoparte gelozia şi dificultatea de evaluare a lucrărilor aflate la adăpostul unui secret de fabricaţie care este de ordin comercial, rezervele universitarilor au două fundamente: primul îl reprezintă relativa ambiguitate a numeroaselor rezultate pe care analiza le face să spună ceva; al doilea este constatarea unei cvasiabsenţe de referire la împărţirea societăţii în clase* sau chiar în straturi" (J. Lautman, în *Encyclopaedia Universalis*, simpozion 1985, p. 640). A se citi de asemenea articolul lui N. Herpin (în *Revue française de sociologie*, 27 (2), aprilie-iunie 1986, p. 265-272) ▶ Viaţă cotidiană (sociologia ~)

Sociobiologie (Sociobiologie). Teorie propusă în 1975 de către E. Wilson (*L'Humaine Nature, essai de sociobiologie*, trad. fr., Paris, Stock, 1979). Se prezintă ca „studiul ştiinţific al bazei biologice a tuturor formelor de comportament social al organismelor, inclusiv omul". Dacă ideea nu este recentă, teza ia un aspect particular, ea apărînd ideea că fiinţele vii se comportă în aşa fel încît să îşi optimizeze cîştigurile, cel mai preţios dintre ele fiind genele lor.

Datele geneticii moderne şi incapacitatea de a explica existenţa şi diversitatea culturilor constituie principalele critici adresate acestei teorii.

Sociologism (Sociologisme). Termen cu tonalitate peiorativă aplicată adepţilor lui Durkheim şi, mai general, tuturor celor care se înscriu într-o perspectivă holistă*. Denunţarea „realismului totalitar" (expresia îi aparţine lui J. Piaget). Cf. F. Bourricaud, „Contre le sociologisme: une critique et des propositions", *Revue française de sociologie*, 16 (suplim.), 1975, p. 583-603. ▶ Paradigme sociologice

Sociometrie (Sociométrie). Pentru J. Moreno, sociometria are ambiţia de a studia matematic caracterele psihologice ale unei populaţii şi de a desprinde „modele de interrelaţii spontane" între indivizi (sisteme de preferinţe, de atracţii şi de repulsii reciproce). În sens larg, sociometria acoperă un ansamblu de tehnici (test sociometric, psihodramă, sociodramă, joc de rol).

Testul sociometric, în mod deosebit, se prezintă ca o tehnică de factură cantitativă ce permite descrierea jocului de forţe care apropie sau îndepărtează membrii unui grup restrîns. Aflînd de la fiecare subiect cu cine i-ar face plăcere sau nu să se asocieze într-o situaţie comună sau alta, se pot aprecia grafic într-o sociogramă relaţiile de simpatie, de antipatie sau de indiferenţă, se poate pune un diagnostic de sociabilitate*, în acelaşi timp personală şi colectivă, şi se poate măsura astfel gradul de integrare* socială. Să notăm că dacă această procedură are o slabă forţă teoretică, practicarea sa rămîne foarte răspîndită, dată fiind simplitatea punerii sale în practică şi cantitatea importantă de informaţii culese.

Solidarism (Solidarisme). Doctrină dezvoltată la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi care face din solidaritatea* dintre cetăţeni fundamentul moralei sau al vieţii în societate. Numeroase scrieri: E. Durkheim (1893), L. Bourgeois (1897), C. Bouglé (1907), L. Duguit (1922)...

Solidaritate (Solidarité). Trebuie să facem deosebirea, o dată cu Durkheim, între <u>solidaritatea mecanică</u> (sau prin similitudine: exemplul clanului* sau al tribului*) şi <u>solidaritatea organică</u> (principiul diferenţierii în societăţile occidentale). În primul caz, dreptul* este represiv; în al doilea, restitutiv. În zilele noastre, politici de reglare* sau de redistribuire (problematica Statului-providenţă*). Cf. volumul IV din *Traité de science politique* (sub coordonarea lui M. Grawitz şi J. Leca), Paris, PUF, 1985.

Sondaj (Sondage). Tehnică de investigare ce constă în analizarea unui eşantion* (zis „reprezentativ"), pentru a afla tendinţele caracteristice ale populaţiei din care este extras. Aplicată la origine fenomenelor de opinie, această procedură este folosită în prezent în mod curent şi se aplică în domenii foarte variate. Numeroase semne de întrebare (cf., de exemplu, M. Brûlé, *L'Empire des sondages. Transparence ou manipulation*, Paris, R. Laffont, 1988). ▶ Anchete

Stat (État). Actor şi instituţie în acelaşi timp (cf. analizele şcolii *Public Choice* ului J. Buchanan, G. Tullock). Concepţia clasică: studierea faptelor de dominare*, de autoritate* şi de putere* (cf. interogaţiile relative la „exercitarea monopolului violenţei fizice legale"). Interes, în zilele noastre, pentru po-

STRUCTURALUL (STRUCTURI)	DOMENIUL TEORETIC	ORDINE INSTITUŢIONALĂ
Semnificaţie	Teoria codificării	Ordini simbolice/moduri de discurs
Dominaţie*	Teoria resurselor de autoritate Teoria resurselor de alocare	Instituţii politice Instituţii economice
Legitimare*	Teoria reglementării normative	Instituţii legale

(*Sursa*: GIDDENS A., *La Constitution de la société. Eléments de la théorie de la structuration*, Paris, PUF, 1987, p. 80.)

Şomaj (Chômage). Inactivitate forţată, totală sau parţială, a unui individ sau a unei părţi a forţei de lucru dintr-o ţară. Două sigle importante (în Franţa - n.n.): PSERE *(population sans emploi à la recherche d'un emploi* - populaţie fără loc de muncă, în căutarea unui loc de muncă) şi DEFM *(demandeurs d'emploi en fin de mois* - solicitatori de loc de muncă la sfîrşitul lunii). Prima siglă se referă la definiţia reţinută de BIT *(Bureau International du Travail)*, cea de-a doua la statisticile ANPE *(Agence Nationale pour l'Emploi)*. Şomajul poate fi fricţional sau sezonier, conjunctural sau structural, clasic sau keynesian, legat de mutaţiile tehnologice, de insuficienţa cererii sau de o încetinire temporară a creşterii economice. Această îndepărtare de piaţa forţei de muncă este adesea sinonimă cu decăderea sau stigmatizarea* (cf. lucrările lui R. Ledrut şi D. Schnapper). ▶ Muncă (sociologia ~)

Şomaj de lungă durată (Chômage de longue durée). Indiferent de sursele utilizate, şomajul de lungă durată (mai mult de un an) este în progresie constantă. Fie că este vorba de efective, de partea relativă sau de vechimea medie, indicatorii reţinuţi confirmă această tendinţă. Amploarea fenomenului conduce, în consecinţă, la „banalizarea" lui. În realitate, fenomenul cuprinde situaţii foarte eterogene. Astfel, pot fi puse în evidenţă:

- un şomaj de excludere, reprezentativ pentru lucrătorii mai vîrstnici;
- un şomaj de inserţie, propriu celor sub 25 de ani;
- un şomaj de reconversiune, legat de restructurările industriale.

Aceste trei componente nu evoluează în acelaşi ritm. Din 1985 şomajul de excludere este în scădere. Dimpotrivă, şomajul de reconversiune - caracterizat de creşterea numărului concedierilor din motive economice -, precum şi şomajul de inserţie - corelat cu creşterea procentului activităţii feminine la vîrste intermediare - se menţin la un nivel ridicat.

Dacă asemenea fenomene se observă în toate ţările membre ale OCDE (*Organisation de cooperation et de developpement economiques* - Organizaţia de cooperare şi de dezvoltare economică - n.tr.), totuşi, de la o ţară la alta se manifestă importante disparităţi. Numărul şomerilor de lungă durată este foarte mare în Spania, Olanda şi Belgia. Alte regiuni sînt, dimpotrivă, relativ ocolite de acest fenomen (America de Nord, Scandinavia). Aceste diferenţe depind de diverşi factori. Este vorba, de la caz la caz, de repartizarea populaţiei active, de structurile industriale sau de nivelul de calificare. Trebuie menţionate, de asemenea, şi variabilele instituţionale (influenţa legislaţiei, organizarea protecţiei sociale şi dinamica relaţiilor contractuale).

Acţiunile de combatere combină garantarea resurselor cu politici de calificare şi măsuri de inserţie. Ele devin din ce în ce mai „autonome" (specifice în funcţie de populaţia avută în vedere).

T

Tabu (Tabou). Cuvînt de origine polineziană, care semnifică, pe de o parte, ceea ce este în acelaşi timp prohibit şi sacru*, pe de altă parte, fiinţa lovită de interdicţie. Se aplică persoanelor, actelor, lucrurilor, locurilor, momentelor... Prin extensie, interdicţie de ordin religios, magic sau superstiţios, fără motivaţie raţională şi a cărei transgresare antrenează o sancţiune de origine supranaturală. Legat de categoria impurului. Joacă un rol de reglare ce permite îndepărtarea a ceea ce ameninţă condiţia umană.

Taxinomie sau taxonomie (Taxinomie ou taxonomie). Ştiinţă a clasificării. Punere la punct, exhaustivă („fără omisiune, nici dublă folosinţă").

Taylorism (proces al ~) (Taylorisme; proces du). Teoretizat de către Adam Smith (*La Richesse des nations*, 1776), „principiul specializării" (parcelarea sarcinilor) se manifestă prin *economies d'echelle* (economii bazate pe reducerea costurilor de producţie ale unei întreprinderi consecutivă unei creşteri a dimensiunilor sale - n.tr.) şi prin creşterea productivităţii. Surplusul astfel creat se traduce printr-o scădere a preţurilor relative şi o creştere a puterii de cumpărare. Normele de consum se transformă şi asistăm la o difuziune masivă de bunuri. Această „democratizare a produselor" nu rămîne fără consecinţe. Pentru tradiţia marxistă, relele provocate de organizarea ştiinţifică a muncii* (preconizată de F.W. Taylor) şi apariţia modului de retribuire prin salariu* (obţinut din plusvaloare*) nu pot fi trecute sub tăcere. Prizonier al ritmurilor de lucru, deposedat de îndemînarea sa, muncitorul este „alienat": obiectul pe care îl fabrică nu îi aparţine. O dată cu G. Friedmann *(Le Travail en miettes*, Paris, Gallimard, 1956), se fac consideraţii mai concrete. Sînt denunţate cu vigoare zgomotul, oboseala, „exploatarea*". Revendicările nu sînt numai salariale, ele conţin şi alte aspiraţii: participare*, dezvoltare personală...

Oricare ar fi curentul de gîndire la care ne referim (cercetare operaţională, relaţii umane*...), recomandările merg în sensul autonomiei, polivalenţei şi descentralizării informaţiei. ▶ Muncă (sociologia ~)

Tehnică (Technique). ■ Francezii nu s-au reconciliat încă deplin cu tehnica. Desigur, ei admit importanţa invenţiilor, cred în ştiinţă, dar nu au încredere în aplicaţiile industriale ale progresului ştiinţific. Pentru ei, inovaţiile* nu sînt bune decît atunci cînd se referă la activităţi dezinteresate.

■ Această atitudine rezervată, respectiv neîncrezătoare, este împărtăşită şi de numeroşi gînditori. Alţi autori raţionează în mod diferit. Astfel, pentru Jean Fourastié, efectele maşinismului sînt manifeste. Într-o carte celebră *(Les Trente Glorieuses*, Paris, Fayard, 1979), el analizează şi compară acelaşi sat, Douelle-en-Quercy, într-un interval de 30 de ani. În 1949, în această comunitate rurală, speranţa de viaţă nu depăşea 60 de ani şi numai un număr limitat de indivizi erau şcolarizaţi. Majoritatea oamenilor trăiau din munca în agricultură: nivelul de trai era scăzut, iar alimentaţia reprezenta 70% din bugetul gospodăriilor. Trebuie să adăugăm că străinii şi noutăţile inspirau o neîncredere prealabilă oricărui contact şi că activităţile de petrecere a timpului liber erau cvasiinexistente?

În 1975, satul s-a transformat în asemenea măsură că este de nerecunoscut. Puterea de cumpărare este mult mai mare, sătenii posedă „confortul modern". Pleacă în vacanţă, majoritatea muncesc în sectorul terţiar, au un nivel de educaţie mult superior celui de altădată şi trăiesc mai mult. În lumina acestor comparaţii, cum să te mai arăţi ostil difuzării inovaţiilor*? După Fourastié, contestarea binefacerilor progresului* vine dintr-o lipsă de recul istoric. Pe termen lung, influenţa pozitivă nu este discutabilă. Tehnica permite trecerea de la un „stadiu vegetativ" la un „stadiu speculativ". Intelectualii care neagă

efectele favorabile ale mecanizării ar face bine să ia în considerare ameliorarea generală a sorții populațiilor. Astăzi, aproape toată lumea poate trăi cum trăiau cîțiva privilegiați ieri și aceasta contează. Însă această apologie a modernității* nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere anumite disfuncționalități. Civilizația actuală comportă mari riscuri și, reluînd o expresie a lui Fourastié însuși, „dacă bilanțul economistului este foarte favorabil, cele ale moralistului și sociologului nu sînt la fel" (*Machinisme et bien-être*, Paris, Minuit, 1951, p. 242).

■ O altă perspectivă: teza neutralității. Activitatea tehnică, în această optică, aparține sferei mijloacelor. Ea nu ne poate spune nimic despre măreția scopurilor urmărite și, mai ales, rămîne independentă față de scopurile vizate. Știința poate servi orice cauză. Pentru a da un exemplu cunoscut, tehnologia nucleară, care produce megawați din abundență, poate la fel de bine să ducă la ameliorarea sorții speciei umane, dar și la distrugerea planetei. Ea poate fi pusă în slujba unor obiective pacifiste, ca și la producerea energiei casnice, dar și să fie subordonată unor scopuri războinice. Această abordare a fost apărată de diferiți autori.

Karl Marx, în *Capitalul* (Cartea I, 1867), pune în evidență consecințele negative ale mașinismului asupra condiției muncitorului. Marea industrie și automatizarea au ca rezultat o alienare* din ce în ce mai mare a muncitorilor: ritmurile de lucru se măresc, salariile stagnează, ziua de lucru se lungește. Evident, nu mașinismul ca atare este cauza tuturor acestor rele, ci sistemul capitalist, sinonim cu „exploatarea* omului de către om". O dată cu modul de producție socialist, mașina redevine „bună" și contribuie la eliberarea indivizilor.

La fel, G. Friedmann (*La Puissance et la sagesse*, Paris, Gallimard, 1970) ne invită să reflectăm asupra „marelui dezechilibru". Acesta se definește ca fiind distanța din ce în ce mai mare dintre puterea pe care progresul tehnic o conferă omului și slăbiciunea forțelor morale care îi sînt proprii. Această distanță produce multiplicarea efectelor perverse*. „Protezele" de care dispune ființa umană ar trebui să îi permită să se elibereze de influența necesității. Ele sînt în realitate sursa unei alienări* noi și mult mai periculoase decît aceea care caracterizează starea naturii. Omul actual este pasionat de tehnică, dar această pasiune îl conduce la lipsa de măsură. Este oare posibil să te sustragi acesteia? Poate omul să învețe să își domine creațiile? După Friedmann, depășirea de sine nu se realizează decît într-un singur fel: prin educație*. Trebuie deci promovată o „cultură veritabilă", ceea ce presupune o „profundă transformare a sistemelor de învățămînt".

Diagnosticul privind prăpastia din ce în ce mai mare dintre tehnică și sistemul social este confirmat de G. Gurvitch. În *La Vocation actuelle de la sociologie* (Paris, PUF, 1969) Gurvitch observă că „tehnicile au depășit structurile sociale" și că este pentru prima dată că o asemenea situație se produce în istoria umanității. Dezlănțuirii tehnicilor i se alătură pericolul tehnocratic. Tehnocrații, a căror autoritate se bazează pe cunoaștere, posedă singuri puterea de decizie și riscă să sacrifice omul mașinii, interesele vitale unor chestiuni de aparat. Pentru Gurvitch, soluția rezidă în aprofundarea democrației economice, adică în asocierea salariaților la luarea deciziilor.

La anumiți filozofi, îndoiala nu se referă numai la scopurile pe care le urmărește umanitatea, ci la tehnica însăși. Este cunoscută expresia celebră a lui G. Bernanos conform căreia mașinile reprezintă „o conjurație permanentă împotriva oricărei forme de viață interioară". Această perspectivă a fost sistematizată de Heidegger în diferite scrieri (cf., mai ales, „La Question de la technique", în *Essais et conférences*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1958). Pentru Heidegger, metafizica modernă se caracterizează printr-o ignorare a ființei care participă la tehnică. Este criticată concepția conform căreia mașinile nu ar fi decît simple mijloace de producere a scopurilor cele mai diverse. Tehnica nu mai este un element neutru, ea este înainte de toate un mod de dezvăluire a lumii și acest mod de dezvăluire se singularizează prin control. Tehnicile moderne supun natura, ele o controlează. Inspectarea reprezintă pericolul suprem, căci este uitarea de sine. Pot oare să fie avute în vedere și alte relații între om și această lume? Dacă lăsăm deoparte aspectul metafizic al chestiunii, emergența actuală a unor tehnologii mai „blînde", mai „conviviale", luarea în considerare a poluării și preocuparea pentru respectarea mediului lasă să se întrevadă un viitor mai favorabil.

■ Avînd în vedere aceste observații diferite, se pare că tehnica nu întrunește unanimitatea. Mai mult, ea îngrijorează majoritatea gînditorilor. De unde importanța analizelor relative la impactul noilor tehnologii asupra locului de muncă, formare* și calificări*. ▷ Progres tehnic ▶ Muncă (sociologia ~)

Tehnocrație (Technocratie). Sistem de putere în cadrul căruia deciziile sînt luate de o minoritate de cadre de conducere sau de înalți funcționari a căror legitimitate se bazează pe diplomă, competență sau specializare.

Tehnostructură (Technostructure). Termen folosit de economistul american J.K. Galbraith în diferite lucrări (*Le Nouvel Etat industriel*, mai ales). Desemnează, în cadrul întreprinderii, ansamblul inginerilor și tehnicienilor care, prin informațiile pe care le culeg și pe care le transmit, orientează alegerile celor care iau deciziile.

Teleologie (Téléologie). Cuvînt de origine aristotelică. *Telos*-ul este cauza finală a unei acțiuni, ceea ce este vizat de un individ și care declanșează un comportament. Se opune mecanicismului, doctrină conform căreia explicarea faptelor ar rezida în jocul cauzelor eficiente. ▷ Finalitate ▷ Istoricism

Teleonomie (Téléonomie). Studiul legilor finalității.

Teocrație (Théocratie). Regim politic în care puterea (*kratos*) aparține lui Dumnezeu (*Theos*) și este exercitată de ierarhia religioasă. Pentru A. Comte (*Catéchisme positiviste*, 1852), „teocrația se sprijină pe două instituții conexe: ereditatea profesiilor oarecare și preponderența universală a castei sacerdotale".

Teorie (Théorie). Prin opoziție cu cunoașterea vulgară: „Ceea ce este obiectul unei concepții metodice, organizată în mod sistematic și depinzînd ca urmare, în forma, de anumite decizii sau convenții științifice care nu aparțin simțului comun" (P. Duhem). Mai general, construcție intelectuală prin care un anumit număr de legi sînt alăturate unui principiu din care pot fi deduse în mod riguros. Pentru L. de Broglie (*Sur les sentiers de la science*, Paris, A. Michel, 1960, p. 191), teoria are ca misiune de „a face o clasificare și o sinteză a rezultatelor obținute, de a prezenta un tablou rațional care să permită nu numai interpretarea a ceea ce este cunoscut, ci și, în măsura posibilului, prevederea a ceea ce este încă necunoscut".

În sociologie, numeroase accepții: idei directoare, codificare, paradigmă*... Cf. R.K. Merton: *Elements de théorie et de methode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965, p. 27-44. ▶ Paradigme sociologice

Terțiarizare (Tertiarisation). Creșterea numărului locurilor de muncă terțiare este un fenomen care poate fi observat atît pe termen lung, cît și pe o perioadă mai recentă. Limitîndu-ne investigațiile la *Cei treizeci de ani glorioși*, constatăm că proporția serviciilor crește de la 38% din totalul persoanelor active în 1954 la 51% în 1975.

Fenomenul se repetă în principalele țări ale OCDE, cu cîteva variante locale. Putem opune astfel națiunile „cele mai industrializate", cum ar fi Germania sau Japonia, în care activitățile din sectorul serviciilor ocupă 54,2%, respectiv 57,9% din mîna de lucru, națiunilor „cele mai terțiarizate", cum ar fi Statele Unite ale Americii (69,9% din persoanele active) sau Marea Britanie (67,4%).

ansamblu de caractere pe care al doilea nu le conţine şi reciproc.

- Regruparea, prin construirea de asemănări şi deosebiri, a unor unităţi în jurul unui mic număr dintre ele, considerate ca esenţiale. Se procedează atunci prin agregare. Această metodă este foarte mult utilizată în sociologie, atît pentru datele calitative, cît şi pentru cele cantitative.

■ Demersul tipologic apare ca o etapă importantă în construcţia teoretică. Sprijinindu-se pe o problematică şi pe ipoteze de cercetare, tipologia poate avea un rol euristic şi permite astfel ameliorarea unui model explicativ.

▶ Obiectivarea cunoştinţelor

Tiranie (Tyrannie). Desemnează, în general, orice regim politic în cadrul căruia puterea, cucerită prin uzurpare şi sprijinită pe forţă, se exercită în mod violent şi opresiv. Adesea sinonimă cu despotismul*, dictatura sau autocraţia*. Cf. L. Strauss, *De la tyrannie*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1983 (prima ediţie 1954).

Totalitarism (Totalitarisme). Cf. analizele lui H. Arendt, R. Aron şi L. Kolakowski. Mai multe elemente componente: ideologie* oficială, partid unic, control poliţienesc, concentrarea mijloacelor de informare şi de propagandă, absenţa libertăţii, violenţă* şi represiune... Pentru P. Fidelius (în *Commentaire* nr. 27, toamna 1984, p. 471-476), "gîndirea totalitară" cristalizează o tendinţă nemijlocită a spiritului uman, şi anume "capitularea în faţa ambivalenţei lumii".

Totem (Totem). Animal sau plantă considerată ca strămoşul mitic al unui clan*. De la Durkheim la Freud, tentativele de explicare sînt numeroase: expresia cutumei sau a conştiinţei colective*, forma cea mai primitivă a religiei... Lévi-Strauss a criticat semnificaţia totemismului, văzînd în acesta în primul rînd o reprezentare simbolică a clasificărilor sociale (cf. *Le Totemisme aujourd'hui*, Paris, PUF, 1962) ▷ Clan

Tradiţie (Tradition). Din lat. *traditio* - a transmite. Evocă ceea ce, în cadrul unei societăţi, se transmite în manieră vie prin cuvînt, scriere sau modul de a acţiona. Pentru Maurice Blondel (comunicare prezentată la Societatea franceză de filozofie, şedinţa din 3 aprilie 1919), „tradiţia - conform imaginii pe care o evocă sensul activ al etimologiei - vehiculează mai mult decît idei susceptibile de formă logică: ea încorporează o viaţă care cuprinde atît sentimente, gînduri, credinţe, aspiraţii şi comportamente. Departe de a considera cu vanitate cunoştinţele dobîndite în secolele trecute ca pe un depozit intangibil, ea dă loc la o întreagă serie de reinterpretări posibile, care, în schimb, o menţin, o consolidează, o actualizează sau o reînnoiesc. În consecinţă, „ea oferă printr-un fel de contact fecund ceea ce generaţiile următoare au de întrepătruns şi ceea ce au de legat ca o condiţie permanentă de însufleţire, de participare la o realitate în care efortul individual şi succesiv poate să extragă indefinit fără a o epuiza". Astfel, de exemplu, activitatea teologică are drept misiune fundamentală de a face accesibilă în fiecare epocă o înţelegere tot mai penetrantă a Scripturii şi Cuvîntului. A se vedea lucrările lui Shils şi mai ales Max Weber: legitimitatea de tip tradiţional caracterizîndu-se prin ataşamentul la cutume sau la autoritate*.

Tradiţionalism (Traditionalisme). Atitudine ce valorizează trecutul. La origine, doctrină a adversarilor Revoluţiei franceze (Lamennais, Bonald, Maistre), care opunea experienţa raţiunii, ordinea progresului, tradiţia Luminilor. În zilele noastre, adesea sinonim cu conservatorismul*, respectiv integrismul.

Tranzacţie (Transaction). Termen folosit în mod curent de către etnometodologi*. Trimite la interacţiunile* dintre grupuri sau indivizi. Importanţa negocierii sau compromisului. Cf. A. Strauss: *Negotiations, Varieties, Contexts, Process and Social Order*, San Francisco, Holden Days, 1978.

Trebuinţă (Besoin). La nivelul cel mai elementar, sentiment de lipsă sau de privaţiune. O distincţie clasică (ce trebuie examinată în mod critic): trebuinţe primare (care permit unui individ sau unei gospodării să subziste) şi trebuinţe secundare (a căror satisfacere apare ca superfluă). Problematica condiţionării* sociale (cf. analizele lui T. Veblen, J.K. Galbraith sau J. Baudrillard).

Triangulare (Triangulation). Principiu al „extinderii metodelor", vizînd să perceapă mai bine bogăţia şi complexitatea comportamentului uman. Punere la lucru, după colectarea datelor, a mai multor tehnici de investigare (chestionar*, studiu de caz*, observaţie* participativă...).

Trib (Tribu). În societăţile primitive, unitatea socială cea mai vastă, compusă din grupuri multifamiliale care formează segmentele primare ale acesteia. Termen părăsit astăzi de antropologi în favoarea celui de etnie*, dar care revine sub formă metaforică în vocabularul curent (de exemplu, „tribul planetar" la McLuhan).

Ţărănime/ruralitate (Paysannerie/ruralité). Să examinăm, mai întîi, transformările din agricultură. Pînă în 1945, Franţa nu se angajase în totalitate în procesul de industrializare. Această realitate a fost observată şi apreciată în mod diferit de către istorici: unii dintre ei văd în asta confirmarea tezei „întîrzierii hexagonale"; alţii, mai numeroşi astăzi, pun accentul pe constituirea unui „mod de dezvoltare original". Oricum, începînd cu anii '50, mutaţiile din economia franceză se accelerează. Acea parte a populaţiei active din agricultură descreşte în mod regulat: 27% în 1954, 15% în 1968, 6% în 1990. Această diminuare arată dispariţia ţărănimii tradiţionale, centrată pe autoconsum, economisire şi cultul virtuţilor ancestrale. În locul său, apare o agricultură de tip capitalist, sub presiunea intensificării schimburilor şi a Europei verzi.

O dată cu realizarea spaţiului comunitar, acum trebuie să fii competitiv. Agricultura modernă se sprijină pe o utilizare din ce în ce mai importantă a unor consumuri intermediare şi pe comercializarea produselor. În acest context, muncitorii agricoli sînt la concurenţă cu maşinile, iar mica ţărănime constată că încet, încet i se diminuează efectivele. Tinerii agricultori sînt mai bine educaţi decît predecesorii lor, ei îşi prelungesc perioada de studii şi nu ezită să investească şi să solicite ajutorul băncilor. Constrîngerea este, într-adevăr, foarte puternică: a te dezvolta sau a pieri. Astăzi, cultivatorii sînt veritabili proprietari de întreprinderi şi de altfel revendică acest titlu. În plus, lucrarea pămîntului este din ce în ce mai puţin despărţită de activităţile industriale sau de sectorul terţiar. Înainte de a se lansa în producerea a ceva, trebuie să studiezi dinamica pieţelor şi răspîndirea microinformaticii facilitează operaţiile de gestiune. Sectorul primar nu mai este izolat: el este legat de ansamblul societăţii printr-o adevărată ţesătură de relaţii. Muncile agricole se aseamănă astfel din ce în ce mai mult cu alte activităţi.

Totuşi, această tendinţă nu este generală. O dată cu criza, declinul nu mai este chiar atît de accentuat. Dificultăţile întîlnite suscită poziţii de repliere către o agricultură tradiţională în care partea autosubzistenţei este ridicată. Cîştigurile sînt modeste, dar riscurile de a pierde sînt de asemenea reduse la minimum. Micii cultivatori îşi completează veniturile prin munci sezoniere sau prin activitatea salariată a soţiei. Asemenea strategii se potrivesc cu anumite aspiraţii, cum ar fi „reîntoarcerea la pămînt" sau „nevoia înrădăcinării". Se observă o recrudescenţă a interesului pentru pămînt: departe de relele oraşului, noii locuitori ai satelor caută să pună la punct un spaţiu de convieţuire şi să dezvolte curente de schimb susceptibile a-i favoriza pe cei care rămîn ataşaţi de pămînt. Cf. lucrările lui B. Kayser, H. Mendras, M. Jollivet şi alţii.

U

Uniune liberă (Union libre). Coabitare în afara căsătoriei. ▶ Familie (sociologia ~)

Urbanizare (Urbanisation). Fenomen dintre cele mai caracteristice societăţii de masă*. Traduce proliferarea structurilor urbane, ştergerea limitelor oraşului tradiţional în profitul vastelor aglomerări urbane, concentrarea mărită a populaţiilor şi activităţilor într-un spaţiu limitat. De exemplu, mai mult de 90% din populaţia Regatului Unit al Marii Britanii locuieşte actualmente într-un oraş şi, în 1980, 22% din populaţia Statelor Unite ale Americii trăia pe mai puţin de 2% din teritoriul acestei ţări în giganticul ansamblu al megalopolisurilor situate pe coasta Atlanticului. Cercetările privind fenomenul urban, deosebit de numeroase, au căutat să măsoare relaţiile între diferitele componente ale vieţii sociale, comportamentele individuale şi urbanizare. Cf. contribuţiile lui Simmel, ale Şcolii de la Chicago*, ale lui M. Castells, H. Lefebvre sau R. Ledrut.

Utilitarism (Utilitarisme). Doctrină care plasează valoarea supremă în utilitate. Trei autori importanţi: J. Bentham (1748-1832), J.S. Mill (1806-1873) şi H. Sidgwicz (1838-1900). Exaltarea meritului personal, a gustului pentru risc şi a spiritului de competiţie. Model al lui *Homo oeconomicus* (calcul al durerilor şi plăcerilor). Tema asocierii sau armonizării intereselor.

Utopie (Utopie). Juxtapunere a cuvintelor greceşti *topos* - loc şi *ou* - auxiliar pentru negaţie. Nume dat de Thomas More (1478-1535) ţării imaginare descrise în lucrarea sa *De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia* (1516). Temă recurentă în toată literatura occidentală: Cetatea lui Platon în *Republica*, abaţia lui Thélème la Rabelais, *Călătoria în Icaria* a lui Cabet... Diferite forme (milenarism) sau realizări (falanstere). În limbajul curent, adesea sinonimă cu himera sau iluzia. Valoare totuşi creatoare (Sorel), euristică (Lalande) sau estetică şi premonitorie (Comte). La Mannheim (1929) se opune ideologiei*.

V

Valori (Valeurs). Preferinţe sau principii ce definesc principalele orientări ale acţiunii. Orientează şi legitimează regulile sociale. Originea lor, locul şi transformările lor au suscitat numeroase discuţii, în particular la Marx, Durkheim şi Weber.

Variabile (Variables). Punerea la punct a unui chestionar* duce în cele din urmă la stabilirea unei liste de factori avînd modalităţi diferite conform anchetelor:

- O variabilă poate fi cantitativă dacă este susceptibilă de a asocia un număr fiecărui individ: vîrstă, salariu, cheltuieli de consum etc.
- Ea este ordinală dacă permite poziţionarea persoanei anchetate pe o scară dată. Variabilele de opinie, de exemplu, dau adesea loc la un clasament care situează indivizii conform gradului lor de adeziune: de la foarte favorabil la foarte defavorabil, de exemplu.
- Ea este calitativă dacă atribuie o titulatură fiecărui element.

O variabilă este astfel definită de ansamblul modalităţilor sale, care pot sau nu să fie regrupate în clase.

În demersul anchetei*, construirea de variabile este o etapă importantă (fiecărui concept îi este asociată o baterie de indicatori* măsurabili). Se poate uneori proceda într-o manieră mai sintetică elaborînd un indice*.

Trebuie bine făcută aici distincţia între variabilele independente (sau explicative) şi variabilele dependente (sau explicate). În cercetările asupra mobilităţii*, mediul de origine sau nivelul şcolar (variabile independente) vizează astfel să explice poziţia socială a individului (variabilă dependentă). ▶ Metode cantitative

Viaţă cotidiană (sociologia ~) (Quotidiennetés; sociologie des). Normele* şi reprezentările* care ne ghidează acţiunile nu sînt imuabile. Intervin anumite ajustări, au loc modificări sau devieri. Mentalităţile care predomină reflectă atmosfera unei epoci şi ne oferă informaţii asupra modului de a gîndi sau de a se distra al oamenilor. În acest context, examenul conduitelor celor mai obişnuite ocupă un loc special (A. Coulon, 1987).

■ STRUCTURILE ANTROPOLOGICE ALE IMAGINARULUI. Dacă strategiile şi comportamentele actorilor pot fi de obicei reperate prin intermediul îmbinării fericite a unor numeroşi parametri: vîrstă*, sex, apartenenţă politică, credinţe religioase, status socio-profesional, cod cultural..., „valorile de intimitate" care compun universul nostru cotidian (ritualuri, munci menajere, igienă corporală...) nu se lasă „prinse" cu aceeaşi uşurinţă şi pun, dimpotrivă, probleme de metodă redutabile.

În ciuda cîtorva paşi înainte promiţători (datoraţi, în special, unor autori precum P. Ariès sau R. Mandrou), investigaţiile realizate în acest domeniu rămîn, în fond, foarte limitate. Sărăcia mărturiilor, fragmentarea şi incertitudinea surselor documentare explică în mare parte o asemenea situaţie. În măsura în care atinge imaginarul, această istorie a sensibilităţilor bulversează în profunzime repere cutumiare şi certitudini tradiţionale. Nu există o evoluţie asigurată, nici explicaţii globale: în prezent nu putem decît să tatonăm şi să ne bazăm pe intuiţie. Nu putem prinde, într-adevăr, decît elemente exterioare, indirecte, dificil de interpretat; ne confruntăm în acest fel cu o istorie în acelaşi timp exploratoare, „impresionistă" şi plină de surprize.

Istorie „poroasă" deci, în mod necesar lacunară şi care prin subiectivitatea sa va părea anumitor persoane superficială sau arbitrară. Demers esenţial cu toate acestea şi care trebuie încurajat pentru că, dincolo de propriile lipsuri, în fine s-a garantat luarea în calcul a unor fapte şi gesturi pînă acum neglijate în mod voluntar, fiind considerate minore, anodine sau secundare (E. Goffmann, 1973). Cum ar putea fi abordate procesele de vrăjito-

STOETZEL Jean, *Les Valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris, PUF, 1983.

THUILLIER Guy, *L'Imaginaire quotidien au XIXe siècle*, Paris, Economica, 1985.

Victimizare (anchete de ~) (Victimisation; enquêtes de) ▷ Cifră neagră

Violenţă (Violence). Recurgere la forţa fizică avînd drept scop prejudicierea integrităţii bunurilor sau persoanelor. Diferite forme: simbolică (P. Bourdieu), anomică (A. Hirschman), strategică şi nu în mod necesar iraţională (L. Coser). Problema „ajungerii la extreme" (Hobbes, Machiavelli). Cf. lucrarea lui C. Tilly, *La France conteste: de 1600 à nos jours*, trad. fr., Paris, Fayard, 1986 (prima ediţie 1986).

Vîrstă (Âge). Număr de ani scurşi de la naştere. Variabilă sociologică importantă. Împărţire uzuală: copilărie, adolescenţă, maturitate, bătrîneţe*. De la un stadiu la altul, prezenţa riturilor* de trecere (lucrările lui Van Gennep). Reprezentări variabile în funcţie de diferitele culturi. În zilele noastre sînt fixate praguri legale sau administrative foarte precise: şcolaritate obligatorie, serviciu militar, majoritate civilă, admitere la anumite concursuri... Fiecărei „grupe" sau „clase" îi corespund instituţii* specifice: creşe, şcoli, cluburi de tineret, aziluri de bătrîni. Atitudini diferite atît la nivelul valorilor*, cît şi la cel al comportamentelor politice* (spre deosebire de cei mai vîrstnici, tinerii au opinii mai „radicale"). A nu se confunda efectul de vîrstă (îmbătrînirea biologică) cu efectul de generaţie* (influenţa contextului spaţio-temporal. A se recurge, în această perspectivă, la studii longitudinale.

Vot (Vote) ▶ Comportament politic

Z

Zadruga (Zadruga). Tip de „familie în indiviziune", întîlnită în general în ţările slave. Adună, în jurul unui patrimoniu comun, proprietate inalienabilă a bărbaţilor, un ansamblu de cupluri care împart locuinţa şi masa şi care formează o societate completă ce poate deveni autarhică. Este condusă de un şef unic ales, care are drept sarcini gestionarea bunurilor, organizarea muncii şi riturile* pentru cinstirea sfîntului protector. Căsătoria este exogamă* şi locul femeilor secundar (cf. E. Sicard, *La Zadruga sud-slave*, Paris, Ophrys, 1943). ▷ Familie (sociologia ~)

Zoosociologie (Zoosociologie). Termen puţin folosit. Acoperă cercetările asupra comportamentelor sociale ale animalelor (fenomene de grup şi de „cuplu", de ierarhie şi de dominaţie, ritualuri amoroase şi sexuale etc.). Cf. lucrările lui R. Chauvin şi K. Lorenz.

Zvon (Rumeur). Noutate sau istorisire de origine anonimă, susţinută de un sentiment de evidenţă care o impune şi face inutilă orice verificare. Difuzarea sa, cel mai adesea orală, se sprijină pe jocul relaţiilor interpersonale. Cercetările făcute încă din anii '40 de către psihosociologii americani (G. Allport şi L. Postman, 1948) au permis să se ajungă la o cunoaştere precisă a fenomenului: conţinuturile cele mai frecvente, legile de alterare a mesajului (nivelare prin pierdere din conţinut, care devine astfel mai concis, accentuarea prin îngroşarea detaliilor reţinute, asimilarea prin reorganizarea în jurul elementelor centrale sau al stereotipurilor*), alura difuzării (S. Dodd). Impactul social al zvonurilor este foarte variabil. Ca manifestare a dorinţei şi exorcizare a angoasei, studiul lor trebuie alăturat celui al inconştientului colectiv* (cf. E. Morin, *La Rumeur d'Orléans*, Paris, Le Seuil, 1969). ▷ Inconştient colectiv ▷ Opinie publică ▶ Reprezentări sociale ▷ Stereotip

Anexe*

Anexa I: Marii clasici (precursori şi fondatori): puncte de reper

Anexa a II-a: Elemente de bibliografie

Anexa a III-a: Reviste de specialitate

Anexa a IV-a: Cercetarea documentară

Anexa a V-a: Universităţi

* Aceste anexe au fost realizate de Gilles Ferréol

Anexa I:

Marii clasici (precursori şi fondatori): puncte de reper

AUTORI	PRINCIPALELE LUCRĂRI	TEME ABORDATE	PENTRU A ŞTI MAI MULT
MONTESQUIEU (Charles de Secondat, baron de La Brède şi de) (1689-1755)	- *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734). - *De l'Esprit des lois* (1748).	Filozofie politică. Tipologia regimurilor. Teoria decadenţei. Abordare comparativă. Critica despotismului şi monarhiei absolute. O definiţie celebră: "Legile, în semnificaţia cea mai răspîndită, sînt raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor".	- R. Shackleton, *Montesquieu, biographie critique*, trad. fr., Grenoble, PUF, 1977 (prima ediţie 1961). - P. Vernière, *Montesquieu et l'Esprit des lois ou la Raison impure*, Paris, Sedes, 1977.
COMTE (Auguste) (1798-1857)	- *Cours de philosophie positive* (1830-1842). - *Discours sur l'esprit positif* (1844). - *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la Religion de l'Humanité* (1851-1854).	Ordine socială. Legea celor trei stări. Pozitivism. Perspectivă constructivistă.	- P. Arnaud, *Sociologie de Comte*, Paris, PUF, 1969. - A. Kremer-Marietti, *A. Comte et la théorie sociale du positivisme*, Paris, Seghers,1970.
MARX (Karl) (1818-1883)	- *Misère de la philosophie* (1847). - *Manifeste du Parti communiste* (1848). - *Le Dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte* (1852). - *Le Capital. Critique de l'èconomie politique* (1867).	Materialism dialectic. Teoria valorii-muncă, a plusvalorii şi a alienării. Lupta de clasă, moduri de producţie. Istoricism.	- L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, Maspéro, 1965. - G. Labica şi G. Bensussan (sub coordonarea), *Dictionnaire critique du marxisme*, Paris, PUF, 1982.
TOCQUEVILLE (Charles Alexis Clérel de) (1805-1859)	- *De la démocratie en Amérique* (1835). - *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856).	Teoria democraţiei pluraliste. Reflecţii asupra "egalităţii condiţiilor". Metodă comparativă.	- P. Birnbaum, *Sociologie de Tocqueville*, Paris, PUF, 1970. - J.-C. Lamberti, *La Notion d'individualisme chez Tocqueville*, Paris, PUF, 1970. - P. Manent, *Tocqueville et la notion de démocratie*, Paris, Julliard, 1982.
DURKHEIM (Émile) (1858-1917)	- *De la division du travail social* (1893). - *Les Règles de la méthode sociologique* (1895). - *Le Suicide, étude sociologique* (1897). - *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (1912).	Teoria faptului social. Perspectivă holistă. Determinism: "Fiecare dintre noi crede că nu ascultă decît de sine însuşi, în timp ce el este jucăria forţelor colective". Principiul diferenţierii (de la solidaritatea mecanică la solidaritatea organică). Problematica integrării (şi a anomiei).	- P. Besnard, *L'Anomie. Ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique, aujourd'hui*, Paris, PUF, 1987. - B. Lacroix, *Durkheim et le politique*, Paris/Montréal, Presses de la FNSP/ Presses de l'Université de Montréal, 1981. - J.A. Prades, *Durkheim*, Paris, PUF, 1990.
PARETO (Vilfredo) (1848-1923)	- *Les Systèmes socialistes* (1903). - *Manuel d'économie politique* (1906). - *Traité de sociologie générale* (1916). - La Transformation de la démocratie (1921).	Tema circulaţiei elitelor. Clasificarea diferitelor tipuri de acţiune. Evidenţierea reziduurilor şi a derivaţilor. Teoria ideologiilor.	- J. Freund, *Pareto. La Théorie de l'equilibre*, Paris, Seghers, 1974. - G. Perrin, *Sociologie de Pareto*, Paris, PUF, 1966. - B. Valade, *Pareto. La Naissance d'une autre sociologie*, Paris, PUF, 1990.
WEBER (Max) (1864-1920)	- *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme* (1920). - ***Le Savant et le politique*** **(1921).**	Abordare comprehensivă. Tip ideal. Individualism metodologic. Studierea procesului de raţionalizare.	- J. Freund, *Sociologie de Max Weber*, Paris, PUF, 1966. - M. Hirschhorn, *Max Weber et la sociologie française*, Paris,

	- *Economie et société* (1922). - *Essais sur la théorie de la science* (1922).	Analiza birocraţiei, a sectelor protestante, a profetismului, a modemizării...	L'Harmattan, 1988. - P. Raynaud, *Max Weber et les dilemmes de la raison moderne*, Paris, PUF, 1987.
SIMMEL (Georg) (1858-1918)	- *Les Problèmes de la philosophie de l'histoire. Une étude d'épistémologie* (1892). - *Philosophie de l'argent* (1900). - *Sociologie* (1908).	Sociologie "formală". O idee centrală: cea a relativismului. Conceptul interacţiunii. Critica interpretărilor "realiste". Cîmpuri de interes foarte diverse: moda, arta, secretul, fidelitatea. Filozofie a vieţii, metafora podului şi uşii.	- R. Aron, *La Sociologie allemande contemporaine*, Paris, PUF, 1935. - J. Freund, Introducere la lucrarea lui G. Simmel: *Sociologie et epistémologie*, Paris, PUF, 1981. - F. Léger, *La Pensée de Georg Simmel. Contribution à l'histoire des idées en Allemagne au début du XXe siecle*, Paris, Kimé, 1989.

Anexa a II-a:

Elemente de bibliografie

Cititorul va găsi, la sfîrşitul fiecărui articol, referinţe mult mai precise privind domeniile specifice (educaţie, identităţi, mobilitate, muncă, religie...). Aici nu sînt indicate decît lucrări generale introductive.

ALBOUY Serge, *Éléments de sociologie et de psychologie sociale*, Toulouse, Privat, 1976.

ANSART Pierre, *Les Sociologies contemporaines*, Paris, Le Seuil, 1990.

ARON Raymond, *Les Étapes de la pensée sociologique. Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber*, Paris, Gallimard, 1967.

BERTHELOT Jean-Michel, *La Construction de la sociologie*, Paris, PUF, 1991.

BIRNBAUM Pierre, CHAZEL François, *Théorie sociologique* (culegere de texte), Paris, PUF, 1975.

BOURDIEU Pierre şi alţii, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton/Bordas, 1968.

CAZENEUVE Jean, *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris, Le Seuil, 1976.

CHAMPAGNE Patrick şi alţii, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989.

CUIN Charles-Henry, GRESLE François, *Histoire de la sociologie*, Paris, La Découverte, 2 vol., 1992.

DURAND Jean-Pierre, WEIL Robert (sub coordonarea), *Sociologie contemporaine*, Paris, Vigot, 1989.

FERRÉOL Gilles, *Vocabulaire de la sociologie*, Paris, PUF, 1995.

FERRÉOL Gilles, NORECK Jean-Pierre, *Introduction à la sociologie*, Paris, A. Colin, 1989.

FERRÉOL Gilles (sub coordonarea), *Histoire de la pensée sociologique. Les grands classiques*, Paris, A. Colin, 1994.

GRAWITZ Madeleine, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, Dalloz, 1972.

GURWITCH Georges (sub coordonarea), *Traité de sociologie*, Paris, PUF, 2 vol.,1958-1960.

JAVEAU Claude, *Leçons de sociologie*, Paris, Klincksieck, 1986.

JONAS Friedrich, *Histoire de la sociologie. Des Lumières à la théorie du social*, trad. fr., Paris, Larousse, 1991 (prima ediţie 1965).

MENDRAS Henri, *Éléments de sociologie*, Paris, A. Colin, 1975.

MERTON, Robert K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965 (prima ediţie 1949).

NISBET Robert, *La Tradition sociologique*, trad. fr., Paris, PUF, 1984 (prima ediţie 1966).

QUIVY Raymond, VAN CAMPENHOUDT Luc, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 1988.

Anexa a III-a:

Reviste de specialitate

Vor fi consultate mai ales:

- Actes de la recherche en sciences sociales
- Archives européennes de sociologie
- Bulletin de méthodologie sociologique
- Cahiers internationaux de sociologie
- L'Année sociologique
- Revue de l'Institut de sociologie
- Revue européenne de sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)
- Revue française de sociologie
- Sociétés
- Sociologie du travail

Se vor consulta de asemenea:

- Buletin du MAUSS (Mouvement anti-utilitariste en sciences sociales)
- Commentaire
- Économie et statistique
- L'Homme et la société
- Pouvoirs
- Sciences humaines
- Sociétés contemporaines...

Un exemplu: *La Revue française de sociologie* (sursa: M. Cottalorda, "La Revue française de sociologie", în *La Lettre de l'APS*, serie nouă, nr. 3, iunie 1992, p. 22-23.

La Revue française de sociologie este o revistă editată de Centrul naţional de cercetare ştiinţifică (CNRS), înfiinţată în 1960 de Jean Stoetzel, căruia i-a succedat J.-D. Reynaud.

Este vorba despre o revistă de sociologie generală. Acoperind toate domeniile disciplinei, ea publică texte de natură variată: articole cu dominantă teoretică sau empirică, note de cercetare, note critice, prezentări ale unor lucrări...

Departe de a fi o revistă de şcoală, ea se străduieşte să includă autori din provincie sau din Paris şi să fie astfel reprezentativă pentru cercetarea sociologică franceză, independent de "spiritul de gaşcă". Există deci un refuz de a se încadra într-un singur curent sociologic, o dorinţă de deschidere, martore fiind "Sumarele" ce atestă atît diversitatea autorilor care au publicat aici, cît şi varietatea subiectelor cercetărilor prezentate în revistă.

Redacţia defineşte politica generală a *Revistei* şi se reuneşte o dată sau de două ori pe an. În ceea ce îl priveşte, comitetul constituie executivul *Revistei*: este însărcinat cu redactarea (fiecare participă pe rînd), este reînnoit în mod frecvent şi se reuneşte aproximativ o dată pe lună.

În ceea ce priveşte originea instituţională, o parte din membrii redacţiei aparţin Universităţii, alţii CNRS, Conservatorului naţional de arte şi meserii sau INSEE. În toate cazurile, este vorba despre cercetători ştiinţifici care au o cultură sociologică foarte vastă.

În fine, să precizăm că vîrsta medie a celor 17 membri este de 42 de ani şi că majoritatea sînt bărbaţi, cu toate recentele participări feminine.

La o privire pe termen lung, se constată că *Revista* a rămas fidelă primelor sale ambiţii, rezumate la patru obiective principale:

- să promoveze lucrările care contribuie la cunoaşterea lumii sociale sau dezvoltării instrumentelor, conceptuale şi tehnice, ale acestei cunoaşteri;

- să fie vitrina producţiei sociologice franceze şi francofone, făcînd cunoscute rezultatele cele mai recente şi cel mai bine susţinute ale acesteia;

- să furnizeze informaţii utile şi controlate profesioniştilor, studenţilor, ca şi publicului interesat de contribuţiile sociologiei;

- să fie receptivă la orientările teoretice şi metodologice cele mai diverse, dacă acestea sînt animate de grija pentru rigoare în argumentaţie.

La Revue française de sociologie îşi stabileşte sumarele alegînd dintre textele care îi sînt trimise (din care 10% provin din străinătate), ea nu solicită (sau foarte rar) articole. Toate textele primite pentru publicare sînt citite de membrii comitetului de redacţie (în număr de cinci) şi de alţi doi membri ai redacţiei, solicitaţi în funcţie de specificul articolelor. Fiecare text face apoi obiectul unei discuţii care are ca final luarea unei decizii colective, comitetul optînd pentru una dintre următoarele trei decizii: acceptarea articolului (uneori cu solicitarea de modificări redacţionale minore), respingerea articolului sau solicitarea unei a doua versiuni.

În total, selectarea articolelor duce la refuzarea a aproximativ 65% din textele propuse.

Motivele respingerii sau ale solicitării unei a doua versiuni sînt multiple: articolul poate fi nepotrivit orientat şi nu este un articol de cercetare sociologică, poate fi considerat puţin original în raport cu literatura existentă sau poate fi perceput ca prematur dacă cercetarea este încă slab susţinută. O a doua versiune este solicitată atunci cînd un articol este prea lung, ca şi atunci cînd prezintă probleme de lizibilitate sau pare inegal sau neterminat.

Textele publicate au forma unor articole ştiinţifice, ceea ce presupune în acelaşi timp rigoarea demonstraţiei, fermitatea stilului şi absenţa unor contradicţii manifeste. În legătură cu aceasta, *Revista* dovedeşte o indiscutabilă atitudine pedagogică vizavi de tinerii autori, faţă de care are o funcţie de formare.

Bineînţeles, evenimentele politice, economice sau sociale sînt întotdeauna susceptibile să influenţeze alegerea articolelor ce urmează a fi publicate. La fel, colocviile şi seminariile reprezintă surse potenţiale de articole.

În schimb, şi acest lucru pare logic pentru o revistă care încearcă să devină "generalistă", fiecare număr nu este în mod necesar construit după un model tematic. Desigur, începînd cu anul 1960, au apărut 18 numere tematice, 15 numere "centrate" pe o temă şi 28 care prezintă şi suscită dezbateri ştiinţifice.

Revista publică de asemenea note critice şi prezentări bibliografice. Nota critică se deosebeşte de prezentare prin faptul că ea conţine un ansamblu de lucrări referitoare la un acelaşi domeniu de cercetare sau comparabile prin problematica abordată. Prezentarea bibliografică, mai scurtă, este centrată pe o singură lucrare. Şi într-un caz şi în celălalt, trebuie să fie evitate textele de complezenţă şi să fie privilegiate notele bibliografice cu adevărat

Să menţionăm şi publicaţiile INSEE şi cele ale serviciilor statistice ale principalelor ministere: al Muncii, al Afacerilor sociale, al Educaţiei naţionale...

		Ministere		
	INSEE	**al Muncii (DARES)***	**al Afacerilor sociale (SESI)****	**al Educaţiei naţionale (DEP)*****
Periodice	- *Économie et statistiques* (lunar) - *INSEE Première* (şaizeci de numere pe an)	- *Travail et emploi* (trim.) - *Dossiers statistiques du travail et de l'emploi* (aproximativ zece numere pe an)	- *Informations rapides* (de două ori pe lună) - *Solidarité santé. Etudes statistiques* (trim.)	- *Éducation et formations* (trim.) - *Note d'information* (săptămînal)
Lucrări	- *Séries INSEE Résultats, contours et caractères* - *Tableaux de l'écono-mie française* (anual) - *Données sociales*	- *Rapports d'étude et de recherche (Documents travail et emploi)*	- *Annuaire des statistiques sanitaires et sociales* (anual)	- *Géographie de l'école* (anual) - *L'Etat de l'école* (anual) - *Repères et références sta-tistiques sur les enseignements et la formation* (anual)

* Direcţia de stimulare a cercetării, de studii şi statistică (fost SES: Serviciul de studii şi statistică)
** Serviciul de statistică, studii şi sisteme de informare.
*** Direcţia de evaluare şi prospectare.

Pot fi consultate, în plus, publicaţiile CNDP (Centre national de documentation pédagogique, 29, rue d'Ulm, 75230 Paris Cedex 5), ale CREDOC (Centre de recherche pour l'étude et l'observation des conditions de vie, 142, rue du Chevaleret, 75013 Paris), INED (Institut national d'études démographiques, 27, rue du Commandeur, 75675 Paris Cedex 14), INSERM (Institut national de la santé et de la recherche médicale, 101, rue de Tolbiac, 75654 Paris Cedex 13), OSCE (Office statistique des Communautés européennes, 61, rue des Belles-Feuilles, 75782 Paris Cedex 16)...
La dispoziţia dumneavoastră se află şi alte instrumente de lucru: tabele, buletine analitice, bibliografii (formaţi 3615, cod ELECTRE).

Tipul publicaţiei	**Instrumente de cercetare: cîteva exemple**
Lucrări	- Biblio. curente: *Les Livres de l'année - Biblio. Bibliographie générale des ouvrages de langue française* (Cercle de la Librairie) - Biblio. selective: *Bibliographie sélective des publications officielles françaises* (bilunară, documentaţie franceză). - Biblio. de semnalare şi critice: *Les Livres* (lunară, Institut pédagogique national); *Revue bibliographique des ouvrages d'Économie politique, de Science financière, de Sociologie, d'Histoire et de Philosophie* (trimestrială, LGDJ: Librairie générale de droit et de jurisprudence)
Articole	*Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine* (lunară, FNSP: Fondation nationale des sciences politiques); *Tables pluriannuelles* (reviste şi periodice; cf. Anexa III)

În plus: cataloagele editorilor, expediate la cerere (A. Colin, Dalloz, Dunod, Fayard, Gallimard, Hachette, La Découverte, L'Harmattan, Minuit, Nathan, PUF, Le Seuil...).

Anexa a V-a:

Universități

Tabelul de mai jos inventariază, după localizarea geografică, nivelurile de formare propuse, de la DEUG la DEA, menționînd, dacă este cazul, acordarea diplomei de magistere și specializarea în ciclul al treilea. Toate aceste informații pot fi completate și actualizate formînd pe minitel 3614, cod ENSUP. Au fost reținute aici diplome de dominantă sociologică.

Universitatea	Adresa instituției de învățămînt	Primul și al doilea ciclu (D = DEUG L = Licence, M=Maîtrise)*	Magistère**	DEA*** al III-lea ciclu (cu numele responsabilului)
Aix-Marseille I	UFR Sciences sociales et historiques, 29, avenue R.-Schuman, 13621 Aix-en Provence (42.59.99.30)	D.L.M.		Dezvoltare și schimbări în modelele culturale și formele de socializare (V.T. Trinh) Antropologie (J. Benoist)
Aix-Marseille II	UFR des Sciences économiques/LEST, 35, avenue J.-Ferry, 13621 Aix-en-Provence (42.37.85.00)			Economia și sociologia muncii (J.-J. Silvestre)
Amiens	UFR Philosophie, sciences humaines et sociales, rue Salomon Mahlangu, 80025 Amiens (22.82.72.72)	D.L.M.		Teoriile despre om și societate Epistemologie și filozofie (S. Ostrowetski)
Besançon	UFR Lettres et sciences humaines, 30, rue Mégevand, 25030 Besançon (81.66.54.13)	D.L.M.		Metodologii și tehnici noi în științele omului și ale societății (M.-M. Mactoux)
Bordeaux II	UFR de Sciences sociales et psychologiques, domaine universitaire, esplanade des Antilles, 33405 Talence (57.17.10.10)	D.L.M.		Sociologie (F. Dubet)
Brest (Bretagne occidentale)	UFR Lettres, avenue G.-Clemenceau, 29200 Brest (98.01.68.28)	D.		Etnologie și sociologie (J. Kerhervé)
Caen	UFR Sciences de l'Homme, esplanade de la Paix, 14032 Caen (31.94.81.40)	D.L.M.		Inovație și imaginar (L. Moreau de Bellaing) (în colaborare cu Universitatea din Rouen, F. Aballea)
Dijon	UFR des Sciences humaines, 2, boulevard Gabriel, 21000 Dijon (80.39.58.12)	D.		
Grenoble II	UFR des Sciences de 'Homme et de la Société, domaine universitaire, 1251, avenue Centrale, B.P. 47X, 38040 Grenoble (76.82.54.00)	D.L.M.	Mag. Gestiunea întreprinderilor	Sociologia imaginarului (C. Tratant)
Lille I	Faculté des Sciences économiques et sociales, Bât. SH2, 59655 Villeneuve d'Ascq (20.43.45.96)	D.L.M.	Mag. Dezvoltarea resurselor umane	Schimbare socială și dezvoltare (M. Forsé)
Lyon II	UFR de Sciences psychologiques et éducatives, ensemble universitaire de Bron Pavilly, 69500 Bron (78.77.23.23)	D.L.M.		Sociologie și științe sociale (P. Fritsch) Demografie și științe sociale (în colaborare cu l'EHESS Paris, H. Le Bras)
Montpellier III	UFR de Sciences humaines, route de Mende, BP 5043, 34032 Montpellier (67.14.20.92)	D.L.M.		Sociologie generală ((S. Goth) (în colaborare cu Universitatea Toulouse II, J.-M. Berthelot) Antropologia dinamicilor sociale și culturale (D. Vazeilles)
Nancy II	UFR Connaisance de l'Homme, 3, place Godefroy-de-Bouillon, 54000 Nancy (83.98.08.49)	D.L.M.		Formare, muncă, dezvoltare (J.-P. Terrail)

	UFR Territoires, économies, sociétés (49.40.64.61)	D.L.M.		Antropologie şi sociologie politică (P.-P. Rey)
	UFR Pouvoir, administration, échanges (49.40.66.28)	D.L.M.		Drept, economie şi sociologia deciziei medicale (A. Demichel)
Paris IX	UFR Sciences des organisations, place de-Lattre-de-Tassigny, 75116 Paris (44.05.42.35)		Mag. Ştiinţele gestiunii	Sociologie, inovaţie, organizaţie (D. Blondel) Identitate şi organizare (politică, societate, cultură) (D. Colas) Politica generală a organizaţiilor (A. Cotta)
Paris X	UFR Sciences sociales et administration, 200, avenue de la République, 92001 Nanterre (40.97.75.87)	D.L.M.	Mag. Drept social	Societăţi rurale europene: istorie, geografie, sociologie (R. Hubscher) Sociologie şi demografie socială (M. Cosio) Ştiinţe sociale contemporane: sociologie, antropologie, istorie (F. Gresle) (în colaborare cu l'ENS Cachan) Cinema, televiziune şi audiovizual (C. de France) (în colaborare cu Paris I, H. Mercillon) Oraş şi societate (G. Burgel) Etnologie şi sociologie comparată (E. de Dampierre)
Rennes II	UFR Psychologie, sociologie et sciences de l'education, 6, avenue Gaston-Berger, 35043 Rennes (99.33.52.52)	D.L.M.		
Rouen	**UFR de Psychologie et Sociologie, 76821 Mont-Saint-Aignan (35.16.60.00)**	D.L.M.		**Inovaţie..., *op. cit.* (vezi Universitatea din Caen)**

Saint-Quentin-en-Yvelines Versailles	**UFR de Saint-Quentin-en-Yvelines, 3, rue de la Division-Leclerc, 78280 Guyancourt (30.97.23.16)**	D.		
Strasbourg II	UFR Sciences sociales, 22, rue Descartes, 67084 Strasbourg (88.41.74.10)	D.L.M.		Schimbări sociale, mutaţii, crize şi conflicte: sociologie, etnologie, demografie (C. de Montlibert)
Toulouse II	UFR Institut de Sciences sociales R.-Ledrut, 5, allée Antonio-Machado, 31058 Toulouse (61.50.42.50)	D.L.M.		Sociologie..., *op. cit.* (vezi Universitatea Montpellier III)
Tours	UFR des Sciences humaines, 3, rue des Tanneurs, 37041 Tours (47.36.65.45)	D.L.M.	Mag. Organizare	Dinamici interculturale (M. Adam şi G. Belloncle)
CNAM (Conservatoire national des Arts et Métiers)	292, rue Saint-Martin, 75003 Paris (40.27.20.00)			Gestiunea personalului, dezvoltarea resurselor umane şi relaţii sociale (F. Piotet) Ştiinţă, tehnologie, societate (J.J. Salomon) Turism internaţional (vezi Universitatea Paris V)
EHESS Paris (École des hautes études en sciences sociales)	54, boulevard Raspail,.75270 Paris Cedex 06 (49.54.25.56)			Ştiinţe sociale (M. Augé) (în colaborare cu l'ENS Ulm) Ştiinţe sociale (J.-C. Chamboredon) Demografie şi ştiinţe sociale, *op. cit.* (vezi Universitatea Lyon II) Instituţii, muncă..., *op. cit.* (vezi Universitatea Paris III) Teritorii urbane: reprezentări, practici, amenajări (M. Roncayolo)

C

D

E

F

G

H

I - Î

J

K

L

V

Z

Bun de tipar: februarie 1998. Apărut: 1998

SC „Ştiinţă şi Tehnică" SA, Bucureşti, Piaţa Presei Libere nr. 1, sector 1 • Tel & Fax (01) 2228494; (01) 6175833
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266, 6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111; (032) 217440 (difuzare); Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 • Tel.: (01) 6138978

Tiparul executat la Polirom S.A., Iaşi, 6600
Calea Chişinăului nr. 32,
Tel.: (032) 230323; Fax: (032) 230485

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

DICȚIONAR DE SOCIOLOGIE

- Peste 500 de termeni specifici orientărilor sociologice moderne.
- Sunt definiți termeni de bază ai sociologiei, semnalându-se conexiunea lor.
- Douăzeci de studii explică domeniile sociologiei contemporane (schimbare socială, comportament politic, devianță și criminalitate, educație, familie, acțiune colectivă, identități ș.a.).
- Sunt prezentate paradigmele sociologice fundamentale.
- Rezultatele unor cercetări sociologice concrete de referințe ilustrează ramurile sociologiei.
- Se precizează echivalența terminologică româno-franceză.
- O bibliografie de primă mână completează explicația termenilor.
- Se regăsesc punctele de reper ale sociologiei: marii clasici (precursorii, fondatorii și operele lor principale, datate conform ediției princeps) și lucrările de exegeză.
- Sunt menționate revistele de specialitate și universitățile din Franța în care se formează sociologi, indicându-se localizarea geografică și nivelul studiilor.

Un dicționar cu valoare de manual universitar; un instrument de lucru pentru sociologi și pentru specialiști din științele socioumane; un ghid metodologic – cu un cuvânt, o lucrare necesară. (Septimiu Chelcea, Adrian Neculau)

38 Collegium

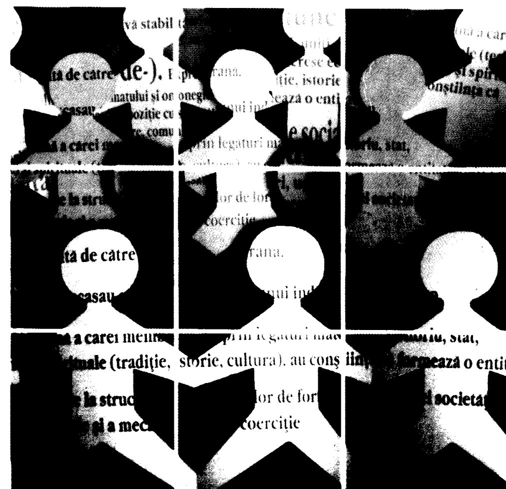
Editura POLIROM
ISBN 973-683-054-3

ȘTIINȚĂ & TEHNICĂ
ISBN 973-9236-30-8

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

DICȚIONAR DE SOCIOLOGIE

Collegium

POLIROM